

Historijska traganja

Historical Searches

INSTITUT ZA ISTORIJU • Br. 15, 1-212, Sarajevo 2015.

INSTITUTE FOR HISTORY • No 15, 1-212, Sarajevo 2015

Historijska traganja · Historical Searches

Izdavač · Publisher

INSTITUT ZA ISTORIJU, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
INSTITUTE FOR HISTORY, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Međunarodna redakcija · International Editorial Board

DAMIR AGIČIĆ, Filozofski fakultet, Zagreb / Faculty of Philosophy, Zagreb
ALEŠ GABRIČ, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana / Institute for Recent History, Ljubljana
ADNAN JAHIĆ, Filozofski fakultet, Tuzla / Faculty of Philosophy, Tuzla
RADMILA RADIĆ, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd / Institute of Recent History of Serbia, Beograd
SERGEY ROMANENKO, Institute of Economy – Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
ENES PELIDIJA, Filozofski fakultet, Sarajevo / Faculty of Philosophy, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik · Editor-in-chief

VERA KATZ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
katz.vera@gmail.com

Sekretar · Secretary

AIDA LIČINA RAMIĆ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
licinaida@gmail.com

Časopis izlazi dva puta godišnje / This is semi-annual magazine

Rukopisi se šalju na adresu Instituta za istoriju
Manuscripts to be sent to the Institute for History
(sa naznakom) za časopis *HISTORIJSKA TRAGANJA*
indicating that it is for *HISTORICAL SEARCHES*
71000 SARAJEVO, Alipašina 9
Bosna i Hercegovina

telefon/faks/phone/fax: 033/ 209-364 033/ 217-263
<http://www.iis.unsa.ba>
e-mail: nauka@bih.net.ba

Rukopisi se ne vraćaju / Manuscripts will not be returned to their authors

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim priložima.
The Editorial board is not to be held responsible for the assertions and views presented in the contributions it publishes.

Prijava o izdavanju časopisa *Historijska traganja* ubilježena je u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine
Application for the publishing of *Historical searches* has been registerd at: National and University Library of Bosnia and Herzegovina

Sadržaj • Content

Riječ redakcije..... 5

Članci • Articles

Manuel Lorenz

BOGUMILI, KATARI I BOSANSKI *KRSTJANI*. TRANSFER
DUALISTIČKIH HEREZA IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA
(11.-13. STOLJEĆE)

BOGOMILS, CHATARS AND BOSNIAN 'CHRISTIANS'.
THE TRANSFER OF DUALISTIC HERESY BETWEEN
ORIENT AND OCCIDENT (11-13 CENTURY) 9

Nedim Rabić

“**ТАКОЋЕ И МРЬСНИЕМЪ ЛЮДЕМЪ (...)**”:
PRILOG ČITANJU OPORUKE GOSTA RADINA

“**ТАКОЋЕ И МРЬСНИЕМЪ ЛЮДЕМЪ (...)**”:
CONTRIBUTION TO THE READING OF THE GOST RADIN'S
TESTAMENT 67

Sejfudin Isaković

CRKVA BOSANSKA U OČIMA DUBROVAČKIH SAVREMENIKA
THE BOSNIAN CHURCH IN THE EYES
OF RAGUSAN CONTEMPORARIES 101

Dženan Dautović
CRKVA BOSANSKA: MODERNI HISTORIOGRAFSKI TOKOVI,
RASPRAVE I KONTROVERZE (2005-2015)
BOSNIAN CHURCH: MODERN HISTORIOGRAPHIC COURSES,
DISCUSSIONS AND CONTROVERSIES (2005-2015) **127**

Enes Dedić
TOPONOMASTIČKA GRAĐA SREDNJOVJEKOVNE BOSNE
THE TOPONOMASTIC SOURCES OF MEDIEVAL BOSNIA..... **161**

Reagiranja • Reader's reaction

Adnan Jahić
ZATOČENICI VREMENA – KOMENTAR UZ RAD EDINA OMERČIĆA
“BOSNA I HERCEGOVINA U POLITIČKOJ PROJEKCIJI INTELEKTUALNIH
KRUGOVA (1992-1995)”
PRISONERS OF TIME – A COMMENTARY TO THE WORK OF EDIN
OMERČIĆ
“BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE POLITICAL PROJECTION
OF INTELLECTUAL CIRCLES (1992-1995)” **199**

Upute autorima priloga **207**

Riječ Redakcije

Cijenjeni čitatelji !

Od relativno brojnih članaka prispjelih u Redakciju *Historijskih traganja* opredijelili smo se da za ovaj broj izdvojimo radove najmlađe generacije istraživača srednjovjekovne bosanske historije: Nedima Rabića, Sejfudina Isakovića, Dženana Dautovića i Enesa Dedića, uglavnom, nastalih ili doradivanih tijekom njihova doktorskog studija *Historije srednjovjekovne Bosne* pod mentorstvom profesora s Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu: Dubravka Lovrenovića, Peje Ćoškovića i Esada Kurtovića.

Zahvaljujući prijevodu Nedima Rabića, čitateljima ćemo učiniti pristupačnijim rad Manuela Lorenza pod naslovom “Bogumili, katari i bosanski *krstjani*. Transfer dualističkih hereza između Istoka i Zapada (11.-13. st.)”, u kojem autor razmatra dualistička vjerska poimanja između Bizanta, Balkanskog poluotoka i Centralne Evrope u naznačenom vremenu, ukazujući na vjerojatnoću posredništva dualističke misli između bogumila i katara te da je skupina bosanskih *krstjana* bila neznatno izložena dualističkim idejama s Istoka i Zapada.

Osim prijevoda Lorenzovog rada, Nedim Rabić je napisao članak u kojem je nastavio istraživati dokument koji pripada skupini onih najvažnijih za izučavanje Crkve bosanske – *Oporuka gosta Radina*, s posebnom pažnjom na analizi riječi *mrsni* ili *mirski*, ovisno o čitanju pojedinih autora u dosadašnjoj historiografskoj literaturi.

Sljedeći rad je Sejfudina Isakovića koji analizira karakter građe iz Dubrovačkog arhiva o Crkvi bosanskoj, zatim ulogu i značaj *krstjana* u bosanskom društvu, njihove veze s Dubrovnikom, a na poseban način onih najutjecajnijih koji su bili u službi feudalne gospode, kao i pitanje negativnih i pozitivnih pojava u njihovoj međusobnoj komunikaciji.

Historiografsku produkciju o Crkvi bosanskoj nastalu od 2005. do 2015. godine sumirao je Dženan Dautović u osvrtu na domaću i inozemnu produkciju, i na vrlo zanimljiv način pokazao na dva primjera različitog tumačenja istog izvornog materijala kako nastaju kontroverzne interpretacije u historiografiji.

Značaj toponomastičke građe za proučavanje historije srednjovjekovne Bosne predmet je interesa Enesa Dedića koji se u svom radu bavi metodologijom ubikacije naselja na osnovi toponomastike te etimologije i ukazuje na stvaranje različitih percepcija o srednjovjekovnim bosanskim toponimima.

Posljednji prilog u ovom broju je komentar Adnana Jahića na objavljeni magistarski rad Edina Omerčića u broju 13/2014. *Historijskih traganja*, čime otvaramo rubriku “Reagiranja”.

Nakon ovih kratkih napomena o sadržaju časopisa, srdačno vas pozivamo na suradnju.

Redakcija

Članci · Articles

UDK: 2-87-645(497.6) "11/13"

94(497.6) "11/13"(093.3)

Pretisak

BOGUMILI, KATARI I BOSANSKI KRSTJANI. TRANSFER DUALISTIČKIH HEREZA IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA (11.-13. STOLJEĆE)*

Manuel Lorenz

Berlin, Njemačka

Autor se u svojoj studiji bavi razmjenom dualističkih vjerskih poimanja između Bizanta, Baklanskog poluostrva i Centralne Evrope između 11. i 13. stoljeća. Nakon detaljne analize izvora, tijekom koje se dosadašnji različiti pravci istraživanja kritički komentiraju i djelimično revidiraju,

* Rad je izvorno objavljen pod naslovom: "Bogomilen, Katharer und bosnische 'Christen'. Der Transfer dualistischer Häresien zwischen Orient und Okzident (11.-13. Jh.)" 2011. godine u zborniku radova: *Vermitteln – Übersetzen – Begegnen: Transferphänomene im europäischen Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. Interdisziplinäre Annäherungen*. Göttingen: V & R Unipress, ur. Balázs J. Nemes / Achim Rabus, Nova mediaevalia; Bd. 8. 87-136. Ovom prilikom se posebno zahvaljujemo autoru Manuelu Lorenzu, te uredniku publikacije Nemesu J. Balázsu i ispred izdavačke kuće V&R unipress GmbH – ein Unternehmen der Verlagsgruppe Vandenhoeck & Ruprecht, gospođi Susanni Franzkeit, koji su rado dali svoj pristanak da se prijevod rada objavi u časopisu Instituta za istoriju, *Historijskim traganjima*. Na kraju, nekoliko riječi o samom prijevodu. Pored autorovog teksta, prevedeni su i citati drugih autora s njemačkog jezika, izuzev nekoliko njih gdje smo smatrali korisnijim ostaviti ih u originalu, dok citate na engleskom, francuskom i latinskom jeziku nismo prevodili. Lična imena, gotovo u svim slučajevima, prevedena su na savremeni oblik. Izuzetak predstavljaju imena koja nisu svojstvena ovom podneblju i oblici imena koja zbog široke usvojenosti u stručnoj literaturi nije potrebno mijenjati. Bibliografiju i način citiranja smo uredili, prema uputama ovog časopisa, onoliko koliko smo bili u mogućnosti. Za sve propuste odgovoran je isključivo prevodilac, Nedim Rabić.

dolazi do zaključka, da je posredništvo dualističke misli između Istoka (bogumila) i Zapada (katara) vrlo vjerovatno. Nadalje, on obrazlaže da je skupina bosanskih *krstjana*, koja je u stručnoj literaturi različito i kontroverzno ocjenjena, bila samo neznatno izložena dualističkim idejama – bilo s Istoka ili Zapada.

Ključne riječi: hereza, dualizam, manihejstvo, katari, bogumili, bosanski *krstjani*, historija, teologija, slavistika, filozofija, nauka o religiji, crkvena historija, transfer, razvijeni srednji vijek, istok, zapad, Bizant, Rajnska oblast, Francuska, Italija, Balkan, Bosna

Od kasnoantičkih manihejaca¹ do srednjovjekovnih katara² može se povući neprekinuta linija. Tako je 1879. skandirao Marie-Jean-Célestin Douais, tadašnji biskup Beauvaisa (195.): “Et bientôt cette vague grossissante”, idući dalje, “après avoir couvert la Grèce et les régions du Danube, inonda la Dalmatie, la Hongrie, l’Allemagne, l’Italie et la France”. Da će ova pretpostavka, koja podrazumijeva enormni idejno-povijesni transfer, uživati i u sadašnjosti veliku popularnost nedavno je snažno ukazao Yuri Stoyanov (2001.).

Provjera ove auratične teze, kako slijedi, ne može biti u potpunosti učinjena. Ali zato se treba uzeti u obzir djelimični isječak iste – razmjena (heretičko-)dualističkih vjerskih poimanja između Istoka i Zapada odnosno između Bizanta, Balkanskog poluostrva i Centralne Evrope u razvijenom srednjem vijeku. Prvo, dakle, treba ispitati ovisnost katara od bogumila, pri tome bi se

¹ Maniheistička religija nazvana je po svome osnivaču Maniju, koji ju je utemeljio u trećem stoljeću u Mesopotamiji. Ova (historijska) gnostička religija, koja se proširila, kako u Rimskom carstvu, tako i Centralnoj Aziji i Kini, spajala je kršćanska, zoroastrička i zervanistička učenja, a Mani se smatrao obnoviteljem učenja Isusa, Zaratustre i Bude. O tome vidi općenito: Böhlig A. 1980; Isti. 1992; Klimkeit H.-J.1989; Isti. 1997; Koenen L. 1993.

² Katarstvo je dualističko-kršćanski oblik vjerovanja, koje se najkasnije pojavilo i počelo biti žigosano kao hereza u 12. stoljeću u Njemačkoj, Francuskoj i Italiji te se održalo do 14. stoljeća. Pitanje o vremenu i porijeklu katarstva biti će ispitano u nastavku. Općenito o tome vidi: Borst A. 1953; Manselli R. 1963; Rottenwöhler G. 1982-2005; Lambert M. D. 2001. i Jiménez Sanchez P. 2008. O katarima u Rajnskoj oblasti vidi: Manselli R. 1953; Isti. 1965; Isti. 1967; Harrison R. J. 1990. Isti. 1991; Brenon A. 1995.a; Jiménez Sanchez P. 2002. i Brunn U. 2006. O katarima u Francuskoj vidi: Duvernoy J. 1976; Isti. 1978; Isti. 1993; Brenon A. 1996; Given J. B. 1997; Arnold J. H. 2001; Pegg M. G. 2001.a. i Isti. 2008. O katarima u Italiji za sada ne postoji opći pregled. Više o tome vidi gore u navedenim odgovarajućim poglavljima općenite literature o katarima.

trebalo razjasniti, da li izvori upućuju na orijentalno porijeklo katarata, šta bi to značilo, koliko su katarske i bogumilske vjerske predstave slične, te na koji način i kada su te dualističke ideje prenesene na Zapad. Nakon toga će biti tematizirana potencijalna (heretičko-)dualistička priroda Crkve bosanske i u vezi s time ustanovljeni su odnosi latinskih potvrda o katarima i Balkanu, ocjena heretičkih optužbi protiv Crkve bosanske odnosno bosanskih *krstjana*, te da li su dualistički heretici stigli do Bosne s (bogumilskog) Istoka, ili s (katarskog) Zapada ili s obje strane.

Katari, Istok i bogumili

Mali broj izvornih obavijesti o katarima kao i antikatarskih, inkvizitorskih polemika upućuju, uvijek iznova, na njihovo istočno porijeklo.

Što se tiče katarskih izvora, na heretičku vezu s Istokom upućuje još izvještaj o mnogo diskutiranom južnofrancuskom katarskom saboru u Saint-Félixu (1167.).³ Izvjesni *papa Niquinta* tamo je dodijelio "sakrament" konsolamentuma, zaredio predstavnike iz sjeverne Francuske, Albija, Toulusa, Carcassonnea, Agena i Lombardije za "biskupe" i organizirao francuske i talijanske katarae na novi način. U vezi s time on spominje i istočne "crkve" ove vjerske zajednice: "Crkve Rima, *Drogometije*, *Melenguaije*, Bugarske i Dalmacije" (*Ecclesia Romana, et Drogometiae, et Melenguiae, et Bulgariae, et Dalmatiae*).⁴

³ Zerner M. 2001.a. je 1999. organizirala kolokvij na kojem se diskutiralo o autentičnosti "sabora!". Ona sama ali i Biget izjasnili su se da je tekst krivotvorina. Kuriozitet predstavlja što je Zerner M. 2001.b. nastanak ovog dokumenta pomjerala u 17. stoljeće, dok je Biget J.-L. 2001. mišljenja da potiče iz 1220-ih godina. Za kritiku ovih tumačenja vidi: Zambon F. 2005; Zbiral D. 2005. i Isti. 2006. Zbiral D. 2006. 162., istovremeno naglašava značaj i ambigvitet dokumenta: "Son interpretation touché de très près l'idée que l'on veut se faire de la dissidence (...). En fait, il y a beaucoup d'interprétations possibles de sa rédaction". Pegg M. G. 2001.a. 187, bilj. 14. je u svom sažetom kritičkom pregledu (koji se posebno odnosi na Južnu Francusku) historiografije o katarima došao do radikalnog zaključka: "Now, because so much about this document resembles a story by Jorge Luis Borges, and because one needs to already believe in connections between Cathars and Bogomils to see the evidence within the text (even though the text itself is the foundational proof underlying this belief about Catharism and Bogomilism), it is more prudent, for the present, to remain unconvinced about its historical veracity".

⁴ "[I]n diebus illis ecclesia Tolosana adduxit papa Niquinta in Castro Sancti Felicii et magna multitudo hominum et mulierum eccl. Tolosanae, aliarumque ecclesiarum vicine congregaverunt se ibi, ut acciperent consolamentum quod dominus papa Niquinta coepit consolare (...). Postea vero Robertus d'Espersone accepit consolamentum et ordinem episcopi a domino papa Niquinta [etc.] (...). Post hec vero papa Niquinta dix. eccl. Tolosanae. Vos dixistis mihi,

U slučaju Niquinte je dodatak *papa* varljiv i vjerovatno je neke polemičare namamio da katarima pripišu da imaju svoga papu. Vjerovatnije je da se pod time mislilo na *pappas* (πάππας), čime se u Bizantu oslovljavaju sveštenici i monasi.⁵ Pod *Ecclesia Romana* misli se na Novi Rim – Konstantinopolj [u daljem tekstu Carigrad op. prev.], *Melenguia* upućuje vjerovatno na područje slavenskog plemena Milinga na Peloponezu.⁶ *Drogometia* bi mogla – kao varijanta od *Drugonthia* – označavati sljedeće regije: zapadnu Makedoniju (vidi: Jiménez Sanchez P. 1994. 13.), Makedoniju i Trakiju, područje oko rijeke Dragore jugoistočno od Sofije (vidi: Šanjek F. 1972. 790.) ili pravoslavna dragovićka eparhija (vidi: Hamilton B. 1978. 38.).

Ovi prvi fragmentarni podaci dopunjeni su od polemičara i inkvizitora 13. stoljeća. Tako izvještava jedan anonimni traktat *De heresi catharorum in Lombardia* (1210.-1215.) o jednom katarskom “biskupu” po imenu Marko kome su Lombardija, Toskana i Marke bile podređene, a on je pripadao katarskom *ordo* Bugarske. Jednog dana došao je izvjesni *papas Nicheta* – koji je zasigurno identičan sa gore spomenutim Niquintom – iz Carigrada u Lombardiju dovođeci u pitanje *ordo* Bugarske, poslije čega su Marko i njegovi prihvatili Niketin *ordo Drugonthia*.⁷ Nakon Markove smrti pojavio se preko mora izvjesni Petracius sa svojom pratnjom koji je diskreditirao *ordo Drugonthije*, čime je prouzrokovao šizmu.⁸ Kako je nakon toga došlo do daljih podjela, zavađene strane

ut ego dicam vobis, consuetudines primitivar. Ecclesiarum sint leues aut graues, et ego dicam vobis septem ecll. Asuae fuerunt divisas et terminatas inter illas, et nulla illarum faciebat ad aliam aliquam rem ad suam contradic[t]ionem. Et ecll. Romanae, et Drogometiae et Melenguiae, et Bulgariae, et Dalmatiae sunt divisas et termin. et una ad altera non facit aliq. rem ad suam contradictionem et ita pacem habent inter se. Similiter et vos facite (...).” *Povelja iz Saint-Félix*. 1994. 27.

⁵ Vidi: Lambert M. D. 2001. 49; slično kod Borst A. 1953. 96. bilj. 24, 201. bilj. 26. O Niquinti vidi općenito: Obolensky D. 1983. 489-500.

⁶ O lokalizaciji vidi općenito: Šanjek F. 1972. 767-799. Kritika ovog mišljenja kod Rottenwöhler G. 1990. 478-483.

⁷ “In primis temporibus cum heresis catharorum in Lombardia multiplicari cepit, primum habuerunt quemdam episcopum Marcum nomine, sub cuius regimine omnes lombardi et tussi et marchisiani regebantur. Et iste Marcus habebat ordinem suum de Bulgaria. Adveniens quidam, papas Nicheta nomine, de constantinopolitanis partibus in Lombardiam, cepit causari ordinem Bulgarie, quem Marcus habebat. Unde Marcus episcopus cum suis omnibus complicibus commoratus est”. *De heresi catharorum*. 1949. 306.

⁸ “Preterea, alio tempore, venit quidam de ultramarinis partibus, Petracius nomine, cum sociis suis (...). Et causa verborum istius Petracii, quidam dubitaverunt de ordine accepto ab

su radi legitimacije svojeg *ordo* poslali kandidate za “biskupsko” zaređenje u *Drugonthiju*, Bugarsku i Bosnu.⁹

Šezdeset godina nakon *De heresi catharorum* dominikanski inkvizitor Anselmo iz Aleksandrije imao je zadatak da ustanovi porijeklo katarstva. U svojem *Tractatus de hereticis* (ca. 1276.) porijeklo veže za Perzijanca Manija i lokalizira tri katarske “prabiskupije” u *Drugonthiju*, Bugarsku i Filadelfiju [današnji Amman, Jordan, op. prev.]. Grčki trgovci su tu herezu potom iz Bugarske prenijeli u Carigrad, u kojem su i Franci – koji su namjeravali da osvoje grad – s njom došli u dodir i tamo osnovali latinsku katarsku “biskupiju”. Kada su se križari nakon toga vratili u Francusku i tamo su utemeljili katarstvo gdje je ono postalo poznato kao bugarska hereza.¹⁰ Od Carigrada je katarstvo u konačnici posredstvom bosanskih trgovaca doprlo u Bosnu.¹¹ Što se tiče *Papas Niceta*, on je kod Anselma “carigradski biskup” (*episcopus illorum de Constan-*

illo Simone, quidam non; et de hac causa seditio orta est inter eos et ita in duas partes divisi sunt”. Isto.

⁹ “Unde multitudo prius in duas partes divisa, tunc in sex partes dispertita est. Sicut autem superius dictum est, ante terminum in quo promiserant illi Garatto dare societatem et expensas eundi in Bulgariam, quidam de Diszennzano, facta congregatione, elegerunt quendam sibi episcopum nomine Johannem bellum, et eum miserunt ultra mare in Drugonthiam ut ibi ordinaretur episcopus; et hec est modo pars amezonis. Item quidam de Mantua cum suis sequacibus elegerunt quemdam nomine Coloianem sibi in episcopum et, eo in Sclavenia missso, post receptionem ordinis, episcopatus officio super eos functus est. Eodem itaque modo quidam alius, Nicola nomine, a congregatione vicentinorum electus et in Sclavania ad ordinem recipiendum missus, post reditum ab eis episcopus teneretur. Similiter et in Tussia duo episcopi ordinati sunt”. Isto. 308.

¹⁰ O sinonimnoj upotrebi termina bougre (= Bugar) s herezom u Sjevernoj Francuskoj početkom 13. stoljeća vidi: Zerner M. 1989.

¹¹ “Notandum quod in Persia fuit quidam vocabatur Manes (...). Et docuit in partibus Drugontie et Bulgarie et Filadelfie; et multiplicata est ibi heresis ita quod fecerunt tres episcopos: Drugontie, alius Bulgarie, alius Filadelfie. Postmodum greci de Constantinopolim, qui sunt confines Bulgarie per tres dietas, iverunt causa mercacionis illuc, et reversi ad terram suam cum multiplicarentur, ibi fecerunt episcopum, qui dicitur episcopus grecorum. Postea francigene iverunt Constantinopolim ut subiugarent terram et invenerunt istam secta, et multiplicati fecerunt episcopum, qui dicitur episcopus latinorum. Postea quidam de Sclavonia, scilicet de terra que dicitur Bossona, iverunt Constantinopolim causa mercacionis; reversi ad terram suam predicaverunt et, multiplicati, constituerunt episcopum qui dicitur episcopus Sclavonie sive Bossone. Postea francigene, qui iverant Constantinopolim, redierunt ad propria et predicaverunt, et multiplicati constituerunt episcopum Francie. Et quia francigene seducti fuerunt primo in Constantinopoli a bulgaris, vocant per totam Franciam hereticos bulgaros (...).” Anselm iz Aleksandrije. *Tractatus*. 1950.b. 308.

tiopolim). Došao je na zao glas, zbog čega je Marko – koji i ovdje od strane Nikete bijaše zaređen za “biskupa” – želio otputovati u Bugarsku kako bi primio tamošnji *ordo*.¹²

Svemu tome odgovara pregnantni popis katarskih istočnih crkava, koje bivši herezijarh i dominikanski inkvizitor Ranieri Sacconi četvrt stoljeća prije Anselma iz Aleksandrije, 1250. u svojoj *Summa de Catharis et Leonistis seu Pauperibus de Lugduno* (50) nudi: “Slavonska crkva. Crkva carigradskih Latina. Crkva Grka iz istog (grada). Filadelfijska crkva u Romaniji (Bizantu). Bugarska crkva. Dragovička crkva. A sve su proizašle iz posljednjih dviju”. [prijevod preuzet iz Šanjek F. 2003. 133. op. prev.] (*Ecclesia Sclauonie. Ecclesia Latinorum de Constantinopoli. Ecclesia Grecorum ibidem. Ecclesia Philadelfie, in Romania. Ecclesia Bulgarie. Ecclesia Duguuithie. Et omnes habuerunt originem a duabus ultimis*). Osim toga, on spominje katarskog “biskupa” imena Nazarije, koji se u dubokoj starosti pred njim pojavio tvrdeći da je Sveta Djevica anđeo i da Krist nema ljudsku već anđeosku prirodu i da je preuzeo nebesko tijelo – krivovjerja, koja je prije šezdeset godina naučio od jednog “biskupa” bugarske “crkve”.¹³ Taj Nazarije je i u dualističkom apokrifu (Tajna večera), primjerku iz Carcassonna pod nazivom *Interrogatio Iohannis* zasvjedočen. U kolofonu je istaknuto da je to “tajna” heretika iz Concorezsoa (kod Monze) koja je stigla do njihovog “biskupa” Nazarija preko Bugarske.¹⁴

¹² “Postea venit quidam qui vocabatur papas Nicheta, qui episcopus erat illorum de Constantinopolim, et dixit: ‘Vos estis tot quod bene expedit quod habeatis episcopum.’ Et sic elegerunt predictum Marchum in episcopum, cui obediebant omnes subradicti Ionbardi, tusci et illi de Marchia. Et iste papas Nicheta confirmavit eum. Post aliquantulum temporis, Marchus intellexit quod papas Nicheta male finierat vitam suam, et ideo voluit ire ultramare ut reciperet ordinem episcopalem ab episcopo de Bulgaria. Et quando fuit in Calabria, invenit quemdam diaconum catharorum qui dicebatur Illarius, qui dixit ei quod nullo modo posset ire ultra mare; unde cepit reverti”. Isto. 309. Da je u Carigradu zaista mogla postojati latinska katarska “biskupija” proizlazi iz traktata Huga Eterianosa *Contra Patarenos*. Tu se dotični autor osvrće na tamošnje dualističke heretike zapadnjačke provenijencije, čije vjerovanje mnogo podsjeća na katare.

¹³ “Nazarius uero quondameorum episcopus et antiquissimus coramme et aliismultis dixit quod beata Virgo fuit angelus, et quod Christus non assumpsit naturam humanam sed angelicam, siue corpus celeste, et dixit quod habuit hunc errorem ab episcopo et filio maiore ecclesie Bulgarie iam fere elapsis annis LX”. Isto. 58.

¹⁴ “Explicit secretum hereticorum de Concorresio portatum de Bulgaria Nazario suo episcopo plenum erroribus. Le livre secret”. 1980. 86. Biget J.-L. 2003. 149. smatra pustolovnim tražiti postanak *Interrogatio Iohannis*, samo na osnovu posljednjeg dijela teksta, u Bugarskoj odno-

Kako polemičari i inkvizitori tako – u nešto manjoj mjeri – i sami katari upućuju četverostruko na Istok: Prvo u ličnosti Nikete, čija dosljedno navođena apozicija *papa(s)* najvjerovatnije znači isto što i grčko *pappas* (πάππας) i samo kroz tu činjenicu upućuje na pomisao na jednog heterodoksnog bizantskog duhovnjaka. Osim toga je Niketa opisan kao heretički “biskup” Carigrada koji je *ordo Drugonthije* donio na Zapad. Drugo, porijeklo katarstva locira se uvijek u Bugarsku i *Drugonthiju*. Tamo – i u Bosni – tražili su legitimaciju kada im je vjerovanje bilo u pitanju. I na kraju, ali ne manje važno, jedno od malobrojnih izvornih katarskih tekstova *Interrogatio Iohannis* možda potiče iz Bugarske. Treće, čini se da je Carigrad bio važno čvorište katarstva. Odatle je Niketa došao na Zapad, tamo je postajala grčka i latinska “biskupija”, odatle je hereza stigla u Bosnu i u Francusku. Četvrto, određene regije “preko mora” se stalno predstavljaju da su inficirane katarskim učenjem: pored Bugarske, *Drugonthije* i Carigrada, posebice Dalmacija, odnosno Bosna, te Filadeldija i *Melenguija*, dakle, slavenska i grčka područja. Sve upućuje na transfer (heretičke) misaone baštine s Istoka.

Međutim, citirani izvori nisu neproblematični. Kao što je već naznačeno, dokument o katarskom koncilu u Saint-Félixu veoma je kontroverzan (vidi napomenu 3.), a kod polemičkih i inkvizitorskih tekstova radi se o vanjskim opisima pravovjernih, antiheretičkih predstojnika, za koje se može pretpostaviti da su imali želju da diskreditiraju katarstvo.¹⁵ Što se tiče dokumenta, on bi mogao posvjedočiti vezu s Istokom, da međutim, nije izvorno katarski i što je nastao tek u 13. stoljeću. Navedene polemičke rasprave moraju se podvr-

sno kod bogumila. Ništa ne dokazuje tačnost kolofona, dok u grčko-bugarskom području do sada nije pronađen niti jedan primjerak na grčkom ili slavenskom jeziku. Istovremeno važi isto tako što ništa ne proturječi tačnosti kolofona. Vijest Ranieria Sacconija kako je jedan izvjesni Nazarije naučio određena krivovjerja od jednog “biskupa” *ecclesia Bulgariae* govore više u prilog istinitosti te dvojbene fraze – osim ako se i u taj iskaz sumnja.

¹⁵ Polemički karakter tih tekstova često proizlazi iz njihovih naslova kao što sljedeći primjeri pokazuju: Eckbert iz Schönaua, *Sermones contra Catharos* (1163.), Magister Vacarius, *Liber contra multiplices et varios errores* (1185. - oko 1200.), Praepositinus iz Cremona (?), *Summa contra haereticos* (1184.-1210.), Durandus od Huesca, *Liber Antiheresis* (1190.-1194.) i *Liber contra Manicheos* (1222.-1223.), Petrus iz Verone (?), *Summa contra patarenos* (oko 1235.), Giacomo Capelli, *Summa contra haereticos* (1240.-1260.), Moneta iz Cremona, *Adversus catharos et valdenses libri quinque* (oko 1241.). Za sličnu problematiku interpretacija inkvizicijskih protokola vidi: Grundmann H. 1965; Lerner R. E. 1972. 4-6; Merlo G. G. 1977. 11-15; Arnold J. H. 2001. 4-12; Biller P. i Bruschi C. 2003.

ći kritici Jean-Louisa Bigeta (2003. 161.), prema kojem se porijeklo katarstva samo zbog ksenofobije i istočno-zapadnih političkih suprotnosti traži na Istoku. U njima je slijeđena patristička tradicija, koja je na Istoku vidjela “région maléfique et perverse”. I kada su savremenici pratili unazad heretičke slučajeve od Orléansa (1022.) i Arrasa (1025.) sve do Italije, sve se to dešavalo zbog “[p] our les gens du Nord, la péninsule représente alors l'exotisme et la perversion”. Dalje Biget navodi križarske ratove 12. stoljeća, napetosti između Friedricha I. Barbarosse i Manuela I. Komnena (1161.-1164.), trgovačke sporove između Zapada i Bizanta kao i Latinsko carigradsko carstvo (1204.-1261.). Pored toga on navodi različitosti s Bugarskom i Grčkom tako i papske probleme s Dalmacijom, Ugarskom i Balkanom.¹⁶ Osim toga što se ovi događaji isto tako mogu, odnosno moraju, interpretirati kao mogućnosti (heretičke idejne) razmjene između Istoka i Zapada, čini se da nisu imali ikakvih negativnih utjecaja na citirane polemičke spise. Potonji opisuju porijeklo odnosno povijest katarstva vrlo neutralno i ne govore ni na jednom mjestu o “zloslutnim” i “izopačenim” područjima. U ovom slučaju, prije će biti tačna izjava Bernarda Hamiltona da su se srednjovjekovne hereze poistovjećivale s bolestima i da su njihovi protivnici smatrali potrebnim iste realističnije identificirati. Pogrešna dijagnoza bi imala neučinkovite posljedice na liječenje.¹⁷

Da se heretike htjelo ozloglasiti na raspolaganju su bila učinkovitija sredstva od traženja njihovog porijekla skoro dva stoljeća ranije na istom Istoku (Bugarska, *Drugonthia* i Carigrad), kao na primjer uobičajena noćna, heretička okupljanja prilikom kojih se zazivaju demoni, obožavanju Sotone u pojavi mačke ili pak proslavi seksualnih orgija.¹⁸ Želja da se što je moguće preciznije opiše religijska devijacija, imalo je čak za posljedicu to, što je franjevački inkvizitor Giacomo Capelli, u antiheretičnom spisu iz sredine 13. stoljeća, katare

¹⁶ Vidi: Isto. 161. Nešto drugačiji pogled na katare kao navodnog “stranog tijela” zastupa Bozóky E. 2000.

¹⁷ Vidi: Hamilton B. 2006. 95. O povezanosti između hereze i bolesti vidi: Moore R. I. 1983.

¹⁸ O ovome Merlo G. G. 1988. i posebno Patschovsky A. 1991., koji ovdje (str. 331.) još jednom ponavlja mogućnost – ne nužnost! – i skreće pozornost da se strana oznaka “Katharer” [katar op. prev.], iz koje se etimološki izvodi njemačka riječ “Ketzer” [heretik op. prev.], odnosi na “Kater” [mačka op. prev.], latinski *cattus* – kao što to na primjer rade Alan iz Lilla (pored dva modela objašnjenja) i Konrad iz Marburga. Također se u *Disputatio inter Catholicum et Paterinum hereticum* (oko 1250.) katari označavaju kao “ministri Sathane”. “(...) [D]iabolici estis”, stoji tamo, “qui etiam occulte Luciferum adoratis”. *Disputatio*. 2001. 15. i 51.

oslobodio sličnih neopravdanih optužbi i klevetničkih glasina.¹⁹ Sličan pristup zastupao je u isto vrijeme anonimni *Disputatio inter Catholicum et Paterinum hereticum* (2001. 77.), koji djelimično prihvata crkvenu kritiku katara, pa čak i svih reformnih odnosno laicističkih pokreta, posebno tokom prve polovine 13. stoljeća: “Mi znamo da se u Rimskoj crkvi nalaze brakolomnici, pohlepni, častoljubivi i grabežljivi vukovi” (*Adulteros, avaros, ambitiosos, luposque rapaces in ecclesia romana esse cognoscimus*). Ozloglašavanje je najčešće drugačije slijedilo, kao na primjer kada se nesloga i razjedinjenost katara suprotstavlja s jedinstvom i skladom katolika²⁰ ili kada se heretici kao “zlonamjerni, glupi, jadni, izuzetno svetogrdni kao i licemjerni” (*maligni, stulti, miseri, sceleratissimi, ypocritae*) vrijeđaju i njihova učenja kao *errores* ili *falsissime* označavaju.²¹

Osim toga, Istok je u srednjem vijeku imao i veoma pozitivne konotacije. To već samo proističe iz *Mappae Mundi*, karte svijeta, koja je imala manje za cilj da prikaže vjernu geografsku razmjeru zemlje nego više da simbolički predstavi sliku svijeta odnosno zorno predočavanje povijesti (spasenja).²² Skoro sve kršćanske karte svijeta bile su usmjerene (“orijentirane“) prema Istoku; od Prvog križarskog rata Jerusalem se uvijek prikazuje kao središte Zemlje.²³ Na taj način su se kartografi približili proroku Ezekielu i njegovom nadegze-

¹⁹ “Viri enim et mulieres illius secte, votum et propositum observantes, nullo modo corruptione luxurie fedantur (...) profecto fama fornicationis que inter eos esse dicitur falsissima est. Nam verum est quod semel in mense, aut in die aut in nocte propter rumorem populi vitandum et viri et mulieres conveniunt non ut fornicentur ad invicem, ut quidam mentiuntur, sed ut predicationem audiant et confessionem [peccatorum] prelato suo faciant (...). Multis quidem blasphemiarum calumniis a vulgari fama falso dilacerantur dicentibus illos multa turpia et horrenda facta committere e quibus sunt innocentes”. Giacomo Capelli, *Summa*. CLVII. Vidi o ovome i Ilarino da Milano 1940. posebno stranicu 76; Thouzellier Ch. 1975.

²⁰ Vidi: npr. Salvo Burci, koji u svojoj *Liber Supra Stella* stalno upozorava na podjelu katara, razlikuje između neprijateljski raspoloženih albanenžana i concorezzanera i ukazuje na sporove između ovih grupa. Ovdje prikazana nesloga i razdor trebaju pokazati kako ne može biti govora o pravoj crkvi Božijoj. Vidi: Burci S. *Liber Supra Stella*. 1945. 309.

²¹ O “maligni, stulti” i “miseri” vidi: Isto. 308 bilj. 311, 317. i 329; o “sceleratissimi” i “ypocritae” vidi: *Disputatio*. 2001. 13. bilj. 18. i 79. Vidi općenito: Grundmann H. 1927.

²² O *Mappae Mundi* u srednjem vijeku posebno vidi: Von den Brincken A.- D. 2008.

²³ O Jerusalimu u srednjem vijeku vidi: Bauer D., Herbers K. i Jaspert N. 2002; Wieczorek A. 2005. O Jerusalimu na *Mappae Mundi* vidi: Von den Brincken A.-D. 2008d; Baumgärtner I. 2002.

geti Jeronimu koji su taj grad učinili *Umbilicus Mundi*.²⁴ Jerusalem se razumijeva kao mjesto djelovanja, patnje, smrti i uskrsnuća Kristovog, a Sudnji dan sukladno Mateju 24:27 očekuje se, također sa Istoka.²⁵ Na Istoku porijeklo ima kako kršćanstvo tako i monaštvo; tamo su zabilježena i propovjedna mjesta i grobovi apostola. U Aziji se traže i drugi kršćani koji bi bili na strani Zapada tokom križarskog rata (vidi: Von den Brincken A.-D. 2008.b; Ista. 2008.f.); na krajnjem istoku Zemlje vlada kralj-svećenik Ivan, koji se zamišlja kao mogući saveznik u borbi protiv nevjernika (vidi: Knepelkamp U. 1986; Von den Brincken A.-D. 1985.). Također se na najudaljenijem Istoku nalazi Raj sa svoje četiri rijeke, kojem pripada jedinstveno eshatološko značenje.²⁶ S druge strane, Zlo, tj. zlosutnot i izopačenost se nalazi kako na krajnjem sjeveroistoku tako i na samom jugu. Posebno engleski kartografi bilježe na sjeveroistoku narode s kraja vremena Gog i Magog, i zatvorene nacije;²⁷ na južnom rubu karte nalazi se četvrti Kontinent, koji je simboliziran kao *Terra Incognita* (vidi: Von den Brincken A.-D. 1992. posebno 193-202; Ista. 2008.c.). Tamo su u 13. stoljeću oslikane galerije raznolikih čudovišta. I kada car Friedrich II. u jednom cirkularnom pismu iz 3. jula 1241. piše o iznenadnom upadu Mongola, odnosno Tatara u Evropu, njihovo porijeklo nalazi na vrelom jugu, na krajnjem

²⁴ Ezekiel 5,5: "(...) haec dicit Dominus Deus ista est Hierusalem in medio gentium posui eam et in circuitu eius terras (...)". U Jeronimovom komentaru Ezekiela navodi se sljedeće: "Jerusalem in medio mundi sitam, hic item propheta testatur, umbilicum terrae eam esse demonstrans (...)". Hieronymus, *Commentariorum*. 56 (cap. II, 5.). O Jerusalemu kao *Umbilicus Mundi* vidi: Baumgärtner I. 2005.

²⁵ Matej 24,27: "Sicut enim fulgur exit ab oriente et paret usque in occidente ita erit et adventus Filii hominis".

²⁶ Otkrivenje 21,2 i 10: "(...) et civitatem sanctam Hierusalem novam vidi descendentem de caelo a Deo paratam sicut sponsam ornatam viro suo (...)"; "(...) et sustulit me in spiritu in montem magnum et altum et ostendit mihi civitatem sanctam Hierusalem descendentem de caelo a Deo (...)".

²⁷ Vidi: Von den Brincken A.-D. 1989. Skandinavsko-slavenski sjever je do 12. stoljeća (na području misionarskog prostora Hamburg-Bremen) označavan kao *aquilo*. Vidi: Fraesdorff D. 2005. posebno stranicu 355. Von den Brincken A.-D. 2008.e. 181. je istaknula kako se sjeverna i istočna Evropa na kartama svijeta ranog srednjeg vijeka čudnovato jedna u drugu utapaju. To bi objasnilo "wie die Bezeichnung *Dacia*, in der Antike und auch noch bei Beatus von Liébana Dakien, nicht nur für das Land am Schwarzen Meer, sondern auch für Dänemark gebräuchlich wurde". Gdje su se nalazile pojedine jugoistočne evropske regije nije bilo uvijek jasno: "Südosteuropa erhält seine kartographisch korrekte Ausgestaltung im Abendland seit der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts". Isto. 185. Vidi o tome: Ista. 2008.a.

rubu svijeta.²⁸ Matija Parižanin potom pokušava u svojoj hronici osloboditi Friedricha od optužbi da je kao Antikrist dozvao apokaliptični narod s kraja vremena, te lokalizira porijeklo Tatara u potpuno nepoznate krajeve.²⁹

Istok nije imao pretežno negativno značenje u srednjem vijeku, niti je u citiranim polemičnim spisima loše predstavljen. Podatak koji upućuje na porijeklo katarstva u Bugarskoj, *Drugonthiji* i Carigradu, koji je zajednički svim izvorima, ne bi trebao u polemici da se opovrgava, nego naprotiv mora se uzeti vrlo ozbiljno. Konflikta između Istoka i Zapada u 12. i 13. stoljeću imali su popratnu pojavu da pospješe kulturalno suočavanje između orijenta i okcidenta, što prije govori u korist transferu (heretičkih) ideja, a ne protiv.

Na Istoku u Bugarskoj u 10. stoljeću seoski sveštenik Bogomil³⁰ je razvio sistem učenja koje će tokom 11. stoljeća svoj put naći i do Carigrada.³¹ Pitanje

²⁸ “Egressa enim dudum ex ultimis mundi finibus de regione australi, que diu sole sub torrida zona tosta latuerat, que postea, versus partes borealis occupatis violenter regionibus, diu manens ut brucus multiplicatur, gens barbata nationis et vite, quo nescimus a loco vel origine, Tartari nuncupata, non absque preuisio Dei iudicio ad sui populi correptionem et correptionem, non utinam ad tocius christianitatis dispendium ad hec novissima tempora reservatur”. [Kružno pismo je jedino u hronici Matije Parižanina preneseno:] Matheus Parisiensis, *Ex Cronicis Maioribus*. 1888. 210. Upadi Mongola usmjerili su pažnju Zapada na Daleki istok i potakli transkontinentalne kontakte između Evrope i Azije: “Nach ersten kriegerischen Auseinandersetzungen führten die innerhalb kürzester Zeit einsetzenden Asienreisen neugierige Kaufleute, Diplomaten und Missionare zu weiterreichenden ‘Kulturberührungen’, die letztendlich das Weltbild des Abendlandes grundlegend veränderten”. Baumgärtner I. 1997. 228. O tome također vidi: Dawson Ch. 1955.

²⁹ “Dicitur enim in ea, gentem ipsamignotam Tartarorum ab australibus mundi, que sub torrida zona sunt, partibus erupisse, quod evidenter apparet ficticium. Non enim audivimus, eos australes vel etiam orientales partes peragrasse. Occulta insuper eorum consilia et investigabiles ipsorum Tartarorum via set conspiraciones quam plures plenas esse imperialibus consiliis suspicantur (...)”. u: Matheus Parisiensis, *Ex Cronicis Maioribus*. 1888. 213.

³⁰ Ono što je malo poznato o ličnosti Bogumila potječe iz rasprave pravoslavnog bugarskog svećenika Kozme (10. stoljeće). Tu stoji sljedeće: “Tokom vladavine dobrog hrišćanskog cara Petra [I] živio je jedan (seoski svećenik) *Bogumilū*, [što znači] ‘milosti odnosno Božije ljubavi dostojan [ili Bogu mio op. prev.]’ ali je zapravo *Bogu nemilū*, [što znači] ‘milosti odnosno Božije ljubavi nedostojan [ili Bogu nemio op. prev.]’, koji je prvi ovu herezu propovijedao u Bugarskoj”. Vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 54. Ovo alternativno pisanje imena – Bogumil – koristi se samo kao igra riječi (sa Bogu nemil). Inače je uvijek riječ o *Bogumilū*, što odgovara grčkom Theophilosu, a njemačkom Gottliebu [a slavenskom Bogoljubu, op. prev.]. Vidi bilj. 3.

³¹ Uzimajući u obzir bugarsku historiju Fine J. V. A. 1983. 179. je međutim primijetio da “Bogomilism’s importance has been tremendously exaggerated in all historical works” i da je “one would be justified in writing a history of medieval Bulgaria without the Bogomils at all”.

u kojoj mjeri je katarstvo slično bogumilstvu, bilo je i biće kontroverzno diskutirano u historiografiji, isto kao pitanje – kada – i kako je ta hereza stigla s Istoka na Zapad.³² Dugo je važno ono što je Bernard Hamilton 1994. tvrdio, “[n]o reputable scholar (...) doubts that Catharism was an offshoot of medieval eastern dualism”.³³ Međutim, to je ranije relativizirao Herbert Grundmann (Grundmann H. 1935. 27.), pošto pojavu katara nije isključivo pripisao bogumilima, nego je njihove stvarne korijene vidio u apostolskim, djelimično heretičkim pokretima 11. i 12. stoljeća. Od 1140. istočni dualizam je zapadnim pokretima pružio novu snagu. Pod utjecajem postmodernog dekonstruktivizma, nedavno je sve više pozornosti istaknuto kako veza između bogumila i katara nije bila ni blizu tako velika kao što je općenito bilo prihvaćeno, a da nije ni očito ni nepobitno da je takva veza ikada postojala.³⁴

Sličnosti između te dvije hereze se međutim ne mogu previdjeti.³⁵ U osnovi, obje dualističke kozmogonije dijele sveobuhvatnu crkvenu kritiku. Obje vjeruju da je Bog Otac stvorio jedan dobar duhovni, nebeski svijet, a Sotona zli materijalni, zemaljski (vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 181-188; Rottenwöhler G. 1990. 74-79, 97-99.). Kao rezultat toga, većina Starog Zavjeta biva odbačena, a sve materijalno prezreno (vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 168-177; Rottenwöhler

u: Stephenson P. 2000. Bogumile čak nije ni spomenuo u svojoj monografiji.

³² Dobar uvid u raspravu nudi Bozóky E. 2003.

³³ Hamilton B. 1994. 38. Slavenska historiografija je naročito podcrtavala neposredno porijeklo katara od bogumila. Vidi posebno: Angelov D. 1978; Semkov G. 1981.

³⁴ Vidi posebno: Pegg M. G. 2001.a. 185-188; Zerner M. 1998; Ista. 2001.b; Biget J.-L. 2003. O kritici dekonstruktivističkog čitanja historiografije o katarima vidi: Roquebert M. 2005. U historiografiji o valdenzima dekonstruktivizam je doveo do toga, da se više ne govori o (jednom) “valdežanstvu” nego o (više) “valdežanstava”. Vidi: Merlo G. G. 1984; Isti 1991; Cameron E. 1984. Kritiku o ovome vidi: Biller P. 2006.

³⁵ O bogumilima općenito vidi: Obolensky D. 1948; Hamilton J. i Hamilton B. 1998. O izvornom bugarskom bogumilstvu Isto. 114-134; Kozma, *Le Traité*. 1945. 53-128. O bogumilima u Carigradu vidi raspravu Euthymiosa, redovnika manastira Bogorodice Perivlepte u Carigradu (oko 1045.), u: *Isto*. 142-164, izvješće Ane Komnene o suđenju bogumilu Basilu u petnaestom poglavlju njene *Aleksijade*, u: *Isto*. 175-180. i *Panoplia dogmatica* Eutimija Zigabena, [na određenim mjestima] u *Isto*. 180-207. Uporedba između bogumila i katara može se naći kod Puech H.-Ch. 1979; Rottenwöhler G. 1990. 74-114, 570; Lambert M. D. 2001. 32-35. Bogumilstvo i katarstvo naravno nije u tolikoj mjeri zaokruženo i dosljedno kao što je u daljem izlaganju predstavljeno. Oba pokreta ukazuju, ovisno o vremenu i prostoru, različite oblike izražavanja. S obzirom da je ovdje riječ samo o najvažnijim, velikim pravcima, izostavljena je takovrsna diferencijacija.

1990. 95. f.). Trojstvo se predstavlja kao jedna ličnost sa tri različita lica (vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 178-181; Rottenwöhler G. 1990. 76, 92.). [Službena] Crkva se isto tako odbacuje kao sluga Đavola kao i crkveni objekti, štovanje križa, Djevice Marije, svetaca, ikona i relikvija, te posebno sakramenta braka i vodenog krštenja (vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 203-209, 213-237; Rottenwöhler G. 1990. 90-92, 100, 108-111.). Umjesto toga, ona je tvrdila da je apostolska, evanđelju sukladna crkva (vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 150-152; Rottenwöhler G. 1990. 86.), čiji se član postaje putem duhovnog odnosno vatrenog krštenja.³⁶ Poput bogumila, i katari su isključivo i izričito koristili Oče naš (vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 245-249; Rottenwöhler G. 1990. 106.). Obje sljedbe poste tokom sedmičnih dana: ponedjeljkom, srijedom i petkom (vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 244; Rottenwöhler G. 1990. 114.); obje se suzdržavaju svakojake ishrane životinjskog porijekla (meso, jaja, mlijeko i sir) i drže se drugačije ekstremne askeze (vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 260-272; Rottenwöhler G. 1990. 113.). Oni se služe zajedničkim repertoarom metafora, alegorija i pripovijesti kako bi objasnili i alegorizirali Stari i veliki dio Novog zavjeta (vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 188-205; Rottenwöhler G. 1990. 79, 89.). Što se tiče *Pada čovjeka* na primjer, Sotona je u tijelu zmiije zaveo Evu i s njom spolno općio. Krist je, s druge strane, na Zemlji raspolagao prividnim tijelom, prividno je patio i samo je prividno umro. Njegova čuda se nisu fizički dogodila, nego se moraju simbolički razumjeti (vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 205-213; Rottenwöhler G. 1990. 75-91, 99.).

Kao što je Malcolm Lambert (2001. 38.) naveo, još uvijek nedostaju “sigurni dokazi za bogumilsko prodiranje na Zapad i potonje širenje njihovog nauka”; uprkos tome frapantna je velika podudarnost rituala i (vjerskih) predstava obaju hereza, tako da se “izvjesni komunikacioni putevi lične, usmene ili pisane vrste [moraju] pretpostaviti”.³⁷

³⁶ Vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 250-255; Rottenwöhler G. 1990. 102-105. Incijacijskim ritualom kod bogumila ali i katara posvećeno je 1993. dvadeseto izdanje časopisa *Heresis*. Vidjeti posebno: Hagman Y. 1993.

³⁷ Lambert M. D. 2001. 34. Stoga ubrajaju, posebno Duvernoy J. 1976; Isti. 1978; Isti. 1993; Hagman Y. 1994. i Brenon A. 1996. bogumile i katare u jednu te istu, jedinstvenu – uostalom više kršćansku nego dualističku – religiju. Brenon, od 1982. do 1998. direktorica “Centre National d’Études Cathares René-Nelli” u Carcassonneu, osnovala je 1983. časopis *Heresis* koji se snažno zalaže za ovakvo viđenje.

O tome kada i kako je došlo do ovakvog transfera (heretičkih) ideja vode se intenzivne rasprave. Delikatno je pri tome, da se hereze, koje su na Zapadu zasvjedočene od početka 11. stoljeća, s jedne strane povremeno označavaju kao “manihejske”, dok se s druge strane, vjerovanja bogumila odnosno katarata djelimično prepliću.

Kasnoantička dualistička hereza manihejaca u srednjem vijeku bila je poznata preko Svetog Augustina, koji je u Sjevernoj Africi sam jedno desetljeće bio “slušatelj” ove sekte, prije nego se od nje okrenuo i protiv nje borio u mnogobrojnim spisima.³⁸ Polemičari 12. i 13. stoljeća vidjeli su u dualističkim katarima prema tome neizbježno potomke manihejaca odnosno čak neomanihejaca.³⁹ Ali šta to znači kada se heretici u 11. i ranom 12. stoljeću označavaju kao “manihejci”? Zaključivanje *a contrario* bi sugeriralo da se pod tim isto tako dualistička vjerovanja označavaju i da je tako riječ o (proto-)katarima.⁴⁰ Ti “manihejci” na primjer, koje hronist Ademar iz Chabannesa 1018.

³⁸ Sveti Augustin je napisao trinaest djela protiv manihejaca: “De moribus ecclesiae catholicae et de moribus Manichaeorum libri duo, De libero arbitrio libri tres, De Genesi contra Manichaeos libri duo, De vera religione, De utilitate credendi ad Honoratum, De duabus animabus, Disputatio contra Fortunatum Manichaeum, Contra Adimantum, Contra epistolam Manichaei quam vocant fundament, Contra Faustum libri XXXIII, De actis cum Felice Manichaeo libri duo, De natura boni, Contra Secundinum Manichaeum”. Vidi o tome: Lee K. E. 1999. i Van Oort J. 2001.

³⁹ Vidi npr, već citirani traktat Anselma iz Aleksandrije, koji je početke historije katarata vidio kod Manija, *Liber contra Manicheos* Duranda iz Huesce ili pak *Disputatio inter Catholicum et Paterinum hereticum* (XXVIII), čiji izvorni naslov glasi *Contra Manicheos qui Patareni dicuntur*. Historiografija (o katarima) u tome ih je dugo slijedila. Vidi: Douais C. 1879; Dondaine A. 1939; Runciman S. 1947; Obolensky D. 1948; Soederberg H. 1949; Borst A. 1953; Stoyanov Y. 2000. Schmidt Ch. 1849., jedan od pionira savremene historiografije o katarima, još se sredinom 19. stoljeća opredijelio za ovo viđenje. O Schmidtu vidi: Hamilton B. 1998. posebno str. 192-196. Pegg M. G. 2001.a. 182. opisuje “powerful intellectualist and idealist bias” na sljedeći način: “All heresies, like all religions, are understood to be nothing more than distinctive attitudes, abstract doctrines, clear philosophies, elaborate discourses, pristine representations, in other words, intellectually pure entities, able to be cleanly sifted out from other less coherent ideas and, most crucially, never contaminated by material existence or historical specificity (...). The heresy of the good men, for instance, becomes nothing more than a set of stable dualist ideas (good God, bad God, benign spirit, evil matter) lodged in the heads of people – which, if those minds move, so too those vacuum-sealed beliefs. The original heresy, no matter how many different societies rose and fell through the decades, no matter how great the geographical and cultural differences, stays recognizably the same”.

⁴⁰ Isti naučnici, koji u (bogumilima i) katarima vide nasljednike manihejaca, također polaze od (proto)katarstva (pod utjecajem bogumilstva). Vidi: bilj. 49. O rijetkom opisu katarata kao “arijanaca” od 12. stoljeća vidi: Manselli R. 1956; Congar Y. M.-J. 1959.

u Akvitaniji prepoznaje, pokazuju u njegovoj kratkoj karakterizaciji obilježja koja se mogu itekako interpretirati kao katarska: Oni odbijaju krštenje, križ i sva razumna crkvena učenja, ne jedu meso, nastupaju kao monasi i pretvaraju se da su čedni.⁴¹ Četiri godine kasnije identificirao je Ademar “manihejce” u Orléansu, koje naizgled opisuje nekatarski: Oni su se dali zavesti od jednog seljaka koji je tvrdio da im može dati veliku snagu i koji posjeduje prah od mrtve djece od kojeg se prilikom dodira odmah postaje “manihejac”. Ti heretici su štovali Đavola koji im se ukazao jednom kao Etiopljanin, a drugi put kao anđeo svjetlosti i koji im je dnevno pribavljao novac. Potajno su odbacili Krista, grijeshili i činili zločine dok su se javno predstavljali kao pravi kršćani.⁴² Odbacivanje Krista bi se, doduše, moglo tumačiti doketistički, a time i katarski; sve ostale tačke – magija, infanticid, obožavanje đavola i licemjerstvo – su polemika opća mjesta, koja dovode u sumnju da li se oznaka “manihejac” ovdje zaista može koristiti kako bi se indicirao dualizam, a time i (proto)katarstvo.⁴³ Također četiri dalja svjedoka jednog dobro dokumentiranog slučaja – Ivan iz Ripolla, Andrija iz Fleurya, Rudolfus Glaber i Paul iz Saint-Pèrea u Chartresu – ne govore nigdje o “manihejcima” i pripisuju tim hereticima sasvim

⁴¹ “Paulo post exorti sunt per Aquitaniam Manichei, seducentes plebem. Negabant baptismum et crucem et quicquid sanae doctrinae est. Abstinentes a cibis, quasi monachi apparebant, et castitatem simulabant, sed inter se ipsos omnem luxuriam exercebant, et nuncii antichristi erant, multosque a fide exorbitare fecerunt”. *Ademari historiarum*. 1841. 138. Vidi o ovome također podatak Ademara iz Chabannesa za godinu 1020.: “His diebus concilium adgregavit episcoporum et abbatum dux Willelmus apud Sanctum Carrofum propter extinguendas haereses, quae vulgo a Manicheis disseminabantur. Ibi adfuerunt omnes Aquitaniae principes, quibus precepit pacem firmare et aecclesiam Dei catholicam venerari”. Isto. 148.

⁴² “Eo tempore 10 ex canonicis sanctae Crucis Aurelianis, qui videbantur esse religiosiores aliis, probati sunt esse Manichei (...). Nam ipsi decepti a quodam rustico, qui se dicebat facere virtutes, et pulverem ex mortuis pueris secum ferebat, de quo si quem posset communicare, mox Manicheum faciebat, adorabant Diabolum, qui primo eis in Aetyopis, deinde angeli lucis figuratione apparebat, et eis multum cotidie argentum deferebat. Cuius verbis obedientes, penitus Christum latenter respuerant, et abhominaciones et crimina, quae dici etiam flagitium est, in occulto exercebant, et in aperto christianos veros se fallebant”. Isto. 143. Iste godine Ademar iz Chabannesa je otkrio i “manihejce” u Toulousu, o kojima se inače samo vrlo lakonski izražava: “Nihilominus apud Tolosam inventi sunt Manichei, et ipsi distructi (...)”. Isto.

⁴³ *Die species pietatis* (prema 2. Timoteju 3,5) npr. *hypocrisis* je predstavljala jednu od dva glavna obilježja srednjovjekovnog heretičkog tipa. Ali licemjerje je plod *superbiae*, drugog važnog obilježja. Vidi: Grundmann H. 1927. posebno 94-105.

nekatarska obilježja kao što su promiskuitet i hedonizam.⁴⁴ Rudolfus Glaber smješta ovo "krivovjerje" čak izvan svake heterodoksne tradicije, kada kaže za njega da je prostodušniji i jasniji od bilo kakve antičke hereze.⁴⁵ Slika (proto) katarstva može nastati samo tada kada se sve – djelimično veoma različite i u konačnici u raznolikoj mjeri pouzdane – obavijesti stave jedna iznad druge te se eliminacijom odstrani ono što je nekatarsko ili čak antikatarsko ili se kao katarsko objašnjava, a što je tek apostolsko, asketsko i antiklerikalno.⁴⁶ Da spo-

⁴⁴ Dobar pregled o pet izvještaja o herezi u Orléansu (1018.) nudi Gorre R. 1982. 56-119.

⁴⁵ "His dictis, continuo palam exposuerunt omnium antiquarum stultissimam ac miserri-
mam, nempe sui deceptricem heresem". Vidi: Rodulfus Glaber, *Historiarvm.* 140. Osim toga
se o ovome kod Glabera (Isto. 142.) (sasvim nekatarski) navodi sljedeće: "Dicebant ergo
deliramenta esse quicquid in veteri ac novo canone certis signis ac prodigiis veteribusque
testatoribus de trina et una deitate beata confirmat auctoritas. Celum pariter ac terram, ut
conspiciuntur, absque auctore inicit semper exitisse asserebant. Et cum universarum heresum
insanientes canum more latrantes deterrima, in hoc tamen Aepicureis erant hereticis similes,
quoniam voluptatum flagitiis credebant non recompensari ultionis vindictam. Omne Chri-
stianorum opus, pietatis dumtaxat et iusticie, quod estimatur precium remunerationis eterne,
laborem superfluum iudicabant esse".

⁴⁶ Morghen R. 1951. 212-286. je sredinom 20. stoljeća najistaknutije porekao da se hereze 11.
i 12. stoljeća imaju razumijevati kao (proto-)katarske. On je pokušao dvojbeno vjerska pitanja
izvući iz same kršćanske tradicije. Bogumilsko-dualistički utjecaj prihvatio je tek od 1143.
Vidi također: Isti. 1957. 82-104; Isti. 1966. Temelj za to je još ranije postavio Grundmann
H. 1935. 23.: "Drittens endlich hat sich die Armutsidee und die apostolische Wanderpredigt
im Laufe des 12. Jahrhunderts in manchen Kreisen, besonders in Südfrankreich und in der
Lombardei, mit dualistischen Weltlehren verbunden und ist, ohne Zweifel vom griechischen
Osten her, immer mehr von spekulativen Ideen durchdrungen worden, in denen ein großer
Teil der manichäischen Kosmogonie und Mythologie seltsam wieder auflebte". Tome je od-
mah proturječio Dondaine A. 1952., koji se odlučno izjasnio protiv autohtonih hereza 11. sto-
ljeća. Morghenovi učenici Manselli R. 1963. 118-138. i Violante C. 1968. preuzeli su njegovo
viđenje i dalje ga razvili. Vidi o ovome pravcu također: Thouzellier Ch. 1954; Puech H.-Ch.
1979; Moore R. I. 1977; Stock B. 1983. posebno 98. i 102; Lobrichon G. 1992.; Lambert M.
D. 1977. 31. je još najprije tvrdio da su neke doktrine hereza 11. stoljeća sadržavale sastavne
dijelove, koje ne potiču ni od jednog zapadnog reformnog pokreta niti bilo koje druge dru-
štvene preobrazbe tog vremena: "They require that we postulate the intervention of a non-We-
stern force". U drugom izdanju svoje monografije (1992. 9-32.), koja znakovito više ne sadrži
bogumile u naslovu, potpuno je izbacio drugo poglavlje "Early Western Heresy and Eastern
Dualism", dok je treće poglavlje, "The Revival of Heresy in the West 1000-1051" sasvim iznova
napisao. Na stranici 20, bilj. 21, priznaje da je bio uvjeren od strane Moora. Treće tumačenje
predstavio je Duvernoy J. 1976; Isti. 1978; Isti. 1981; Isti. 1993. i Isti. 1995., koji je bogumilstvo
i katarstvo interpretirao kao jednu te istu kršćansku formu vjerovanja, koja je redovito bazi-
rana na Bibliji i čiji je dualizam samo sekundarna pojava. Na prijelazu milenija ova (protu)
crkva je s istoka svoj put našla na zapad. Vidi o tome također: Brenon A. 1995.b. i Hagman

menemo samo jedan primjer: katari se odriču ne samo mesa i masti, kako to potvrđuje Ivan iz Ripolla, nego oni odbijaju istovremeno mlijeko i jaja. Takvu neobičnost bi pisac sigurno primjetio, kao i katarsko objašnjenje za isto – kako su životinjski proizvodi u vezi s nastavkom materijalnog, zlog svijeta. Sličan je slučaj s krštenjem, čiji učinak milosti jednostavno ne negiraju, već je posredstvom vatrenog odnosno duhovnog krštenja kroz polaganje ruku zamjenjuju.⁴⁷ Također Paul od Saint-Pèrea iz Chartresa nalazi navodno katarska obilježja kao što su doketizam, odbacivanje krštenja i euharistije, negiranje štovanja svetaca⁴⁸ kao i polaganje ruku za oprost grijeha i duhovne darovitosti⁴⁹ nasuprot toposa poput noćnih okupljanja, obožavanja đavola, orgija, spaljivanja djece i magičnog pepela.⁵⁰ To što Paul svoj izvještaj zapisuje šezdeset godina

Y. 1994. Svezak izdat od Michaela Frassetoa 2006. "Heresy and the Persecuting Society in the Middle Ages" sakupio je nedavno radove, u kojima se posredstvom neiskorištenog izvornog materijala – među njima posebno u rano 11. stoljeće datirano "pismo" Heriberta iz Périgorda – i najnovijih saznanja, pokušano opovrgnuti Moorovu tezu u korist Dondainove. Vidi o tome priloge Callahana, Frassetoa i Hamiltona. Sam Moore se u istom zborniku nije uključivao u raspravu, ali je iznio aktualno stajalište. Vidi također ranije Frasseto M. 1999; Taylor C. 2000.

⁴⁷ "Nam fecit rex Robertus vivos ardere de melioribus clericis sive de nobilioribus laicis prope XIII ejusdem civitatis; qui, Deo odibiles perosique caelo et terrae abnegando abnegabant sacri baptismi gratiam, dominici quoque corporis et sanguinis consecrationem. Cum hoc, post perpetrata scelera viciorum, vitabant posse recipi veniam peccatorum. Enim vero cum his assercionibus, nupciis detraebant; a cibis etiam quos Deus creavit, hoc est a carne et adipe, tamquam ab inmundiciis, se abstinebant". Pismo Ivana iz Ripolla iz godine 1023. opatu Olivu de Besalú, u: *Vita Gauzlini Abbatis Floriacensis Monasterii*. 1969. 180-183. Tako u 11. i 12. stoljeću zastupaju dokazani nekatarski heretici pogledi, koji se općenito razumiju (ili mogu razumjeti), kao odlučno katarski. Petrus iz Bruisa odbacuje na primjer stvarno prisustvo Krista u Euharistiji, krštenje djeteta, zagovor za umrle, crkvene građevine, križ i Stari zavjet. Vidi: Fearn J. 1966. posebno 321-326.

⁴⁸ "(...) dicentes Christum de virgine Maria non esse natum, neque pro hominibus passum, nec vere in sepulchro positum, nec a mortuis resurrexisse; addentes in baptismo non esse ullam scelerum ablutionem, neque sacramentum corporis et sanguinis Christi in consecratione sacerdotis. Sanctos martyres atque confessores implorare pro nichilo ducebant. Cartulaire". Isto. 1840. 111.

⁴⁹ "Pandemus tibi salutis hostium, quo ingressus, per impositionem videlicet manuum nostrarum, ab omni peccati labe mundaberis, atque Sancti Spiritus dono repleberis, qui scripturarum omnium profunditatem ac veram divinitatem, absque scupulo, te docebit". Isto.

⁵⁰ "Congregabantur siquidem certis noctibus in domo denominata, singuli lucernas tenentes in manibus, et, ad instar letaniae, demonum nomina declamabant, donec subito demonem in similitudine cujuslibet bestiolae inter eos viderent descendere. Qui statim ut visibilis illa videbatur visio, omnibus extinctis luminaribus, quamprimum quisque poterat, mulierem quae

nakon događaja u Orléansu i što njegove informacije proistječu u najboljem slučaju iz treće ruke, ne doprinosi tome da mu vjerodostojnost raste (vidi: Gorre R. 1982. 62.).

Heretički događaji iz Arrasa iz 1025. (vidi: Gerardus Cameracensis Episcopus I, *Acta*. 1853; Russell J. B. 1962.); Montforta iz 1028. (vidi: *Landulfi historia*. 1848. 65.); Châlons-sur-Marne iz 1046.-1048. (vidi: *Anselmi gesta*. 1846. 226-228.); Goslara iz 1052. (vidi: *Herimanni Augiensis chronicon*. 1844. 130; *Lamberti Hersfeldensis annales*. 1844. 155.) i Soissons iz 1114. (vidi: Guibert od Nogenta, *De vita sua*. 1855. 951-953, cap. XVII) nisu raznovrsno dokumentirani, ali podsjećaju na Orléans: Moguća katarska i nekatarska ili čak antikatarska obilježja ostala su nekomentirana jedna pored drugih i dopunjena nereálnim floskulama, dok istovremeno bilo kakav trag o vezi s istočnom provenijencijom nedostaje. Pojam “manihejac” ovdje je, iako očito sinonimno upotrijebljen kao “heretik”.

O pravim katarima izvještava izgleda tek Everwin iz Steinfelda 1143. godine. U jednom pismu Bernardu iz Clairvauxa on opisuje jedan sudski proces protiv heretika, koji su identificirani u blizini Kölna. Njih dvojica – jedan kojeg su zvali biskupom i njegov pratilac – nisu se bili vratili u okrilje Rimske crkve nego su se pokušali odbraniti Kristovim riječima i riječima apostola, te su poslije spontanog linča od strane uzrujane mase pali kao žrtve.⁵¹ Everwin opi-

ad manum sibi veniebat, ad abutendum arripiebat, sine peccati respectu, et utrummater aut soror aut monacha haberetur, pro sanctitate ac religione ejus concubitus ab illis estimabatur. Ex quo spurcissimo concubitu infans generatus, octava die, in medio eorum copioso igne accenso, piabatur per ignem, more antiquorum paganorum, et sic in igne cremabatur. Cujus cinis tanta veneratione colligebatur atque custodiebatur, ut christiana religiositas corpus Christi custodiri solet, aegris dandum de hoc seculo exituris ad viaticum. Inerat enim tanta vis diabolicae fraudis in ipso cenere, ut quicumque de praefata heresi imbutus fuisset et de eodem cinere, quamvis sumendo parum praelibavisset, vix unquam postea de eadem heresi gressum mentis ad viam veritatis dirigere valeret”. Isto. 112.

⁵¹ “Nuper apud nos iuxta Coloniam quidam haeretici detecti sunt, quorum quidam cum satisfactione ad ecclesiam redierunt. Duo ex eis, scilicet qui dicebatur episcopus eorum cum socio suo, nobis restiterunt in conventu clericorum et laicorum, praesente ipso domino archiepiscopo cum magnis viris nobilibus, haeresim suam defendentes ex verbis Christi et Apostoli. Sed, cum vidissent se non posse procedere, petiuntur ut eis statueretur dies, in quo adducerent de suis viros fidei suae peritos; promittentes se velle ecclesiae sociari, si magistros suos viderent in responsione deficere: aliquin se velle potius mori, quamab sententia deflecti. Quo auditio, cum per triduum essent admoniti, et respicere noluisent, rapti sunt a populis nimio zelo permoti, nobis tamen invitatis, et in ignem positi, atque cremati; et, quod magis mirabile est, ipsi tormentantum ignis non solum cum patientia, sed et cum laetitia introierunt et sostinuerunt”. Pismo Everwina iz Steinfelda iz 1143. Bernhardu iz Clairvauxa u: *Diversorum*. 1854. 677.

suje herezu kako slijedi: oni se vide kao prava crkva, pravi nasljednici Kristovi i stvarni oponašatelji apostolskog života, slijedom toga odbacuju sva svjetovna dobra te žive u siromaštvu. Oni tvrde da nisu s ovog svijeta i optužuju zauzvrat (službenu) crkvu, koja se posvetila ovom svijetu.⁵² Oni ne piju mlijeko i ne konzumiraju ništa što je nastalo spolnim odnosom.⁵³ Oni osuđuju brak, javno priznaju da svoj dnevni obrok posvećuju sa Očenaš, odbijaju vodeno krštenje i prakticiraju umjesto toga duhovno krštenje polaganjem ruku. Kršteni koji se nazivaju “odabrani” mogu potom sami da vrše krštenje i da posvećuju hljeb i vino. Nasuprot “odabranim” stoje nekršteni članovi “vjernici”.⁵⁴ Objema kategorijama pripadaju i žene. One se nazivaju apostolke i imaju vlastitog papu.⁵⁵

⁵² “Dicunt apud se tantum ecclesiam esse, eo quod ipsi soli vestigiis Christi inhaereant; et apostolicae vitae veri sectatores permaneant, ea quae mundi sunt non quaerentes, non domum, nec agros, nec aliquid peculium possidentes: sicut Christus non possedit, nec discipulis suis possedienda concessit (...). De se dicunt: Nos pauperes Christi, instabiles, de civitate in civitatem fugientes, sicut oves in medio luporum cum tamen sanctam et artissimam vitam ducamus in ieiuno et abstinentiis, in orationibus et laboribus die ac nocte, et necessaria ex eis vitae quaerentes. Nos hoc sustinemus, quia demundo non sumus: vos autem mundi amatores, cum mundo estis”. Isto. 677.

⁵³ “In cibis suis vetant omne genus lactis, et quod inde conficitur, et quidquid ex coitu procreatur”. Isto. 678.

⁵⁴ “In sacramentis suis velo se tengunt: tamen nobis aperte confessi sunt, quod in mensa sua quotidie cum manducant, ad formam Christi et Apostolorum, cibum suum et potum in corpus Christi et sanguinem per Dominicam orationem consecrant, ut inde se membra et corpus Christi nutriant. Nos vero dicunt in sacramentis non tenere veritatem, sed quamdam umbram et hominum traditionem. Confessi sunt etiam manifeste se praeter aquam, in ignem et spiritum baptizare, et baptizatos esse: adducentes illud testimonium Ioannis Baptistae baptizantis in aqua, et dicentes de Christo: ‘Ille vos baptizabit in Spiritu Sancto et igne’ (Matej 3, 11); et in alio loco: ‘Ego baptizo in aqua, maior autem vestrum stetit, quem vos nescitis’ (Ivan 1, 26), quasi alio baptismo praeter aquam vos baptizaturus. Et talem baptismus per impositionem manuum debere fieri conati sunt ostendere testimonio Lucae, qui in Actibus Apostolorum describens baptismum Pauli, quem ab Anania suscepit ad praeceptum Christi, nullam mentionem fecit de aqua, sed tantum de manus impositione: et quidquid invenitur tam in Actibus Apostolorum, quam in Epistolis Pauli, de manus impositione, ad hunc baptismum dicunt electum, et habere potestatem alios qui digni fuerint baptizandi, et in mensa sua corpus Christi et sanguinem consecrandi. Prius enim per manus impositionem de numero eorum, quos auditores vocant, recipiunt eum inter credentes: et sic licebit eum interesse orationibus eorum, usquedum satis probatum eum faciant electum. De baptismo nostro non curant. Nuptias damnant, sed causam ab eis investigare non potui; vel quia eam fateri non audebant, vel potius quia eam ignorabant”. Isto.

⁵⁵ “Et hi sunt illi haeretici, qui se dicunt apostolos, et suum papam habent. Alii papam nostrum annihilant, nec tamen alium praeter eum habere fatentur. Isti apostolici Satanae habent

Što se tiče porijekla ove hereze, oni tvrde da je ona od vremena mučenika bila skrivena i da je preživjela u Grčkoj i nekim drugim zemljama.⁵⁶ Treba napomenuti da Everwin ne nabraja samo lakonski naoko katarske karakteristike te hereze – ističući apostolsko nasljedstvo, veganstvo, odbacivanje braka, centralizaciju Oče naš, duhovno krštenje polaganjem ruke umjesto vodenog krštenja, podjelu članova (također i ženskih) na “odabrane” i “vjernike” – nego ih pokušava objasniti i pratiti u sveobuhvatnom pristupu; s druge strane se ovdje – od strane heretika samih – po prvi put pokušava ukazati na istočno (ne isključivo) grčko porijeklo. Detalji poput tituliranja vođe kao “biskupa” i spominjanje heretičkog “pape” mogli bi biti nagovještaj za opipljive informacije iz povelje iz Saint-Félixa i polemičare 13. stoljeća, odakle je već riječ o katarskim “biskupima” i jednom “papi” – koji se ispostavio kao πάππας odnosno kao bizantski duhovnjak. Po svemu sudeći Everwin od Steinfelda je zaista prvi posvjedočio Katare.⁵⁷

Njihovo ime će im ipak dati dvadeset godina kasnije Eckbert iz Schönaua. Nakon što je 1163. u Kölnu jedna grupa heretika osuđena i spaljena, pisao je Eckbert trinaest *Sermones contra Catharos*, u kojima je pokušao proniknuti u njihovu bit i porijeklo.⁵⁸ Historiografija je te propovjedi s jedne strane redovno smatrala pretečom anikatarskih *Sumi* 13. stoljeća; ali je s druge strane uvijek iznova priznavano kako je Eckbert svoje informacije najvećim dijelom preuzeo iz antimanihejskih spisa Svetog Augustina.⁵⁹ Na temelju toga Uwe

inter se feminas (ut dicunt) continentes, viduas, virgines, uxores suas, quasdam inter electas, quasdam inter credentes; quasi ad formam apostolorum, quibus concessa fuit potestas circumducendi mulieres”. Isto. 679.

⁵⁶ “Illi vero qui combusti sunt, dixereunt nobis in defensione sua, hanc haeresim usque ad haec tempora occultatam fuisse a temporibus martirum, et permanisse in Graecia, et quibusdam aliis terris”. Isto. 679.

⁵⁷ Ovo gledište slijede Borst A. 1953. 91; Manselli R. 1953; Isti. 1967; Isti. 1963. 150-156; Moore R. I. 1977. 168-175; Lambert M. D. 1977. 60; Jiménez Sanchez P. 2002.

⁵⁸ Vidi: Eckbert iz Schönaua, *Sermones*. 1855; Harrison R. J. 1990. Za detaljan opis ovih osuda i spaljivanja heretika u odnosu na šutljivog Eckberta vidi: *Chronica regia Coloniensis*. 1880. 114. i – malo drugačije – *Caesarii Heisterbacensis monachi Ordinis Cisterciensis Dialogus Miraculorum*. 298. (cap. V, 29.).

⁵⁹ Vidi: Grundmann H. 1935. 24-26; Borst A. 1953. 6; Manselli R. 1965. 332; Lambert M. D. 1977. 63; Moore R. I. 1977. 176-179. Vidi također: Duvernoy J. 1976. 14., koji tvrdi da su Eckbertove propovjedi, unatoč njihovih pozajmica od Svetog Augustina, veoma dragocjene i da se prečesto podcjenjuju.

Brunn je postavio tezu – barem za oblast Rajne – “l’hérésie dénommée ‘cathare’ (...) est née d’une construction discursive complexe en Occident et non pas des échanges doctrinaux avec l’Orient”.⁶⁰ Drugu interpretacijsku krajnost zastupa Robert Harrison (Harrison R. 1991. 48.), čija ga je (nova) edicija *Sermones contra Catharos* uvjerila da “[i]t is no longer permissible to dismiss the sermons as a compendium of Augustine’s anti-Manichaean writings”. Eckbert je pak ovu dualističku herezu sveo na maniheizam odnosno manihejsku sektu “katarista”,⁶¹ ali je nije s njom izjednačio, nego je pokazao zajedničko obilježje, ali i razlike. Navodno su i neki katari prihvatili manihejsko porijeklo njihove vjere, pa su navikli, prema Eckbertu, da tvrde kako je Sveti Augustin razotkrio njihove tajne.⁶² Eckbert (*Sermones*. 1855. 16.) spominje središnje katarske vjerske teze poput onih prenesenih u *Interrogatio Iohannis*, nemanihejske predstave, ljudske duše su oni pali anđeli, koji su na početku svijeta odgurnuti s neba i nalaze se zarobljeni u ljudskim tijelima iz kojih mogu dostići spasenje ako se nađu u tijelu katara. Isto tako posvjedočeni doketizam iz *Interrogatio Iohannis*, Eckbert (Isto. 94.) međutim navodi izričito kao zajedničko manihejsko-katarsko obilježje. On isto tako izvještava o duhovnom krštenju i polaganju ruku – tzv. *Konsolamentumu* – i lomljenju krsnog hljeba (Isto. 51.) kao i o odbacivanju euharistije, odnosno mise (vidi: Isto. 84-94.), korištenju mesa u ishrani (vidi: Isto. 36-41.) i braku (vidi: Isto. 26-36.). Na kraju još da bude spomenuta jedna posve nemanihejska oznaka katarske elite kao “savršeni”, “učeni” i “nadkatari” (vidi: Isto. 26. i 51.). Iako se od istraživanja Uwe Brunna ne može sigurno govoriti o jednolikoj organizaciji katarstva u rajnskoj oblasti⁶³ i pošto je ta hereza instrumentalizirana u političke svrhe, može se

⁶⁰ Brunn U. 2003. 190. Vidi također: Isti. 2002; Isti. 2006. Njega u tome slijede Biget J.-L. 2003. 150-152; Pegg M. G. 2008. 201. bilj. 19; Given J. B. 2008.

⁶¹ “Sciendum vero est, et non celandum auribus vulgi, quoniam indubitanter secta eorum, de quibus agimus, originem accepit a Manichaeo haeresiarcha, cujus doctrina maledicta erat et tota venenosa, et radicata est in populo isto perverso (...). Et sicut diximus, haec omnia nobis veraciter comperta sunt de omnibus istis quos nunc Catharos vocant; et ipsi originem habuerunt a quibusdam discipulis Manichaei, qui olim Catharistae dicebantur”. Eckbert iz Schönau, *Sermones*. 1855. 16-18.

⁶² “Produnt autem semetipsos quod sint de errore Manichei in eo quod dicere solent quod beatus Augustinus prodiderit secreta eorum”. Isto. 18.

⁶³ Tako primjerice kod Brenon A. 1995.a. Nasuprot toj spoznaji, Given J. B. 2008. 962. smatra da (porajnsko) katarstvo nije bilo tako jedinstveno i organizirano, što klasično predstavlja,

poći od toga da su Everwin iz Steinfelda i Eckbert iz Schönaua opisali jednu te istu herezu istočnog porijekla kao što su to radili i polemičari 13. stoljeća. Sve govori u prilog tome da je u prvoj polovini 12. stoljeća došlo do transfera bogumilske misli od Istoka prema Zapadu. O tome kada se to tačno dogodilo, kojim putem i na kojem jeziku može se samo špekulirati. Dovoljno dodirnih tačaka između orijenta i okcidenta bilo je još tokom Prvog križarskog rata 1096. godine. Jedina konkretna uporišta tomu pruža već citirani odlomak iz *Tractatus de hereticis* Anselma Aleksandrijskog, koji je nastao više od sto godina prije pojave katara, ali unatoč tome važi kao pouzdan (vidi: npr. Lambert M. D. 2001. 39.). Prema Anselmu su franački križari tu herezu preuzeli u Carigradu, na licu mjesta osnovali latinsku katarsku "biskupiju" i prilikom svoga povratka u Francusku sa sobom donijeli vjerovanje. Unatoč ovako skromnim informacijama veoma teško se može ustanoviti na koji se križarski rat mislilo. Prema tome, u historiografiji je riječ o Prvom križarskom ratu (vidi: – sukladno Anselmu iz Aleksandrije – Hamilton B. 1994. 45.), o neuspjelom iz 1101. godine,⁶⁴ te o Drugom (vidi: Dondaine A. 1950.a. 240; Borst A. 1953. 90. bilj. 4; Thouzellier Ch. 1954; Ista. 1969.b.) ili čak – ako se u obzir uzme zabluda Anselma – o Četvrtom (vidi: Lambert M. D. 2001. 40.). Naposlijetku, vjerovatno se ne treba pretpostavljati moguća djelatnost bugarskih ili grčkih bogumil-

posebnu vrijednost rada Uwe Brunnha: "Not everyone will find all of Brunn's deductions and inferences about his texts and their interrelationships completely convincing. But he has provided much ammunition for those who would see the Cathar heresy not as a highly institutionalized sect with an elaborate theology that offered a serious challenge to orthodoxy, but as a mere specter that haunted the minds of those troubled by the phenomenon of religious dissidence".

⁶⁴ Vidi: Isto 42-44. Godine 1163. mistkinja Hildegard iz Bingena, koja je bila prijateljica Elizabete iz Schönaua, sestre Eckberta iz Schönaua, zapisala je viziju, u kojoj je katare smjestila u jedan apokaliptičan scenario (vidi: *Analecta Sanctae Hildegardis*. 1882. 349.). Ove heretike ona vidi kao posljedicu puštanja Đavola (Otkrivenje 9, 11) kao i četiri vjetra, koji su do tada držani od strane četiri anđela na četiri ugla Zemlje (Otkrivenje 7, 1-3). Đavo je pušten prije šezdeset godina i dvadeset i četiri mjeseca – dakle 62 ili 80 (60 + 20) godina – što odgovara 1101. godini ili 25. martu 1083. Četiri vjetra, koji označavaju širenje krivovjerja, pušteni su prije 23 godine i četiri mjeseca što pada u mart 1140. Dok se ovo posljednje dobro slaže s Everwinom iz Steinfelda, koji je 1143. prvi dokumentirao pojavu katara u Rajnskoj oblasti, dvosmislena prvospomenuta vremenska oznaka je problematičnija. Godina 1083. bi se mogla odnositi na zauzeće crkve Sv. Petra u Rimu od strane Heinricha IV – za papsku stranu događaj apokaliptičnih razmjera; 1101. bi označavala neuspjeh onih križara, koji su tada žurili da pomognu svojoj ugroženoj braću po vjeri u Svetoj zemlji. Hamilton B. 1994. 44. smatra posljednju mogućnost vjerovatnijom.

skih misionara, što bi objasnilo njihov potpuni izostanak iz zapadnih izvora.⁶⁵ I ako su u Carigradu zaista postojali latinski katari – o kojima ne izvještava samo Anselmo, već se čini da ih opisuje i Hugo Eteriano u svojem traktatu *Contra Patarenos* – istočna dualistička hereza bila bi – vjerovatno na latin-skom jeziku – posredstvom Latina doprla do Zapada, gdje su je isti raširili.

2. Katari, Balkan i bosanski *krstjani*

Kako povelja iz Saint-Félixa tako i polemike 13. stoljeća govore o jednoj slavonskoj *ordo* katara.⁶⁶ Anselmo iz Aleksandrije navodi kako je katarska hereza posredstvom bosanskih trgovaca stigla iz Carigrada u Bosnu;⁶⁷ dok anonimni sastavljač traktata *De heresi catharorum* odnekle zna da su katari iz Mantove i Vičence (poslije jedne velike šizme koja je zadesila talijansko katarstvo krajem 12. stoljeća) poslali svoje “biskupske” kandidate u Slavoniju kako bi tamo ordinirali.⁶⁸ Od tada talijanski katari pripadaju trima različitim *ordi-*

⁶⁵ Hamilton B. 2006. 96., koji neke heretičke događaje 11. i ranog 12. stoljeća interpretira kao (proto-)kataraske, postavio je tezu, da se pod mnogobrojnim pravoslavnim zaređenicima, koji su u kasnom 10. i ranom 11. stoljeću posvećivali zapad, mogli kriti i bogumili, jer Eutimije iz manastira Bogorodice Perivlepte (oko 1045.) ukazuje na njihov redovnički izgled kao na vanjsko obilježje. Na zapadu bi oni uvijek bili prepoznati kao pravoslavni redovnici. O bizantskim redovnicima na zapadu između 950. i 1050. vidi: Hamilton B. i McNulty P. A. 1963. Moore R. I. 1977. 168. je još pretpostavio, da se od Everwina iz Steinfelda ukazana dualistička hereza, odnosila na bogumilske misionare.

⁶⁶ U *Povelji iz Saint-Félixa*. 1994. 27. riječ je o *ecclesia Dalmatiae*, u anonimnom traktatu *De heresi catharorum* (str. 308), kod Rainerija Sacconija (*Summa*. 1974. 50.) i kod Anselma iz Aleksandrije navodi *ecclesia* odnosno *episcopus Sclavoniae* odnosno *Bossonae*. Vidi općenito o tome: Šidak J. 1955. (njemački sažetak na stranici 40).

⁶⁷ “Postea quidam de Sclavonia, scilicet de terra que dicitur Bossona, iverunt Constantinopolim causa mercacionis; reversi ad terram suam predicaverunt et, multiplicati, constituerunt episcopum qui dicitur episcopus Sclavonie sive Bossonae”. Anselm von Alessandria, *Tractatus*. 1950. 308.

⁶⁸ “Item quidam de Mantua cum suis sequacibus elegerunt quemdam nomine Coloianem sibi in episcopum et, eo in Sclavenia misso, post receptionem ordinis, episcopatus officio super eos functus est. Eodem itaque modo quidam alius, Nicola nomine, a congregatione vicentinorum electus et in Sclavania ad ordinem recipiendum missus, post reditum ab eis episcopus teneretur.” *De heresi catharorum*. 1949. 308. To podsjeća na izvještaj izvjesnog Jakoba Becha iz (valdežanske) inkvizicije u Pinerolu 1387. Jakob je navodno bio pozvan kod trojice katara, koji su ga htjeli preobratiti. Jedan od njih je bio Slavonac. Prije otprilike jedne decenije trebao je ići u Bosnu, kako bi od tamošnjih učitelja upotpunosti izučio ranije opisani (katarski) nauk. Nemirno more je omelo prelazak Jadrana i on se neobavljena posla vratio u Chieri.

nes, to jest slavonskoj, bugarskoj i onoj *Drugonthije*,⁶⁹ pri čemu se slavonski, karakrerizirao jednim umjerenim dualizmom, tj. kroz njegovo drugačije poimanje Djevice Marije (ali i Krista i Ivana Krstitelja) kao anđela.⁷⁰ U polemičnim spisima se tvrdi kako je u Slavoniji postojala dualistička hereza zasebnog izraza, na koju su se od kraja 12. stoljeća pozivali katari Mantove i Vićence.⁷¹

Međutim, koju regiju/regije je obuhvatala često spomenuta Slavonija? Ili je u to vrijeme to bilo jasno i nije trebalo dalja pojašnjenja ili citirani autori sami nisu znali šta su pod tim podrazumijevali. Samo Anselmo iz Aleksandrije poistovjećuje Slavoniju s Bosnom; Niketa navodi Dalmaciju umjesto Slavonije. Jedan drugi dokaz nudi papski legat Konrad iz Uracha. On je Theobaldu, nadbiskupu Rouena, 1223. u jednom pismu saopćio da u granicama Bugarske, Hrvatske i Dalmacije, u blizini Ugarske postoji heretički papa čiji je predstav-

Ali, drugi su otišli u Bosnu kako bi tamo navedenu doktrinu izučili – jedan prije oko 40 godina, dvojica oko 1360. i opet neki oko 1380. i 1382. godine. O zabludama heretika iz Chierija, u: *Processus Contra Valdenses in Lombardia Superiori, Anno 1387*: I. 1864. 45-55; Šanjek F. 1985.

⁶⁹ “Garattus episcopus ordinatus de Bulgaria manet concurrentii (...); Coloianes episcopus de Mantua; et habet ordinem de Sclavania (...). Marchisius de soiano episcopus de Drugonthia.” *De heresi catharorum*. 1949. 312.

⁷⁰ “Sclavini (...) credunt quod filius Dei, scilicet Ihesus Christus, et Johannes Ewangelista et Maria fuerunt tres angeli apparentes in carne”. Isto. 311. “Sclavi vero dicunt, quod Deus pater iustorum tres angelos misit in mundum: Unus ex eis formam mulieris accepit in mundo isto; et hic dictus est Maria. Alii vero duo viriles formas sumpserunt, scilicet Christus et Johannes Evangelista, quem adhuc credunt Sclavi, et qui duo ponunt principia (...). Machinantur autem insuper illum angelum, qui in mulieri forma appellatus est Maria, assumpsisse intra se alium angelum, qui dictus est Jesus. Monetæ Cremonensis adversus Catharos”. 1964. 233. “Heretici de Baiolo (...) credunt (...). Ihesus Christus, et Johannes Baptista necnon Maria fuere tres angeli apparentes in carne”. Bibliothèque National, Paris, Ms. lat. 13151, fol. *Brevis summula contra herrores notatos hereticorum*, 347v.

⁷¹ Posebno od strane Ranierija Sacconija i Anselma iz Aleksandrije poduzeta podjela talijanskih katara u različite, jednu od druge odudarne i posvađane “biskupije”, odnosno “crkve” i *ordines*, skoro ne nalazi nikakvu potvrdu van ovih traktata. Izuzetno dobro dokumentirani slučaj, vjerovatno ne i posljednji, Amanno Pungilupoa pokazuje da su katari u Italiji i izvan granica svojih navodnih “crkava” i *ordinesa* međusobno kontaktirali i komunicirali. Ove činjenice su Zanella G. 1995.b. 114. navele na sljedeći radikalni zaključak: “I due trattatisti domenicani forniscono con le loro opere un quadro del mondo ereticale il più possibile coerente, organizzato, gerarchizzato ed articolato per sette in aperto contrasto vicendevole, cioè per credenze dottrinali contrapposte, perché non sarrebbero riusciti a considerare altrimenti il movimento ereticale. Se non era così, come lo si sarebbe potuto conoscere?” O Armannou Pungilupou vidi: d’Alatri M. 1986. 69-73; Zanella G. 1995.a; Isti. 1995.b. i Lambert M. D. 2001. 299-301.

nik na Zapadu južnofrancuski katar Bartolomej.⁷² Iako se katarski papa kao dokaz treba odbaciti, a Bartolomej kao identificirani nevažni katar,⁷³ ova vijest pokazuje koliku su pozornost pravovjerni polemičari pripisivali Balkanu unutar katarskog pokreta. Regija koju Konrad uokviruje od strane historiografije jednoglasno je interpretirana kao Bosna (vidi: Šanjek F. 1976. 79.). Sve ovo se poklapa sa rezultatom istraživanja Franje Šanjeka: “[L]’Eglise cathare de l’ordre slavon serait à situer en Croatie, précisément dans les provinces orientales de Bosnie et Hum (Herzégovine)”⁷⁴

Po prvi put je 1199/1200. godine, izvan polemičkih traktata, ukazano na “krivovjerje” u Bosni. Tada je Vukan, kralj Duklje i Dalmacije, obavijestio Inocenta III. kako se u Bosni učvršćuje hereza pod koju su već potpali ban Kulin, njegova porodica i više od 10.000 kršćana.⁷⁵ U vezi s ovom informacijom trebalo bi se imati sljedeće u vidu:⁷⁶

⁷² “Ecce quod vidimus in finibus Brunarum, Croatiae, et Dalmatiae juxta Hungariam nationem, ut per antipapam moras Antichristi de cetero breviores esse minime dubitetur, dum novus Lucifer novae arrogantiae fellibus intumescens, sed suam contendit ponere in lateribus aquilonis, non tam ut sit similis Altissimo apostolorum principis successori, quam ut ipsum cum universali ecclesia deprimat et annulet. Hinc est quod papa perfidiae, qui maceriam vinea Domini Sabaoth jam pro magna parte dedit in direptionem, et singularis ferus vineam depascitur et conculcar: ad eum confluunt Albigenses (...). Iste Satanus quemdam suae perversitatis hominem usque in Agennum diocesim diffamavit, nomine Bartholomaeum Carcassensem. Est enim de Carcassona oriundus, vices illius agentem, ut illis corruptis partibus propinetur uberius fel draconis in calice Babilonis (...)”. Pismo Konrada iz Uracha od 6. februara 1223. biskupu Theobaldu iz Rouena i njegovim sufraganima, u: Šanjek F. 2003.b. 88. Vidi o tome: Isti. 1973.

⁷³ Vidi: Lambert M. D. 2001. 62. Thouzellier Ch. 1961. je izvještaj Konrada iz Uracha još historijski shvaćala. Njen učenik Šanjek F. 1976. 80. ju je u tome slijedio. Važna i opravdana kritika Šanjekove disertacije nalazi se kod Manselli R. 1977.

⁷⁴ Šanjek F. 1976. 28. Fine J. V. A. 1975. 118. je prilikom utvrđivanja ovdje spomenute Slavonije nešto oprezniji i lokalizira je najprije u općenito slavenskom području, izuzev Bugarske i *Drugonthiae*, dakle u Dalmaciju, Hrvatsku, Bosnu, Duklju/Zetu (jugoistočna Crna Gora) i Rašku (regija u jugozapadnoj Srbiji).

⁷⁵ “Demum vero paternitatem vestram nolumus latere quia heresis non modica in terra regis Ungarie, vidilicet Bossina, pullurare videtur in tantum quod peccatis exigentibus ipse ba(nus) Culinus cum uxore sua et consanguineis suis seductus, plusquam decem milia christianorum in eandem heresim introduxit”. Pismo Vukana, vladara Duklje i Dalmacije, iz 1199/1200. papi Inocentu III, u: Šanjek F. 2003.b. 70. O suočavanjima Inocenta III. s optužbama za herezu protiv Bosne vidi: Isti. 2003.a.

⁷⁶ O historiji Balkana odnosno Bosne u srednjem vijeku vidi: Fine J. V. A. 1987; Malcolm N. 2000. 23-74.

Smrt Bazilija Manuela I. Komnena 1180. Bosni je omogućilo uspon, koji je, između ostalog, posvjedočen, trgovačkim ugovorom s Dubrovnikom 1189. godine.⁷⁷ Pored toga je ban Kulin nanovo organizirao bosanski pravni sistem i odlučio da naseli strane zanatlije i rudare (vidi: Perojević M. 1942. 215.). Bosna je s Dubrovnikom bila povezana i crkvenom upravom. Bosanska biskupija bila je podređena dubrovačkoj nadbiskupiji.⁷⁸ Afera koja je iz toga proistekla pokazuje kako je Vukan još tada pokušao da Kulinu prišije vjersko zastrañivanje kako bi ga politički oslabio. Na Kulinovo inzistiranje posvećen je za biskupa mjesni svećenik Radogost 1189. od strane Bernarda iz Dubrovnika, inače bosanskog pristalice. S jedne strane, nedostajala su, kanonski propisana, dva druga biskupa: a s druge strane Radogost svoju *Professio fidei* nije izvršio na latinskom nego na svom maternjem jeziku.⁷⁹ Ovo je kod dubrovačkog klera izazvalo nezadovoljstvo, što je splitskog nadbiskupa Bernarda, koji je bio na strani Vukana, ponukalo da svoga kolegu po službi denuncira kod pape.

Ali proturječnosti između Vukana i bana Kulina postojali su još ranije i nisu uopće bili vjerskog porijekla. Naime, prije toga je Vukan osvojio dukljansko kneštvo, dok je udovicu bivšeg vladara Miroslava, koja je ujedno bila i sestra Kulinova, zajedno s njenim sinom, legitimnim nasljednikom Miroslava, poslao u izgnanstvo. Kako bi bio potvrđen za vladara Duklje, Inocent III. je 1199. godine, na Vukanovu molbu, poslao svoga legata Ivana de Casamarisa koji će na licu mjesta provjeriti stanje crkve. Kao rezultat toga zatraženo je da Vukan provede neke crkvene reforme, na koje je on pristao te je istovremeno ukazao, na gore citiranu, navodnu herezu, njegovog prijetećeg ojačanog susjeda. Dok su se optužbe Bernarda splitskog protiv Bernarda dubrovačkog (s obzirom na slučaj Radogosta) unatoč njihovoj očiglednoj političkoj motivaciji mogli razumjeti kao nepropisno vjersko ponašanje, s druge strane je Vukanova optužba za herezu protiv Kulina (1199/1200.) za sada apstraktna. On ni jednom riječju ne opisuje navedenu herezu; nije riječ o katarima tj. patarenima niti o Manihejcima. Imajući u vidu odlučenu i dokazanu pravo-

⁷⁷ Tekst je otiskan kod Perojević M. 1942. 206. Kratko razdoblje procvata bana Kulina između 1180. i 1204. prodrlo je i u narodno sjećanje u Bosni, tako da se i danas kaže: "Od Kulina bana i dobrih dana". Citirano kod Neweklowsky G. 1996. 36.

⁷⁸ O tome više kod Perojević M. 1942. 208-212.

⁷⁹ Izvor nije poznat, ali se koristi, kako od strane Junija Restija/Džone Rastića (*Chronica Ragusani*. 1893. 63), tako i od Mavra Orbinija (*Il Regno degli Slavi*. 1961. 350).

vjernost Kulinovu, paušalnost ove denuncijacije uopće ne iznenađuje (Fine J. V. A. 1975. 121-123; Isti. 1987: 47.).

Pismo Inocenta III. hrvatsko-ugarskom kralju Emeriku od 11. oktobra 1200. konkretizira Vukanove namjere. Ovdje papa saopćava, da su do njega doprle vijesti, kako je ne mali broj patarena – tj. katara – koje je Bernard, splitski nadbiskup, protjerao iz dalmatinskih priobalnih gradova Splita i Trogira, našao kod Kulina (u njegovoj zemlji), ne samo utočište, već i javnu zaštitu. Kulin im je prepustio svoju teritoriju ali i samog sebe; njih je više poštovao od katolika, nazivajući ih kršćanima *par excellence*. Emerik, kojem je Bosna bila formalno podčinjena, trebao je protjerati heretike u slučaju da Kulin to ne učini, a njemu samom oduzeti teritorij.⁸⁰ Heretike iz Splita i Trogira posvjedočuje i nadbiskup Toma iz Splita 1266. u 23. poglavlju svoje *Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatensium*. Ovdje on pripovijeda o jednom heretičkom procesu protiv braće Mateja i Aristodija, koji se dogodio u vrijeme Bernarda, splitskog nadbiskupa, (vidi: Fine J. V. A. 1965. 223-229.). Ovi građani Zadra, apulijskog porijekla, slikari i zlatari, navodno su poznavali latinsku i slavensku literaturu i većinu svog života su proveli u Bosni. Oni nisu samo vjerovali u tu herezu, već su je i propovijedali, što je Bernardu skrenulo pozornost na njih. On ih je navodno razvlastio i protjerao iz Splita odnosno svoje nadbiskupije, nakon čega su braća uvidjela svoju zabludu i odrekli se hereze, te su na kraju dobili natrag svoje vlasništvo.⁸¹ Iako Toma ništa ne govori o karakteru te he-

⁸⁰ “Accepimus autem, quod cum nuper venerabilis frater noster (Bernardus), Spalatensis archiepiscopus, Patarenos non paucos de Spalatensi et Traguriensi civitatibus effugasset, nobilis vir Culinus banus Bossinus iniquitati eorum non solum tutum latibulum, sed presidium contulit manifestum, et perversitati eorundem terram suam et seipsum exponens, ipsos pro catholicis, immo ultra catholicos honoravit, vocans eos antonomasice christianos (...), et nisi banus predictus universos hereticos de terra sue potestati subiecta proscrisperit, bonis eorum omnibus confiscatis, tu eum et hereticos ipsos non solum de terra eius, sed de toto Vngarie regno proscribes, et bona talium ubicumque per terram tuam poterunt inveniri confisces (...).” Pismo Inocenta III. od 11. oktobra 1200. Emeriku, kralju Hrvatske i Ugarske, u: Šanjek F. 2003.b. 72. (urednikovo ispravljanje teksta prema nagađanju).

⁸¹ “Fuerunt namque eo tempore duo fratres, filii Zorobabel, quorum alter Matheus, alter vero Aristodius vocabatur. Hi quamvis essent ex patre Apulo, erant tamen a pueritia Jadrenses cives effecti. Conversabantur vero ex maiori parte apud Bosnam, quia erant pictores optimi et in auri fabrilis arte satis exercitati; competenter etiam latine et sclavonice litterature habebant peritiam. Erant, fallente Diabolo, in baratrum heretice pestis immersi, ut non solum impiam heresim obcecato corde crederent, sed etiam scelestis labiis predicarent. Hos invenit Bernardus Spalati commorantes, multosque iam pestiferi dogmatis tabe ab eis infectos. Cepit

reze, itekako je moguće, da se ovdje radilo o katarima. S jedne strane, Povelja iz Saint-Félixa spominje dalmatinsku katarsku “crkvu”, dok je, s druge strane, cvjetajuća jadranska trgovina oko 1200. pružala dovoljno mogućnosti za transfer hereze između sjeveroistočne Italije i Dalmacije. Osim toga se u općinskim statutima Trogira i Splita s početka 14. stoljeća može pronaći antikatarski zakon (vidi: Šanjek F. 2003.b. 102-105.). Ali da je Kulin prihvatio katarsko učenje čini se, s obzirom na njegovu odluku, u korist pravovjerja, ali i velikog suparništva s onima koji su ga optuživali, malo vjerovatnim. Moguće je da je Inocent kritično stanje s katoličkom crkvom u Bosni⁸² pomiješao s katarima iz Splita i Trogira.

U svakom slučaju Inocent obavještava Bernarda, nadbiskupa Splita, da u Bosni boravi veliki broj ljudi za koje postoji velika sumnja da su katari.⁸³ Papa dalje nastavlja kako se Kulin kod njega ispričao i da je rekao, kako je mislio, da ti ljudi nisu bili heretici nego katolici i da je on spreman neke od njih poslati Svetoj stolici kako bi pojasnili svoje postupke.⁸⁴ Kulin je zaista i poslao Bernar-

ergo paulatim eos ad catholicam normam miti sermone allicere, frequenter exhortans. Secum illi heretica calliditate tergiversantes dissimularent converti, statim archiepiscopus fecit omnia bona eorum diripi, eosque anathematis vinculo innondatos, cum magno opprobrio de civitate expelli. Tunc predicti fratres, videntes se maximis iniuriis dampnisque affectos, ad mandatum ecclesie sunt reverse; fecitque eos archiepiscopus suam heresim, tactis sacrosanctis evangeliis, abiurare; ipsosque ab excommunicationis nexu debita solemnitate expediens, ipsorum bona restitui fecit”. Toma Arhidakon, *Historia Salonitana*. 1894. 80.

⁸² U svom istraživanju srednjovjekovne bosanske crkve Fine J. V. A. 1975. 49. potvrđuje, ono što je 1189. kod afere oko Radogosta bilo očito: “Beyond the problem of communication arising out of language differences (and hence difficulties) is that of communication arising out of cultural differences. An educated Italian could well have taken for heresy the pagan practices which the Bosnian peasant mingled with his Christianity. But beyond this, since Bosnia was not a land seething with enthusiasm and interest in churches and formal religions, it is doubtful that the legate, if he wandered about in a town or village, ever saw anything heretical at all”.

⁸³ “Cum igitur in terra nobilis viri Culini bani quorundam hominum multitudo moretur, qui de dampnata Catharorum heresi sunt vehementer suspecti et graviter infamati (...)”. Pismo Inocenta III. od 21. novembra 1202. Bernardu, splitskom nadbiskupu, i Ivanu de Casamarisu, u: Šanjek F. 2003.b. 74.

⁸⁴ “Nos (...) regi Vngarorum illustri apostolica scripta direximus contra illos, qui prefatum Culinum super hoc arguens et obiurgans precepit, ut huiusmodi homines de tota terra sibi subiecta proscriberet, bonis eorum omnibus confiscatis. Ipse vero semetipsum excusans respondit, quod eos non hereticos, sed catholicos esse credebat, partus quosdam eorum pro omnibus ad sedem apostolicam destinare”. Isto.

da, dubrovačkog nadbiskupa, Marina, arhiđakona iz Dubrovnika, i nekoliko navodnih katara u Rim kako bi tamo izmolili da se jedan kvalificirani papški legat pošalje u Bosnu kako bi u toj zemlji ispitao pravovjernost.⁸⁵ Inocent je prihvatio Kulinov prijedlog te je zadužio Ivana de Casamarisa kao legata, a zamolio je Bernarda iz Splita za saradnju (vidi: Šanjek F. 2003.b. 76.). Kako su posljednjeg dopale druge obaveze, preuzeo je njegov zadatak već spomenuti Marin, arhiđakon iz Dubrovnika (vidi: Perojević M. 1942. 212.).

Primjetno je kako je papa najednom prestao da govori o katarima već samo o onima koji su za katarstvo optuženi. Također i Kulinova isprika djeluje autentično jer se ona potvrđuje i njegovim nastojanjima za rješavanje tog pitanja.

Kao rezultat papinskog izaslanstva sazvan je 8. aprila 1203. sabor u bosanskom Bilinom Polju – kojem je izuzev papinskog legata, bana Kulina, predstavnika bosanskog plemstva prisustvovalo i sedam starješina bosanskih *krstjana* – koje je nakon tri sedmice, 30. aprila, ponovljeno na dunavskom ostrvu Csepel (južno od Budimpešte) u prisustvu Kulina, Emerika i ugarskih crkvenih predstavnika.⁸⁶ U ime vječnog Boga, Stvoritelja svega i Otkupitelja ljudskog roda, bosanski priori obećavaju da će prihvatiti rituale i zapovijedi *sancta Romana ecclesia* i da će u skladu s njima živjeti i da više nikada neće potpasti pod herezu. Oni se odriču optužbe da su šizmatici i priznaju Rimsku crkvu (svoju majku) glavom svega crkvenog jedinstva. Oni obećavaju da će u svojim samostanima praktikovati molitve časoslova, da će u svim crkvama postaviti oltare i križeve i da će čitati Stari i Novi zavjet. Svećenici bi trebali nedjeljama i blagdanima držati misu, slušati ispovijedi i davati pokoru. Pored svojih bogomolja moraju utemeljiti groblja; najmanje sedam puta u godini moraju od svećenika primiti pričest. Oni se obavezuju da će održavati post i

⁸⁵ “Nuper ergo prefatus Culinus venerabilem fratrem nostrum archiepiscopum et dilectum filium archidiaconum Ragusinum et cum eis quosdam ex prefatis hominibus ad nostram presentiam destinavit petens humiliter et implorans, ut aliquem virum idoneum de latere nostro in terram suam mittere dignaremur, qui tam ipsum quam homines suos de fide ac conversatione diligenter examinet”. Isto.

⁸⁶ Povodom sedamsto godišnjeg jubileja sabora upriličena su 2003. dva skupa u Sarajevu i Zagrebu, posvećena Bilinom Polju (i srodnim temama). Kao rezultat nastao je zajednički, pod vodstvom Šanjeka (2005.) izdati zbornik, čiji svi radovi sadrže engleske sažetke. Što se tiče geografske lokalizacije Bilinog Polja, ono se nalazilo ili u blizini današnje Zenice ili kod srednjobosanskog Visokog. Vidi o tome: Škegro A. 2005.

blagdane u skladu sa crkvenim propisima i da će u svojim samostanima poštovati strogu odijeljenost spolova. Ne bi trebali primati ljude koji su u brauku, izuzev ako to ne prihvate obje strane. Osim toga ne bi smjeli primati – i ovo zahtjeva pozornost – manihejce ili druge heretike. Rekli su da će nositi neobojenu odjeću dugu do članaka i obavezuju se da se ubuduće neće zvati “kršćani” nego samo braća. Kada umre učitelj, priori bi trebali sporazumno iz te zajednice, da odaberu novog učitelja, koji mora od pape da bude potvrđen. Na kraju se obavezuju da će prihvatiti svaku izmjenu dokumenta koju izvrši Rimaska crkva.⁸⁷

Iako se ovaj dokument u historiografiji naziva “Bilinopoljska abjuracija” on više predstavlja obavezu izvjesne bosanske zajednice da *pristane* uz Rimsku

⁸⁷ “In nomine dei eterni creatoris omnium et humani generis redemptoris (...). Nos priores illorum hominum, qui hactenus singulariter Christiani nominis prerogativa vocati sumus in territorio Bosne (...) promittimus (...), stare ordinationi et mandatis sancte Romane ecclesie tam de vita et conversatione nostra, quam ipsius obsecundare obedientie et vivere institutis, obligantes nos pro omnibus, qui sunt de nostra societate et loca nostra cum possessionibus et rebus omnibus, si aliquo tempore deinceps sectati fuerimus hereticam pravitatem. In primis abrenuntiamus scismati, quo ducimur infamati, et Romanam ecclesiam matrem nostram caput totius ecclesiastice unitatis recognoscimus, et in omnibus locis nostris, ubi fratrum conventus commoratur, oratoria habebimus, in quibus fratres de nocte ad matutinas, et diebus ad horas cantandas publice simul conveniemus. In omnibus autem ecclesiis habebimus altaria et cruces, libros vero tam novi quam veteris testamenti, sicut facit ecclesia Romana, legemus. Per singula loca nostra habebimus sacerdotes, qui dominicis et festivis diebus adminus missas secundum ordinem ecclesiasticum debeant celebrare, confessiones audire et penitentias tribuere. Cimiteria habebimus iuxta oratoria, in quibus fratres sepeliuntur et advenientes, si casu ibi obierint. Septies in anno ad minus corpus domini de manu sacerdotis accipiemus (...). Jeunia constituta ab ecclesia observabimus, et in ea que maiores nostri provide preceperunt costodiemus. Femine vero que de nostra erunt religione, a viris separate tam in dormitoriis quam (in) refectoriis (...). Neque de cetero recipiemus aliquem vel aliquam coniugatam, nisi mutuo consensu, continentia promissa, ambo pariter convertantur. Festivitates autem sanctorum a sanctis patribus ordinatas celebrabimus, et nullum deinceps ex certa scientia manicheum vel alium hereticum ad habitandum nobiscum recipiendum. Et sicut separamur ab aliis secularibus vita et conversatione, ita etiam habitu secernamur vestimentorum, que vestimenta erunt clausa, non colorata, usque ad talos mensurata. Nos autem de cetero Christianos, sicut hactenus, sed fratres nos nominabimus, ne singularitate nominis aliis Christianis iniuria inferatur. Mortuo vero magistro, de hinc usque in perpetuum, priores cum consilio fratrum deum timentium eligent prelatum a Romano tantum pontifice confirmandum. Et si quid aliud ecclesia addere vel minuere voluerit cum devotione recipiemus et observabimus”. Vidi: Šanjek F. 2003.b. 80-83. (urednikovo isticanje i ispravlanje teksta prema nagađanju). Općenito se vjeruje da je sačuvani dokument latinski prijevod izgubljenog slavenskog originala. Vidi npr.: Fine J. V. A. 1975. 126.

crkvu nego što se *odriče* od navodne hereze. Dokument više sličí, kako je to Raoul Manselli izvanredno primijetio, na potvrdu vjeroispovijedi Petra Valdesa, nego na *Manifestatio* (nastalo između 1176. i 1190.) bivšeg milanskog katara Buonaccorsa,⁸⁸ jer ne nabrajaju se pogrešna, heretična očitovanja, nego samo ispravna, pravovjerna. Naravno potonji se pozivaju na optužbu, koja se bosanskim “kršćanima” stavlja na teret da su *scismatici*. Međutim, ovdje nije riječ o dualističkim učenjima, nego o vjerskoj praksi i suživotu samoproglashenih “kršćana”, koji imaju bez sumnje – a to potvrđuju i sami termini kao što su «priori, bratstvo, zajednica, samostan i učitelj» (*priores, fraternitas, societas, conventus, magister*)⁸⁹ (umjesto u katarskom kontekstu upotrebljive izraze: crkva, *ordo*, biskup, savršeni, vjernici i dr. [*ecclesia, ordo, episcopus, perfectus, credens etc.*]) – monašku ili bratovštinsku pozadinu.⁹⁰ U svojoj detaljnoj raspravi o Saboru, John V. A. Fine dolazi do jedinog prihvatljivog zaključka, da ne postoje dokazi “that the leaders of any heretical movement were present at Bilino polje”.⁹¹

Prijedlog Ivana de Casamarisa iste godine, da se bosanskoj dijecezi postavi latinski biskup i da se prevelika biskupija podijeli na tri ili četiri manje biskupije⁹², zapravo pokazuje šta bi mogao biti stvarni problem: kritično stanje

⁸⁸ Vidi: Manselli R. 1977. 604; Ilarino da Milano. 1938. Ipak mora upozoriti da se dokument sa Bilinog Polja protivno Šanjekovom (Šanjek F. 1991; Isti. 2003.a.), ali i Thouzellierinom [Thouzellier Ch. 1969.a. 38.] mišljenju ne može služiti kao primjer za vjerska svjedočanstva siromašnih katolika kod Duranda iz Huescae i pomirenih siromašnih – koje Šanjek pogrešno naziva Humiliatima – kod Bernarda Primusa i Wilhelma Arnaldija. Rečeni *confessiones* se odnose na one, spomenute, kod Petra, koji se s druge strane odnose na one kod Gerberta iz Aurillaca.

⁸⁹ Šanjek F. 1976. 48. dovodi u pitanje, da li su se citirani termini mogli također i u slavenskom izvorniku podrazumijevati kao monaški.

⁹⁰ Posebno su katolički istraživači odlučno pretpostavljali monaško svojstvo ove grupe, da je u pitanju jedna vrsta rustikalnih benediktinaca. Vidi npr.: Džaja S. 1978. 55. S obzirom da u Bosni ne postoje tragovi benediktinskog djelovanja, Miletić M. 1957. 57-58. je – uzimajući u obzir posebno duple samostane, u kojima su se, kako izgleda, *krstjani* uobičavali organizirati – bosanske “krstjane” interpretirala kao bazilijanske redovnike.

⁹¹ Vidi: Fine J. V. A. 1975. 129.; Lambert M. D. 2001. 116. vidi u ovdje prikazanim *krstjanima* “zanesenjake i samostanski slične grupe”. Šanjek F. 1976. 47-52. međutim polazi, bez odgovarajuće argumentacije, od toga da je kod njih riječ o dualističkim hereticima.

⁹² “Si posset fieri, quod aliquis Latinus ibi poneretur et aliqui etiam ibi tres vel quatuor crearentur novi (...)”. Pismo Ivana de Casamarisa iz 1203. Inocentu III, u: Šanjek F. 2003.b. 84.

bosanske crkve [misli se na latinsku biskupiju – *ecclesia bosnensis* op. prev.]. Još je 1232. papa Grgur IX. pisao kaločkom nadbiskupu u Zagreb, da je do njega došla vijest, kako bosanski biskup ne zna čitati, javno brani heretike i da je do svoga položaja došao simonijom posredstvom jednog javnog heretika. Niko u njegovoj crkvi ne slavi oficije niti udjeljuje sakramente; čak se govori da su mu crkvene službe (*servicia*) strane i da ne vlada krsnom formulom. Tvrdi se da sa svojim bratom, otvorenim herezizarhom, živi u jednom selu i umjesto da ga izvede na pravi put on ga podržava i brani u njegovom nepropisnom ponašanju.⁹³ Konfuznost ovakvog prikaza, zajedno s paušalnošću ovih optužbi za herezu, izgleda da precizno zrcali tadašnje stanje bosanske crkve. Grgur nije dugo oklijevao i naložio je svom legatu u Ugarskoj 1233. godine, Jakovu od Praeneste, da rečenog biskupa smijeni budući se pokazao nedostojnim svoje službe. Čini se da papa vjeruje biskupu kada ovaj tvrdi da je on griješio u neznanju; problem je možda u tome, kaže papa, što je Bosna prevelika za jednog čovjeka, posebno iz razloga što je zaražena herezom. Kao njegov prethodnik Ivan de Casamaris i on predlaže da se Bosna podijeli na dvije do četiri biskupije.⁹⁴

U svjetlu ovih stalnih nesporazuma proisteklih iz manjka obrazovanja i zabačenosti, te konstantnih (crkveno-)političkih suprotnosti odnosno pretenzija i vjerovatno činjenične, ali ne i opipljive dualističke hereze, teško je ugarske križarske ratove protiv Bosne pravilno okarakterizirati. Nije nužno detaljno razmatrati kompleksne tijekomove navodnih križarskih poduhvata, koji su

⁹³ Još je 1235. papa Grgur IX. upoznao dominikanskog priora iz Trevisa o nekatoličkim bračnim običajima *in Sclavonie partibus*. Vidi: Isto. 94.

⁹⁴ “Quamvis autem idem episcopus ex simplicitate asserat se peccasse, quia tamen non in peccato huiusmodi decipere vel posse decipi multum differt, nos quos zelus comedit animarum, volentes earum periculis obviare mandamus, quatenus eodem episcopo a regimine Bosnensis ecclesie prorsus amoto, tam in eadem ecclesia quam in locis aliis Bosnensis diocesis, que ut dicitur non modicum est diffusa, duos vel tres aut quatuor, prout videris expedire, doctos in lege domini, quos ad hoc idoneos esse cognoveris, studeas in episcopos ordinare, metropolitani archiepiscopi iure salvo; eisdem in remissionem peccatorum iniungens, ut cum habitatores illius terre dicantur in facultatibus tenues et in malitia locupletes, utpote qui pro magna parte sunt infecti heretica pravitate, paupertatem Christi pauperis imitando ardentis spiritu ad despectos accedere non recuset (...)”. Pismo pape Grgura IX. od 30. maja 1233. Jakovu iz Praeneste, u: Šanjek F. 2003.b. 92. Godine 1233/1234. postavio je papa u Bosni i Ivana iz Wildeshausena, bivšeg provincijala dominikanaca u Ugarskoj, koji je, izgleda uzalud, pokušavao da bude izuzet iz ove neugodne obaveze. Vidi: Isto. 96-99.

se odvijali tokom 1235-1236. i 1237-1238. (vidi: Fine J. V. A. 1975. 137-145.). Kako Grguru, tako i Kolomanu, hercegu Hrvatske i bratu ugarskog kralja, u drugom planu je bilo preobraćenje odnosno iskorjenjivanje mrskih heretika iako je nejasno da li se pri tome mislilo na zabludom zalutalu šizmatičku bosansku crkvu ili konkretno na dualističke heretike. Čak i Franjo Šanjek (Šanjek F. 1976. 72.) koji bosanske kršćane shvata kao katare, smatra da “Coloman ait profité de ses croisés pour devenir seigneur de Bosnie”. Bilo kako bilo, hrvatski herceg je potčinio Bosnu i Hum, a papa mu se za ovu pobjedu nad herezom zahvalio (vidi: *Vetera monumenta*. 1859. 168.). Kako bi se ovo i crkvenopolitički razjasnilo, odmah je za bosanskog biskupa imenovan dominikanac Ponsa, a u središtu zemlje opremljeno je biskupsko sjedište s dominikanskim klericima (vidi: Isto. 169.). Godinu dana kasnije ban Matej Ninoslav vratio je vlast (vidi: Isto. 107.); 1247. potčinio je papa Inocent IV. bosansku biskupiju, na upit kralja Bele IV, Kaločkoj nadbiskupiji i izmjestio biskupsko sjedište u Đakovo izvan Bosne (vidi: Isto. 204; *Codex diplomaticus IV*. 1906. 494.).

Opužbe za herezu protiv Bosne od početka do sredine 13. stoljeća kreću se konfuzno između nesporazuma, politike i istine. Pri tome je problematično, s jedne strane, prisustvo dualističkih heretika oko 1200. na dalmatinskoj obali i njihov bijeg u Bosnu, koje se čini veoma uvjerljivim; i s druge strane teško dokaziva dualistička hereza bosanskog redovništva odnosno crkve koja se sredinom 13. stoljeća iz toga razvila.⁹⁵ Kao dokaz za (katarsko-) dualističku

⁹⁵ Schmidtove (Schmidt Ch. 1849.) teze da se Crkva bosanska razumijeva kao bogumilska zajednica, koja je pripadala istom pokretu kao zapadnoevropski katari, prihvaćena je i profinjeno uobličena od Račkog (Rački F. 1869-1870). Njega su slijedili Jireček K. 1876; Ruvarac I. 1878; Klaić V. 1885; Šišić F. 1914; Ćorović V. 1940; Barada M. 1940-1941; Kniewald D. 1949. i Mandić D. 1962. Petranović B. 1867. je zastupao drugačiju tezu, prema kojoj je Crkva bosanska ustvari bila pravoslavna crkva, koja je posredstvom makedonskih bogumila postala heretična, koji su u 11. stoljeću preko Srbije podrlu u Bosnu. U tome su ga posebno slijedili srpski naučnici, ponajprije Glušac V. 1924. godine. Glušac V. 1941-1945. je išao čak tako daleko da je bogumile smatrao izmišljotinom historiografije. Drugi historičari su pokušali istaknuti katoličku pravovjernost Crkve bosanske: Hoffer A. 1901; Milobar F. 1903; Vego M. 1937; Isti. 1963; Truhelka Ć. 1942; Petrović L. 1953; Miletić M. 1957; Loos M. 1974; Šidak J. 1975. Za marksističku interpretaciju, koja (heretičku) Crkvu bosansku vidi kao preteču socijalista vidi: Taškovski D. 1949. Tezi Račkog pridružili su se na zapadu u cjelini, ali posebno sljedeći naučnici: Runciman S. 1947; Obolensky D. 1948; Borst A. 1953; Duvernoy J. 1976; Isti. 1978; Stoyanov Y. 2000; (u manjoj mjeri) Šanjek F. 2003.c. Fine J. V. A. 1975. 151, iako priznaje da u Crkvi bosanskoj postoje dualistički, eventualno čak i izvorno katarski elementi, ali ih ne smatra suštinskim i stoga dolazi do zaključka “there is certainly no evidence in our

prirodu Crkve bosanske uzima se – neovisno od svjedočenja latinskih inkvizitora – uvijek iznova posebno sljedeće tri tačke: (1.) nadgrobni spomenici, (2.) organizacija i (3.) oporuka *gosta* Radina.

U mnogim dijelovima Bosne nalazi se na hiljade nadgrobni spomenika nazvanih *stećci*. Oko 6.000 njih je ukrašeno; preko 200 sadrže natpis.⁹⁶ Kako se njihov prostor rasprostiranja preklapa s područjem Crkve bosanske, veoma rano se počelo vjerovati kako su oni svojevrsni izraz njihove (bogumilske) dualističko-heretičke vjere.⁹⁷ Ako su na kamenim spomenicima prikazane scene lova, one su tumačene kroz dualističku simboliku, muškarci koji dižu svoje ruke, interpretirani su kao duhovnici, koji udjeljuju katarski sakrament konsolamentum (vidi: Kniewald D. 1964; Wild G. 1970.). Kao prvo *stećci* se ne nalaze samo na području prostiranja Crkve bosanske i nisu ograničeni samo na 14. i 15. stoljeće – njih se može naći isto tako u Hrvatskoj, Dalmaciji, Srbiji i Crnoj Gori i datiraju se do 17. i 18. stoljeća, što znači da su takve nadgrobne spomenike izrađivali katolici, pravoslavci i muslimani (vidi: Miletić N. i Höckmann O. 1967. [Karta nasuprot] 1; Džaja S. 1978. 25.); (i: s druge strane, u dokazanim bogumilskim područjima Bugarske i Trakije nisu podizani ovi nadgrobni spomenici). Drugo, broj onih *stećaka* koji se mogu, u najširem smislu, interpretirati kao dualistički je zanemariv.⁹⁸ Tumačenja su sama po

sources from the fourteenth and fifteenth centuries to conclude that the Bosnian Church was dualist”. Malcolm N. 2000. 54-74. uopće ne smatra da je riječ o dualističkoj bosanskoj crkvi i da joj je porijeklo bogumilsko; Lambert M. D. 1994. 30. dolazi do zaključka, “da ne postoji niti jedan element (...) koji može služiti [u tu svrhu] kao nepobitni dokaz, [da se Crkva bosanska označavao kao heretička, što znači kao dualistička državna crkva]”. Pa ipak on vjeruje u jedan – blagi – dualistički utjecaj na Crkvu bosansku. Najupečatljivije je ove sumnje nedavno izrazio Thomas P.-L. 2003. 127., kada je, imajući na umu Crkvu bosansku, rekao: “il ne paraît plus possible d'affirmer ses liens avec le bogomilisme, ni même de soutenir sans réserves qu'elle ait été hérétique dualiste”. Za detaljniji uvid u literaturu vidi: Džaja S. 1978. 1-68; Šanjek F. 2003.c. 92-96.

⁹⁶ O statističkim, prostornim i vremenskim činjenicama *stećaka* vidi: Wenzel M. 1962. 102-115; Ista. 1965. Veliki broj [natpisa sa, op. prev.] kamenih spomenika objavio je Vego M. 1962-1970. Ispravke i drugačija čitanja kod Hamp E. P. 1969. Ukrasni motivi su, između ostalog, objavljeni u devet svezaka *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine*.

⁹⁷ Ovakvo viđenje je među prvima ponudio krajem 19. stoljeća Asbóth J. 1888. 94-118. Od tada vidi posebno: Solovjev A. 1954; Isti. 1959.

⁹⁸ Miletić M. 1957., koja se odlučno usprotivila protiv mišljenja da su *stećci* bogumilskog porijekla, među 60.000 spomenika samo je za tri ustanovila da se mogu dovesti u vezu Crkvom bosanskom. Opsežnu kritiku ove teorije ponudio je i Fine J. V. A. 1975. 88-93. i 260-264.

sebi veoma proizvoljna⁹⁹ i ne mali broj spomenika nosi sasvim antikatarski znak križa.¹⁰⁰ Ne postoje dokazi da se *stećci* razumiju kao izraz (bogumilske) dualističko-heretičke crkve u Bosni.

Crkva bosanska je bila organizirana u četiri staleža: *djed*, *veliki gost*, *gost* i *starac*. Istovremeno je *strojnik* bio primjenjiv na sve razine, izuzev na *djeda*. Franjo Šanjek (Šanjek F. 1976. 87-105; slično i kod Kniewald D. 1964. 583-593.) je ojačao tezu prema kojoj se ovdje radi o pandanu katarske organizacije. On izjednačava hijerarhiju Crkve bosanske s onom katara koja sadrži “biskupa”, *filius major*, *filius minor* i “đakona”, te bosanskog *krstjanina* izjednačava s katarskim iniciranim odnosno savršenim. Maja Miletić (Miletić M. 1957. 102.) je pokazala kako je vjerovatnije da se ova obilježja trebaju redovnički interpretirati – jer je Crkva bosanska postala najvjerovatnije iz redovničke zajednice koja se pojavila u Bilinom Polju 1203. godine. Djed bi bio glava čitave Crkve, njegovo značenje bi bilo identično latinskom *nonnus*, čime se u istočnom, ali i zapadnom redovništvu, nazivaju priori i opati višeg položaja. Ostali nazivi bi označavali starješine ili dužnosnike samostana. Titula *gost* odnosila bi se na važne dužnosnike spomenute u bilonopoljskom dokumentu, iz koje se izvodi funkcija bosanskih samostana kao gostinjaca [ili prenoćišta op. prev.];¹⁰¹ a termin *krstjanin* bi bio identičan s redovnikom u cjelini (vidi: Miletić M. 1957. 52; Dragojlović D. 1987. 150.). I katarska “crkva” je, uključujući biskupsku strukturu, sakramente, dogme, izdiferenciranost klera i laika – bez obzira bilo to mišljenje inkvizitora ili historičara – u najvećem dijelu odraz Rimske crkve (vidi: bilj. 71.). Gledajući u cjelini, razmatrane strukture – također heretičke – mogu se u osnovi pronaći i u kršćanstvu.

Oporuka *gosta* Radina, jednog od posljednjih prelata stare bosanske crkve [Crkve bosanske op. prev.] i savjetnika Stjepana Vukčića Kosače hercega od Svetog Save, jedan je od rijetkih izvora Crkve bosanske. Nastala 5. januara 1466. u Dubrovniku, dugo je važila kao važni dokazni materijal za heretičku

⁹⁹ Muškarci koji podižu svoje ruke uvis, prikazani su primjerice i na velikim irskim križevima. Vidi: Lambert M. D. 1994. 38. Drugi, naizgled dualistički motivi, prilikom detaljnijeg uvida ispostavljaju se kao paganski, heraldički ili vlaški. Vidi: Wenzel M. 1961; Ista. 1962. 115-119. i 141; Ista. 1965.

¹⁰⁰ Solovjev A. 1956. 17. pronašao je najmanje 85 spomenika na kojima su prikazani križevi.

¹⁰¹ Vidi: Isto 50-66. i 117-121; Malcolm N. 2000. 62-66; slično kod Mudry T. 1999. 261. Dragojlović D. 1987. 157. je konstatirao da se termin *gost* donedavno koristio u slavenskom monaštvu kao oznaka za igumana ili opata.

prirodu bosanskih “krstjana”, koja je kako bi Franjo Šanjek (Šanjek F. 1976. 202; ali prije njega i Truhelka Ć. 1916; Solovjev A. 1965.) formulirao, korespondirala društvenim strukturama i vjerskim obilježjima kod katara. Odmah na prvi pogled uočavaju se nekatarski ili čak antikatarski doktrinarni aspekti kao što je križ na početku dokumenta, dok su navodna katarska obilježja nastala iz prevodilačke pogreške (vidi: Lambert M. D. 1977. 146-148, 374-380; Isti. 1994. novi prijevod Oporuke na stranicama 46-49.). Radin, koji živi u celibatu i vjeruje u samo jednog Boga, Trojstvo, Sudnji dan i u oprost grijehova. Određenim blagdanima – kao što su npr. pravoslavna Sveta Nedjelja i Petka – trebali bi siromašni katolici, u zamjenu za novac, u svojim crkvama paliti svijeće za njegovu dušu, kršteni članovi njegove sljedbe, apostolski shvaćene crkve, i seljaci “krstjani”, da klečeći na svojim koljenima mole za njegovu dušu. Za to bi se trebalo izabrati posebno siromašne, starije seljake koji su dobri i grijeha ne ljube. Osim toga namjerava *gost* da sebi u jednoj crkvi podigne nadgrobni spomenik. Ovo sve navedeno nije u potpunosti katoličko, ali u svakom slučaju nije katarsko – najvjerojatnije možda sinkretističko (vidi: Lambert M. D. 2001. 327.).

Ipak, još uvijek postoje dokazi o povezanosti Crkve bosanske i katarstva. Kao prvo, njihovo oslovljavanje kao patarena (= katar) i manihejaca u latinskim izvorima 13. ali posebno od 14. do 15. stoljeća¹⁰² kao i njihov opis kao dualističke i kvazi-katarske hereze od strane inkvizitora istog razdoblja;¹⁰³ a drugo, tzv. Radosavljev kodeks iz 15. stoljeća (vidi: Solovjev A. 1948; Kniewald D. 1964. 599.). Oslovljavanje bosanskih “krstjana” kao patarena i manihejaca, može se naravno, odbaciti kao i razmatranja inkvizitora kao čista polemika. To bi bilo isto tako pogrešno, kao i da im se na riječ vjeruje, što kod bosanskih

¹⁰² Vidi: Malcolm N. 2000. 60-62; Fine J. V. A. 1975. 187-201, 219-260, 264-277, 295-301. i 307-345; Lambert M. D. 1977. 143. U katoličkom Dubrovniku su *gosti* redovno primani kao diplomati bosanskih vladara i tom prilikom označavani kao patareni. Vidi: Dinić M. 1967. 181-236.

¹⁰³ Vidi: Fine J. V. A. 1975. 54-58. Ovo su najvažniji inkvizitorski izvori o bosanskim *krstjanima*: Pavao Dalmatinac, *Dialogus inter christianum romanum et patarenum bosnensem* (oko 1250.); Bartolomej Alvernski, *Dubia ecclesiastica* (1372/1373); anonimni traktat *Isti sunt errores quos communiter Patareni de Bosna credunt et tenent* (14. stoljeće); Jakov Markijski, *Dialogus contra manichaeos in Bosna* (15. stoljeće); anonimni *Tractatus contra patharenos ad catholice fidei defensionem* (prije 1441.); Ivan Torquemada, *Symbolum pro informatione manichaeorum regni Bosnae* (1461.). Najvažniji izvodi navedenih izvora nalaze se kod Šanjek F. 2003.b. 151-306.

izvora ne bi odgovaralo historijskoj stvarnosti. Pretpostavka o bijegu dualističkih heretika iz Dalmacije u pravcu Bosne iznesena je više puta. Ta heretička manjina teško je mogla utjecati na *krstjane* ali je mogla potaknuti latinske pisare da Crkvu bosansku u cjelini smatraju heretičkom. Zapadnjački zakoni o katarima bi mogli objasniti ovo posljednje viđenje, jer tamo je postajao svako heretikom ko ih je podržavao ili ne bi ništa protiv njih poduzimao.¹⁰⁴ Crkvenoslavenski Radosavljev kodeks također otvara mnoga pitanja. On sadrži obred za kojeg se čini da je sažeta verzija provansalskog katarskog rituala iz 13. stoljeća, ali doduše ne sadrži katarske poglede, već bi mogao proći kao katolički odnosno pravoslavni obred (vidi: Šidak J. 1937. 116-122; Šanjek F. 1976. 185-194; Fine J. V. A. 1975. 83.).

Posljednju zagonetku predstavlja porijeklo (pravac porijekla) bosanskih dualista. Jedni tvrde sukladno Račkom (Rački F. 1869-1870. 377.) da su heretici došli u Bosnu – iz Bugarske odnosno Makedonije preko Srbije – sa (bogumilskog) Istoka.¹⁰⁵ Najkasnije od Jaroslava Šidaka (Šidak J. 1937. 60-63; Isti. 1940. 60.) pretpostavlja se da je ta hereza svoj put našla sa (katarskog) Zapada preko Dalmacije.¹⁰⁶ Rački je na početku imao izjavu Anselma iz Aleksandrije na svojoj strani, prema kojem je bogumilski dualizam stigao u Bosnu preko bosanskih trgovaca. Osim toga, on se poziva i na žitije Svetog Simeona (= Stefana Nemanje, srpskog velikog župana) i njegovog sina, kralja Stefana II. Nemanjića iz 13. stoljeća, u kojem je riječ o progonu heretika u Srbiji (vidi: Šafárik P. J. 1851. 6-8.). Ti heretici bi mogli biti bogumili, koji su pribjegli u susjednu Bosnu.¹⁰⁷ Druga pretpostavka, koja je više puta navedena, a prema kojoj su dualisti stigli iz Dalmacije u Bosnu, potvrđuje više latinskih izvora.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Vidi npr.: najvažniji antiheretički dekret *Ad extirpanda* od 15. maja 1252. u: *Sacrorum Conciliorum*. 1779. 569-575.

¹⁰⁵ Još ranije kod Petranović B. 1867. 1-104., kasnije kod Ćorović V. 1924; Šišić F. 1944. 135; Runciman S. 1947. 98-101; Kniewald D. 1949. 117. i Solovjev A. 1955. 641.

¹⁰⁶ Ovo viđenje je zastupao još Daniele Farlati (*Illyricum sacrum*). 1769. 44. u 18. stoljeću.

¹⁰⁷ Za kritiku ovoga mišljenja vidi posebno: Šanjek F. 1976. 52-63.

¹⁰⁸ Vidi također bosansku hroniku napisanu od strane franjevca Nikole Lašvanina u 18. stoljeću (= *Ljetopis Fra Nikole Lašvanina*. 1916. 37.), u kojoj se on poziva na pobliže nepoznate izvore s kraja 13. stoljeća, prema kojima su dalmatinski patareni pribjegli u Bosnu. Pri tome se on poziva na pismo pape Ivana XXII iz 1319. upućeno bosanskom vladaru Mladenu Šubiću (u: *Codex diplomaticus VIII*. 1910. 535.), u kojem papa od njega traži da konačno iskorijeni herezu u Bosni.

Malcolm D. Lambert (Lambert M. D. 2001. 37.) je pronašao razuman kompromis između dvaju tački gledišta, prema kojem su slavenski, heretički trgovci Anselma iz Aleksandrije kao i prognani heretici Stefana II. Nemanjića stigli, ne do Bosne, nego do Dalmacije. Bosanska trgovina je u to doba bila u tolikoj mjeri nerazvijena da se trgovačke veze s Bizantom teško mogu zamisliti. Čini se da je ovdje Anselm uopćene geografske pojmove – Slavoniju i Bosnu – pomiješao. Dualistička hereza je mogla (prvo u Dalmaciju, a potom) u Bosnu stići kako s Istoka tako i sa Zapada. Za utjecaj sa Zapada govori s jedne strane, u 13. stoljeću, spomenuta orijentacija – u smislu te riječi – određenih talijanskih katarskih grupa prema Slavoniji; a potom, i s kraja 13. stoljeća, dokumentirani bijeg talijanskih heretika u tom pravcu.¹⁰⁹

Pitanje dualizma Crkve bosanske ostaje, tamo gdje se ne osporava, u najmanju ruku otvorenim.

3. Zaključak

U središtu istraživanja stajala su oba pitanja, da li su katari Rajnske oblasti, Francuske i Italije svoja dualistička uvjerenja (1.) primili od bugarsko-bizantskih bogumila i potom ih (2.) prosljedili bosanskim “krstjanima”. Ako bi to bilo tačno, to bi značilo prijenos/transfer duhovne sadržine vrijedne pažnje, jer se između bogumilske i katarske hereze nalaze veliki vremenski i geografski prostori.

Najprije je utvrđeno, kako navodni katarski ali i nekatarski polemički tekstovi porijeklo katara smještaju na Istok i pri tome posebno naginju na Bugarsku, *Drugonthiju* i Carigrad. Prigovor da su polemičari herezu smještali na Istok samo iz razloga što je za savremenike odatle dolazilo sve negativno može se ne samo odbaciti – nego i sasvim suprotno – demonstrirati kako je u to doba orijent imao nadasve pozitivne konotacije. Dualistički svjetonazor bogumila se raširio u 10. i 11. stoljeću, tamo gdje svi izvori upućuju, u Bugarskoj, *Drugonthiji* i Carigradu. Uporedba između bogumilskog i katarskog učenja otkriva toliko veliku podudarnost da se transfer dualističko-heretičkih

¹⁰⁹ Vidi: gore (bilj. 96.) citiranu izjavu Jakova Becha 1387/1388. Pored toga su u *Quaterni racionum*, knjigama lombardijskog inkvizitora Lanfrancoa da Bergamoa između 1293. i 1299. zabilježeni slučajevi, prilikom kojih je dominikanac vršio potjeru za lombardijskim hereticima, koji su iz Lodija pobjegli *ad hereticos* u Slavoniju. Vidi: Biscaro G. 1922. 454, 464-466, 511. i 520.

pogleda između Istoka i Zapada čini vrlo mogućim. Pri tome se stalno navođenje zapadnih heretika 11. i ranog 12. stoljeća kao “manihejaca” više veže za statični antiheretički vokabular Svetog Augustina nego na autentično (proto-) katarstvo. Prve katare još uvijek identificiraju Everwin iz Steinfelda u Rajnskoj oblasti (1143.) i Eckbert iz Schönaua (1163.), tako da je prijenos ideja otpočeo u neutvrđenom trenutku tokom prve polovine 12. stoljeća preko latinskih križara iz Carigrada gdje su bili pod heretičkim utjecajem.

Što se tiče Balkanskog poluostrva konstatirano je kako latinski antiheretički polemički tekstovi 13. stoljeća govore o jednom katarskom *ordo* Sklavonije s vlastitim doktrinarnim pravcem, na kojeg su se pozvali i katari Mantove i Vičence s kraja 12. stoljeća. Sa Sklavonijom morala bi se podrazumijevati Bosna i Hum (danas: Hercegovina). Oko 1200. zaista su se pojavile uopćene heretičke optužbe protiv Bosne, koje će se održati do 15. stoljeća. Za ovdje obrađeno vrijeme do oko 1250. ipak se može ustanoviti kako se od strane hrvatsko-ugarskih tužitelja (zajedno sa splitskim nadbiskupom) radi o političkom rivalitetu tj. hegemonijalnim pretenzijama; od strane pape riječ je o nesporazumima proisteklih kako iz teškog stanja bosanske biskupije tako i velikih (vjersko-)kulturnih razlika između Bosne i Zapada – kojem je i Dalmacija pripadala. Niti bosanski “kršćani” sa bilinopoljskog sabora (1203.) niti bosanska crkva koja je bila na udaru križarskih ratova 1230-ih godina, ne otkrivaju dualistička obilježja, koja su dovoljno jezgrovita, kako bi mogli govoriti o katarstvu ili bogumilstvu. Pa ipak postoje dokazi da su u Bosni oko 1200. bili dualistički heretici, kao npr. oni koji su tamo pribjegli iz Trogira i Splita. Ključna svjedočanstva o dualističkoj, katarsko-bogumilskoj prirodi Crkve bosanske – nadgrobni spomenici, organizacija i oporuka *gosta* Radina – nisu se pokazala uvjerljivim; ali ipak postoji dovoljno nerazjašnjenih tačaka koji dopuštaju neznatan utjecaj od strane dualističkih heretika na Crkvu bosansku. Također i pitanje o porijeklu te heretičke manjine ne može se na pouzdan način odgovoriti. Najvjerojatnijim se čini – ako se zaista radi o bogumilima iz Carigrada – da su stigli zaobilaznim putem preko Dalmacije; istovremeno neki izvori ukazuju na utjecaj talijanskih katara.

O jednom nesmetanom transferu dualističkih vjerskih uvjerenja između bogumila, katara i bosanskih *krstjana* može se samo uvjetno govoriti. U jasnijem slučaju kod bogumila i katara, međudjelovanje je zapravo očito; ali i dalje ostaje otvorenim kakav značaj je dualizam imao unutar katarske hereze, koja se doista pozivala na tradiciju apostolskog nasljedovanja Krista, i njegovog

učinka od 11. stoljeća na Zapadu. S druge strane, Crkva bosanska je više nego neznatno bila pod utjecajem dualističke duhovnosti; oni heretici, za koje se ne može s konačnom sigurnošću reći, da li su u Bosnu došli iz Italije (katari), iz Bizanta (bogumili) ili iz oba područja podjednako, ostali su tamo najvjerojatnije do samog kraja manjina.

(Preveo s njemačkog jezika Nedim Rabić)

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a. Neobjavljeni izvori

Paris, Bibliothèque National

- *Brevis summula contra herroses notatos hereticorum* [13. st.; anonym]. Paris, Bibliothèque National, Ms. lat. 13151, fol. 345v-349r.

b. Objavljeni izvori

- *Ademari historiarum libri III*. 1841. ur. von Waitz, Georg: Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Bd. 4. Hannover: Hahn. 106-148.
- *Analecta Sanctae Hildegardis. Analecta sacra*, Sv. 8. 1882. ur. Pitra, Jean-Baptiste: Paris: Jouby et Roger.
- Anselmo iz Aleksandrije: *Tractatus de hereticis*. 1950.b. = Dondaine, Antoine (ur.): La hiérarchie cathare en Italie. III: Catalogue de la hiérarchie cathare d'Italie: Archivum Fratrum Praedicatorum, 20, 278-324, ovdje 308-324.
- *Anselmi gesta episcoporum Tungrensium Traiectensium et Leodiensium*. 1846. ur. Koepke, Rudolf: Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Bd. 7. Hannover: Hahn. 189-234.
- *Caesarii Heisterbacensis monachi Ordinis Cisterciensis Dialogus Miraculorum*. Sv. 1. 1851. ur. Strange, Joseph: Köln & Brüssel: Heberle.
- *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Père de Chartres*. Sv. 1 (Collection des cartulaires de France, Bd. 1). 1840. ur. von Guérard, Benjamin: Paris: Crapelet.
- *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451)*, item

- Joannis Gundulae (1451-1484)*. 1893. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Sv. 25. Scriptores, Sv. 2). ur. Nodilo, Natko. Zagreb: Societas typographica.
- *Chronica regia Coloniensis*. 1880. ur. Waitz, Georg: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Bd. 18. Hannover: Hahn. 1-299.
 - *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Knj. 4 & 8*. 1906 & 1910. ur. Smičiklas, Tadija. Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
 - *De heresi catharorum in Lombardia*. 1949. = Dondaine, Antoine (ur.): La hiérarchie cathare en Italie. I: *Le De heresi catharorum*. In: Archivum Fratrum Praedicatorum, 19. 280-312, ovdje 306-312.
 - *Povelja iz Saint-Félixa*. 1994. = Jiménez Sanchez, Pilar: Relire la Charte de Niquinta. 2. Étude et portée de la charte. Heresis 23. 1-28, ovdje 27.
 - *Disputatio inter Catholicum et Paterinum hereticum*. 2001. Die Auseinandersetzung der katholischen Kirche mit den italienischen Katharern im Spiegel einer kontroverstheologischen Streitschrift des 13. Jahrhunderts. Untersuchung zum Text, Handschriften und Edition (Edizione nazionale dei testi mediolatini, Sv. 4. Serie 1/3). ur. Hoecker, Carola. Florenz: Editione del Galluzzo.
 - *Diversorum ad S. Bernardum et alios*. 1854. u: Migne, Jacques-Paul (ur.): Patrologiae cursus completus. Series Latina. Bd. 182. Paris: Isto. 675-716.
 - Eckbert iz Schönau: *Sermones contra Catharos*. 1855 u: Migne, Jacques-Paul (ur.): Patrologiae cursus completus. Series Latina. Bd. 195. Paris: Isto. 11-102.
 - Farlati, Daniele: *Illyricum sacrum. Sv. 4*. 1769. Venecija: Jacopo Coleti.
 - Gerardus Cameracensis Episcopus I: *Acta Synodi Atrebatensis*. 1853. u: Migne, Jacques-Paul (ur.): Patrologiae cursus completus. Series Latina. Sv. 142. Paris: Isto. 1271-1312.
 - Giacomo Capelli: *Summa contra haereticos*. 1920. ur. Bazzochi, Dino. u: La eresia catara. Saggio storico-filosofico con in appendice 'Disputationes nonnullae adversus haereticos', codice inedito del secolo xiii della Biblioteca Malatestiana di Cesena. Sv. 2. Bologna: L. Cappelli.
 - Guibert iz Nogenta: *De vita sua sive Monodiarum libri tres*. 1855 u: Migne, Jacques-Paul (ur.) (1855): Patrologiae cursus completus. Series Latina. Bd. 213. Paris: Isto. 837-962.
 - *Hamilton, Bernard & Hamilton, Janet (ur.)*. 1998. Christian Dualist Heresies in the Byzantine World, c.650 - c.1450. Manchester & New York: Manchester University Press.
 - *Herimanni Augiensis chronicon a. 1-1054*. 1844. ur. Pertz, Georg Heinrich. u:

- Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Sv. 5. Hannover: Hahn. 67-133.
- Hieronymus: *Commentariorum in Hiezechielem libri XIV*. 1964. (Corpus Christianorum. Series Latina, Bd. 75). ur. Glorie, Francisco. Turnhout: Brepols.
 - Hugo Eteriano: *Contra Patarenos*. 2004. (The Medieval Mediterranean, Sv. 55). ur. Hamilton, Janet; Hamilton, Sarah & Hamilton Bernard. Leiden & Boston: Brill.
 - Kozma: *Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le prêtre. Traduction et étude*. 1945. (Travaux publiés par l'Institut d'Études Slaves, Bd. 21). ur. Puech, Henri-Charles & Vaillant, André. Paris: Droz.
 - *Lamberti Hersfeldensis annales a. 1040-1077*. 1844. ur. Hesse, Ludwig Friedrich. u: Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Sv. 5. Hannover: Hahn. 134-263.
 - *Landulfi historia Mediolanensis usque ad a. 1085*. 1848. ur. Bethmann, Ludwig Conrad & Wattenbach, Wilhelm. u: Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Sv. 8. Hannover: Hahn. 32-100.
 - *Le livre secret des Cathares. Interrogatio Iohannis, apocryphe d'origine bogomile*. 1980. ur. Bozóky, Edina (Textes, dossiers, documents, Sv. 2). Paris: Beauchesne.
 - *Ljetopis Fra Nikole Lašvanina*. 1916. ur. Jelenić, Julijan. Sarajevo: Zemaljska štampa.
 - Matheus Parisiensis: *Ex Cronicis Maioribus*. 1888. ur. Liebermann, Felix. u: Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Bd. 28. Hannover: Hahn. 107-389.
 - Mauro Orbini: *Il Regno degli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni*. 1961. Pesaro: Girolamo Concordia.
 - *Monetae Cremonensis adversus Catharos et Valdenses libri quinque*. 1964. ur. Ricchini, Tommaso A. Ridgewood: Gregg Press (Pretisak izdanja Rim 1743).
 - *Processus Contra Valdenses in Lombardia Superiori, Anno 1387*. 1864-1865. ur. Amati, Gerolamo. u: Archivio storico italiano, serie 3, 1. 3-52 (Tom 2) & 2, 3-61 (Tom 1).
 - Ranieri Sacconi: *Summa de Catharis et Leonistis seu Pauperibus de Lugduno*. 1974. Šanjek, Franjo (ur.): Archivum Fratrum Praedicatorum 44. 42-60.
 - Rodulfus Glaber: *Historiarvm libri qvinque*. 1989. The Five Books of the Histories. Vita domni Willelmi abbatis. The Life of St. William. ur. & prijev. France, John; Bulst, Neithard & Reynolds, Paul. Oxford & New York: Oxford University Press.
 - *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio. Sv. 23*. 1779. ur. Mansi, Giovanni Domenico. Venecija: Antonio Zatta.

- Salvo Burci: *Liber Supra Stella*. 1945 = Ilarino da Milano (ur.): Il 'Liber Supra Stella' del piacentino Salvo Burci contro i catari e altre correnti ereticali. u: *Aevum* 19. 281-341.
- *Srednjevjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine*. 1950-1967. 9 svezaka. Sarajevo & Beograd.
- Toma Arhidakon: *Historia Salonitana*. 1894. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Bd. 26. Scriptores, Tom 3). ur. Rački, Franjo. Zagreb: Societas typographica.
- *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. 1859. Tom 1. ur. Theiner, Augustin. Rim: Typis Vaticanis.
- Vita Gauzlini Abbatis Floriacensis Monasterii. *Vie de Gauzlin. Abbé de Fleury*. 1969. (Sources d'histoire médiévale, Tom 2). ur. i prijevod Bautier, Richard-Henri & Labory, Gillette. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.

LITERATURA

- Angelov D. S. 1978. "L'influence du Bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France". u: Isti (ur.): *Les Balkans au Moyen ffge. La Bulgarie des Bogomils aux Turcs* (Variorum Collected Studies Series, Sv. 75). London: Variorum Rerprints. 175-190.
- Arnold J. H. 2001. *Inquisition and Power. Catharism and the Confessing Subject in Medieval Languedoc*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Asbóth J. 1888. *Bosnien und die Herzegowina. Reisebilder und Studien*. Wien: Hölder.
- Barada M. 1940-1941. "Šidakov problem 'bosanske crkve'" u: *Nastavni Vjesnik*, 49. Zagreb: 398-411.
- Bauer D. – Herbers K. Jaspert N. (ur.) 2002. *Jerusalem im Hoch- und Spätmittelalter. Konflikte und Konfliktbewältigungen. Vorstellungen und Vergegenwärtigungen* (Campus Historische Studien, Sv. 29). Frankfurt na Majni: Campus-Verlag.
- Baumgärtner I. 1997. "Weltbild und Empirie. Die Erweiterung des kartographischen Weltbilds durch die Asienreisen des späten Mittelalters". u: *Journal of Medieval History* 23/3. 227-253.
- Baumgärtner I. 2002. "Die Wahrnehmung Jerusalems auf mittelalterlichen Weltkarten". u: Bauer, Dieter; Herbers, Klaus & Jaspert, Nikolas (ur.): *Jerusalem*

- im Hoch- und Spätmittelalter. Konflikte und Konfliktbewältigungen. Vorstellungen und Vergegenwärtigungen* (Campus Historische Studien, Sv. 29). Frankfurt a.M. u.a.: Campus-Verlag. 271-334.
- Baumgärtner I. 2005. "Jerusalem. Nabel der Welt". Wiczorek, Alfried (ur.): *Saladin und die Kreuzfahrer. Begleitband zur Sonderausstellung 'Saladin und die Kreuzfahrer' im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale), 21. Oktober 2005-12. Februar 2006, Landesmuseum für Natur und Mensch Oldenburg, 5. März 2006-2. Juli 2006, Reiss-Engelhorn-Museen Mannheim, 23. Juli 2006-5. November 2006*. Mainz: Von Zabern. 288-293.
 - Biget J.-L. 2001. "Un faux du XIIIe siècle? Examen d'une hypothèse". Zerner, Monique (Hrsg.): *L'histoire du catharisme en discussion. Le 'concile' de Saint-Félix (1167)* (Collection du Centre d'Études Médiévales de Nice, Bd. 3). Nizza: Centre d'Études Médiévales. 105-133.
 - Biget J.-L. 2003. "Les bons hommes sont-ils les fils des bogomiles? Examen critique d'une idée reçue". u: Bozóky, Edina (ur.): *Bogomiles, Patarins et Cathares* (Slavica Occitania, Bd. 16). Toulouse: Université de Toulouse. 133-188.
 - Biller P. & Bruschi C. (ur.) 2003. *Texts and the Repression of Medieval Heresy* (York Studies in Medieval Theology, Sv. 4). Woodbridge & Suffolk: York Medieval Press u. a.
 - Biller P. 2006. "Goodbye to Waldensianism?" u: *Past & Present* 192. 3-33.
 - Biscaro G. 1922. "Inquisitori ed eretici lombardi (1292-1318)". u: *Miscellanea di Storia Italiana, ser. 3, 19*. 447-557.
 - Böhlig A. (ur.) 1980. *Der Manichäismus* (Die Gnosis, Sv. 3). Zürich: Artemis Verlag.
 - Böhlig A. 1992. «Manichäismus». u: *Theologische Realenzyklopädie*. Sv. 22. Berlin u.a.: De Gruyter. 25-45.
 - Borst A. 1953. *Die Katharer* (Schriften der Monumenta Germaniae Historica, Sv. 12). Stuttgart: Hiersemann.
 - Bozóky E. 2000. "Les cathares comme étrangers. Origines, contacts, exil". u: *Lé'tranger au Moyen Âge. XXXe Congrès de la S.H.M.E.S., Göttingen, juin 1999* (Histoire ancienne et médiévale, Sv. 61). Paris: Publications de la Sorbonne. 107-118.
 - Bozóky E. (ur.) 2003. *Bogomiles, Patarins et Cathares* (Slavica Occitania, Sv. 16). Toulouse: Université de Toulouse.
 - Brenon A. 1995.a. "La lettre d'Evervin de Steinfeld à Bernard de Clairvaux de 1143". u: *Heresis*, 25. 9-28.

- Brenon A. 1995.b. “Les hérésies de l’an mil. Nouvelles perspectives sur les origines du catharisme”. u: *Heresis*, 24. 21-36.
- Brenon A. 1996. *Les cathares. Vie et mort d’une Église chrétienne*. Paris: Grancher.
- Brunn U. 2002. “Cathari, catharistae et cataphrygae, ancêtres des cathares du XIIe siècle?” u: *Heresis*, 36-37. 183-200.
- Brunn U. 2003. [Sažetak od] “L’hérésie dans l’archevêché de Cologne (1100-1233)”. Diss. masch., Université de Nice 2002. u: *Heresis*, 38. 183-190.
- Brunn U. 2006. *Des contestataires aux ‘cathares’. Discours de réforme et propagande antihérétique dans les pays du Rhin et de la Meuse avant l’Inquisition* (Collection des Études Augustiniennes. Série Moyen Âge et Temps Modernes, Sv. 41). Paris: Institut d’Études Augustiniennes.
- Callahan D. F. 2006. “Ademar of Chabannes and the Bogomils”. u: Frassetto Michael (ur.): *Heresy and the Persecuting Society in the Middle Ages. Essays on the Work of R. I. Moore* (Studies in the History of Christian Traditions, Sv. 129). Leiden: Brill. 31-41.
- Cameron E. 1984. *The Reformation of the Heretics. The Waldenses of the Alps, 1480-1580*. Oxford: Clarendon Press.
- Congar Y. M.-J. 1959. “Arriana haeresis’ comme designation du néomanichéisme au XIIe siècle”. u: *Revue des sciences philosophique et théologiques*, 43/3. 450-461.
- Ćorović V. 1928. “Bogomili (Patareni, Babuni)”. u: *Narodna enciklopedija srpskohrvatsko-slovenačka*, 1. 238.
- Ćorović V. 1940. *Historija Bosne*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- D’Alatri M. 1986. “Leresia nella Cronica di fra Salimbene”. u: Isti. (ur.): *Eretici e inquisitori in Italia. Studi e documenti*, Sv. 1: *Il Duecento* (Bibliotheca Seraphico-Capuccina, Sv. 31). Rom: Istituto Storico dei Cappuccini. 65-74 prvi put objavljeno 1967. *Collectanea Franciscana*, 37. 366-373.
- Dawson Ch. (ur.) 1955. *The Mongol Mission. Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*. London: Sheed and Ward.
- Dinić M. J. 1967. *Iz Dubrovačkog arhiva*. Sv. 3. Beograd: Naučno Delo. 181-236.
- Dondaine A. 1952. “L’origine de l’hérésie médiévale. À propos d’un livre récent”. u: *Rivista di storia della Chiesa in Italia*, 6. 43-78.
- Dondaine Antoine (ur.) 1939. *Le Liber de duobus principiis. Un traité néo-manichéen du XIIIe siècle. Suivi d’un fragment de rituel cathare*. Rim: Istituto Storico Domenicano.

- Dondaine A. (ur.) 1949. “La hiérarchie cathare en Italie. I: Le De heresi catharorum”. u: *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 19. 280-312.
- Dondaine A. (ur.) 1950.a. “La hiérarchie cathare en Italie. II: Le Tractatus de hereticis d’Anselm d’Alexandrie O.P.” u: *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 20. 234-277.
- Dondaine A. (ur.) 1950.b. “La hiérarchie cathare en Italie. III: Catalogue de la hiérarchie cathare d’Italie”. u: *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 20. 278-324.
- Douais C. 1879. *Les Albigeois. Leurs origines. Action de l’Église au 12e siècle*. Paris: Didier.
- Dragojlović D. 1987. *Krstjani i jeretička crkva bosanska*. Beograd: Kultura.
- Duvernoy J. 1976. *Le catharisme. I: La religion des cathares*. Toulouse: Privat.
- Duvernoy J. 1978. *Le catharisme. II. L’histoire des cathares*. Toulouse: Privat.
- Duvernoy J. 1981. “Le problème des origines du catharisme”. u: *Cahiers du Cercle Ernest Renan* 120. 66-78.
- Duvernoy J. 1993. “Le catharisme. L’unité des Eglises”. u: *Heresis*, 21. 15-27.
- Duvernoy J. 1995. “Les Églises cathares en Europe occidentale”. *Europe et Occitanie, les pays cathares. Actes de la 5e Session d’Histoire Médiévale, 1er-5 septembre 1992* (*Heresis*. Collection, Sv. 5). Villegly: Centre d’Études Cathares. 11-26.
- Džaja S. M. 1978. *Die ‘bosnische Kirche’ und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem zweiten Weltkrieg* (Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, Sv. 28). München: Trofenik.
- Fearnis J. 1966. “Petrus von Bruis und die religiöse Bewegung des 12. Jahrhunderts”. u: *Archiv für Kulturgeschichte*, 48. 311-335.
- Fine J. V. A. 1965. “Aristodios and Rastudije. A Re-examination of the Question”. u: *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 16. 223-229.
- Fine J. V. A. 1975. *The Bosnian Church. A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries* (East European Monographs, Sv. 10). New York, London: Columbia University Press.
- Fine J. V. A. 1983. *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Fine J. V. A. 1987. *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late 12. Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Fraesdorff D. 2005. *Der barbarische Norden. Vorstellungen und Fremdeitskategorien bei Rimbert, Thietmar von Merseburg, Adam von Bremen und Helmold von Bosau* (Orbis mediaevalis, Sv. 5). Berlin: Akademie-Verlag.

- Frassetto M. 1999. “The Sermon of Ademar of Chabannes and the Letter of Heribert. New Sources Concerning the Origins of Medieval Heresy”. u: *Revue bénédictine*, 109/3-4. 324-340.
- Frassetto M. 2006. “Pagans, Heretics, Saracens, and Jews in the Sermons of Ademar of Chabannes”. u: Isti (ur.): *Heresy and the Persecuting Society in the Middle Ages. Essays on the Work of R. I. Moore* (Studies in the History of Christian Traditions, Sv. 129). Leiden: Brill. 73-91.
- Given J. B. 1997. *Inquisition and Medieval Society. Power, Discipline, and Resistance in Languedoc*. Ithaca u. a.: Cornell University Press.
- Given J. B. 2008. [Recenzija] Brunn, “Des contestataires aux ‘cathares.’” u: *Speculum*, 83/4. 961-963.
- Glušac V. 1924. “Srednjovekovna ‘crkva bosanska’ bila je pravoslavna”. u: *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 4. Beograd: 1-55.
- Glušac V. 1941-1945. *Istina o Bogomilima*. Beograd: Književne novine.
- Gorre R. 1982. *Die Ketzer im 11. Jahrhundert. Religiöse Eiferer, soziale Rebellen? Zum Wandel der Bedeutung religiöser Weltbilder* (Konstanzer Dissertationen, Sv. 4). Konstanz: Hartung-Gorre.
- Grundmann H. 1927. “Der Typus des Ketzers in mittelalterlicher Anschauung”. u: *Kultur- und Universalgeschichte. Walter Goetz zu seinem 60. Geburtstage dargestellt von Fachgenossen, Freunden und Schülern*. Leipzig, Berlin: Teubner. 91-107.
- Grundmann H. 1935. *Religiöse Bewegungen im Mittelalter. Untersuchungen über die geschichtlichen Zusammenhänge zwischen der Ketzerei, den Bettelorden und der religiösen Frauenbewegung im 12. und 13. Jahrhundert und über die geschichtlichen Grundlagen der Deutschen Mystik* (Historische Studien, Sv. 267). Berlin: Ebering.
- Grundmann H. 1965. “Ketzerverhöre des Spätmittelalters als quellenkritisches Problem”. u: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 21. 519-575.
- Hagman Y. 1993. “Le rite d’initiation chrétienne chez les cathares et les bogomiles”. u: *Heresis*, 20. 13-31.
- Hagman Y. 1994. *Katarerna. Enhet och mångfald inom den Kataro-bogomiliska rörelsen*. Ulricehamn: Esclarmonde.
- Hamilton B. & McNulty P. A. 1963. “Orientale lumen et Magistra Latinitas. Greek Influences on Western Monasticism (900-1100)”. u: *Le Millénaire du Mont Athos, 963-1963. Études et Mélanges. Sv. 1*. Chevetogne: Édition de Chevetogne. 181-216.

- Hamilton B. 1994. "Wisdom from the East. The Reception by the Cathars of Eastern Dualist Texts". u: Biller Peter & Hudson Anne (ur.): *Heresy and Literacy, 1000-1530* (Cambridge Studies in Medieval Literature, Sv. 23). Cambridge u.a.: Cambridge University Press. 38-60.
- Hamilton B. 1998. "The State of Research. The Legacy of Charles Schmidt to the Study of Christian Dualism". u: *Journal of Medieval History*, 24/2. 191-214.
- Hamilton B. 2006. "Bogomil Influences on Western Heresy". u: Frassetto Michael (ur.): *Heresy and the Persecuting Society in the Middle Ages. Essays on the Work of R. I. Moore* (Studies in the History of Christian Traditions, Sv. 129). Leiden: Brill. 93-113.
- Hamilton B. 1978. "The Cathar Council of Saint-Félix Reconsidered". u: *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 48. 23-53.
- Hamilton J. & Hamilton B. (ur.) 1998. *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World, c. 650 - c. 1450*. Manchester & New York: Manchester University Press.
- Hamp E. P. 1969. "Notes on Medieval Inscriptions of Bosnia Hercegovina". u: *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, 12. 83-91.
- Harrison R. J. 1991. "Eckbert of Schönau and Catharism. A Reevaluation". u: *Comitatus*, 22/1. 41-54.
- Harrison R. J. (ur.) 1990. *Eckbert of Schönau's Sermones contra Kataros*. Diss. masch. Ohio State University.
- Hoffer A. 1901. "Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj Crkvi u Bosni". u: Šarić, Ivan (ur.): *Spomen knjiga iz Bosne*. Zagreb: Naklada Kaptola vrhbosanskoga. 59-142.
- Ilarino da Milano 1940. "La 'Summa contra haereticos' di Giacomo Capelli, O.F.M., e un suo 'Quaresimale' inedito (secolo XIII)". u: *Collectanea Franciscana*, 10. 66-82.
- Ilarino da Milano (ur.) 1938. "La Manifestatio heresis catharorum quam fecit Bonacursus secondo il codice Ott. lat. 136 della Bibl. Vaticana". u: *Aevum*, 12. 281-333.
- Jiménez Sanchez P. 1994. "Relire la Charte de Niquinta. 2. Étude et portée de la charte". u: *Heresis*, 23. 1-28.
- Jiménez Sanchez P. 2002. "De la participation des 'cathares' rhénans (1163) à la notion d'hérésie générale". u: *Heresis*, 36-37. 201-218.
- Jiménez Sanchez P. 2008. *Les catharismes. Modèles dissidents du christianisme médiéval (XIIe-XIIIe siècles)*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- Jireček C. 1876. *Geschichte der Bulgaren*. Prag: Tempsky.

- Klaić V. 1885. *Geschichte Bosniens von den ältesten Zeiten bis zum Verfall des Königreiches*. Leipzig: Friedrich.
- Klimkeit H.-J. (ur.) 1989. *Hymnen und Gebete der Religion des Lichts. Iranische und türkische liturgische Texte der Manichäer Zentralasiens*. (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften. Sv. 79). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Klimkeit H.-J. 1997. “Mani, Manichäismus”. u: *Lexikon für Theologie und Kirche*. 3., novo, potpuno prerađeno izdanje. Sv. 6. Freiburg i. Br. u. a.: Herder, Sp. 1265-1269.
- Kniefelkamp U. 1986. *Die Suche nach dem Reich des Priesterkönigs Johannes. Dargestellt anhand von Reiseberichten und anderen ethnographischen Quellen des 12. bis 17. Jahrhunderts*. Gelsenkirchen: Müller.
- Kniewald D. 1949. “Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima”. u: *Rad JAZU*, 270. 115-276.
- Kniewald D. 1964. “Hierarchie und Kultus bosnischer Christen”. u: *Atti del Convegno internazionale sul tema: L'Oriente cristiano nella storia della civiltà*, Roma 31 marzo - 3 aprile 1963, Firenze 4 aprile 1963 (Problemi attuali di scienza e di cultura, Sv. 62). Rim: Accademia Nazionale dei Lincei. 579-605.
- Koenen L. (ur.) 1993. *Mani. Auf der Spur einer verschollenen Religion*. Freiburg i. Br. u. a.: Herder.
- Lambert M. D. 1977. *Medieval Heresy. Popular Movements from Bogomil to Hus*. 1. izdanje. London: Arnold.
- Lambert M. D. 1992. *Medieval Heresy. Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation*. 2. izdanje. Oxford u. a.: Blackwell.
- Lambert M. D. 1994. “Le problème des chrétiens bosniaques”. u: *Heresis*, 23. 29-50.
- Lambert M. D. 2001. *Geschichte der Katharer. Aufstieg und Fall der großen Ketzerbewegung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Lee Kam-lun E. 1999. *Augustine, Manichaeism, and the Good* (Patristic Studies, Sv. 2). New York u.a.: Lang.
- Lerner R. E. 1972. *The Heresy of the Free Spirit in the Later Middle Ages*. Berkeley u.a.: University of California Press.
- Lobrichon G. 1992. “The Chiaroscuro of Heresy. Early Eleventh-Century Aquitaine as Seen from Auxerre”. u: Head, Thomas & Landes, Richard (ur.): *The Peace of God. Social Violence and Religious Response in France around the Year 1000*. Ithaca & London: Cornell University Press. 80-103.

- Loos M. 1974. *Dualist Heresy in the Middle Ages*. Prag: Academia.
- Malcolm N. 2000. *Storia della Bosnia*. Mailand: Bompiani. 23-74.
- Mandić D. 1962. *Bosna i Hercegovina. Sv. 2: Bogomilska crkva bosanskih krstjani*. Chicago: The Croatian Historical Institute.
- Manselli R. 1953. "Evervino di Steinfeld e S. Bernardo di Clairvaux". u: Isti. (ur.): *Studi sulle eresie del secolo XII* (Studi storici, Sv. 5). Rim: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo. 89-109.
- Manselli R. 1956. "Una designazione dell'eresia catara. 'Arriana heresis.'" u: *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano*, 68. 233-246.
- Manselli R. 1963. *L'eresia del male*. Neapel: Morano.
- Manselli R. 1965. "Ecberto di Schönau e l'eresia catara in Germania alla metà del secolo XII". u: *Arte e storia. Studi in onore di Leonello Vincenti*. Turin: Giappichelli. 311-338.
- Manselli R. 1967. "Amicizia spirituale ed azione pastorale nella Germania del sec. XII. Ildegarde di Bingen, Elisabetta ed Ecberto di Schönau contro l'eresia catara". u: *Studi in onore di Alberto Pincherle* (Studi emateriali di storia delle religioni, Sv. 38). Rim: Edizioni dell'Ateneo. 302-313.
- Manselli R. 1977. "Les 'chrétiens' de Bosnie. Le catharisme en Europe orientale". u: *Revue d'histoire ecclésiastique*, 72. 600-614.
- Merlo G. G. 1977. *Eretici e inquisitori nella società piemontese del Trecento. Con l'edizione dei processi tenuti a Giaveno dall'inquisitore Alberto de Castellario (1335) e nelle valli di Lanzo dall'inquisitore Tommaso di Casasco (1373)*. Turin: Claudiana.
- Merlo G. G. 1984-1991. *Valdesi e valdismi medievali. I: Itinerari e proposte di ricerca; II: Identità valdesi nella storia e nella storiografia. Studi e discussioni*, Turin: Claudiana.
- Merlo G. G. 1988. "Membra Diaboli. Demoni ed eretici medievali". u: *Nuova Rivista Storica*, 72. 583-598.
- Miletić Maja 1957. *I 'krstjani' di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra* (Orientalia Christiana analecta, Sv. 149). Rim: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum.
- Miletić N. & Höckmann O. (ur.) 1967. *Mittelalterliche Grabmäler aus Bosnien. Ausstellung des Landesmuseums von Bosnien und der Herzegowina in Sarajewo vom 1. September bis 5. November 1967 im Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz*. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

- Milobar F. 1903. “Ban Kulin i njegovo doba”. u: *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine*, 15. 351-372. i 438-528.
- Moore R. I. 1977. *The Origins of European Dissent*. London: Penguin Books.
- Moore R. I. 1983. “Heresy as disease”. u: Lourdaux, Willem & Verhelst, Daniel (ur.): *The Concept of Heresy in the Middle Ages (11th-13th C.)*. *Proceedings of the International Conference, Louvain, May 13-16, 1973* (Mediaevalia Lovaniensia. Series 1, Studia 4). Löwen: University Press. 1-11.
- Moore R. I. 2006. “Afterthoughts on The Origins of European Dissent”. u: Frassetto, Michael (ur.): *Heresy and the Persecuting Society in the Middle Ages. Essays on the Work of R. I. Moore* (Studies in the History of Christian Traditions, Sv. 129). Leiden: Brill. 291-326.
- Morghen R. 1951. *Medioevo Cristiano*, Bari: Laterza (djelimično publicirano još 1944 kao: “Osservazioni critiche su alcune questioni fondamentali riguardanti le origini e le caratteri delle eresie medioevali”. u: *Archivio della R. Deputazione romana di storia patria*, 67. 97-151).
- Morghen R. 1957. “Il cosiddetto neo-manicheismo occidentale del secolo XI”. u: *Oriente ed Occidente nel medio evo. Convegno di scienze morali storiche e filologiche, 27 maggio - 1° giugno 1956* (Atti dei convegni, Sv. 12). Rim: Accademia nazionale dei Lincei & Fondazione Alessandro Volta. 82-104.
- Morghen R. 1966. “Problèmes sur l’origine de l’hérésie au Moyen Age”. u: *Revue historique*, 236. 1-16.
- Mudry Th. 1999. *Histoire de la Bosnie-Herzégovine. Faits et controverses*. Paris: Ellipses.
- Neweklowsky, Gerhard (1996): *Die bosnisch-herzegowinischen Muslime. Geschichte, Bräuche, Alltagskultur* (Österreichisch-bosnische Beziehungen, Sv. 1). Klagenfurt, Salzburg: Wieser.
- Obolensky D. 1948. *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism*. Cambridge: University Press.
- Obolensky D. 1983. “Papa Nicetas. A Byzantine Dualist in the Land of the Cathars”. u: *Harvard Ukrainian Studies*, 7. 489-500.
- Patschovsky A. 1991. “Der Ketzler als Teufelsdiener”. u: Mordek, Hubert (ur.): *Papsttum, Kirche und Recht im Mittelalter. Festschrift für Horst Fuhrmann zum, 65. Geburtstag*. Tübingen: Niemeyer. 317-334.
- Pegg M. G. 2001.a. “On Cathars, Albigenses, And Good Men of Languedoc”. u: *Journal of Medieval History*, 27. 181-195.
- Pegg M. G. 2001.b. *The Corruption of Angels. The Great Inquisition of 1245-1246*. Princeton u. a.: Princeton University Press.

- Pegg M. G. 2008. *A Most Holy War. The Albigensian Crusade and the Battle for Christendom*. Oxford u. a.: Oxford University Press.
- Perojević M. 1942. “Ban Borić i ban Kulin”. u: *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*. Sv. 1. Sarajevo. 196-215.
- Petranović B. 1867. *Bogomili, crkva bosanška i krstjani*. Zadar: Demarhi-Ružier.
- Puech H.-Ch. 1979. “Catharisme medieval et Bogomilisme”. u: Isti. (ur.): *Sur le manichéisme et autres essais*. Paris: Flammarion. 395-427 (prvi put 1957 u: *Oriente ed Occidente nel medio evo. Convegno di scienze morali storiche e filologiche, 27 maggio - 1° giugno 1956*. [Atti dei convegni, Sv. 12]. Rim: Accademia nazionale dei Lincei & Fondazione Alessandro Volta. 56-84).
- Rački F. 1869-1870. “Bogomili i Patareni”. u: *Rad JAZU*, 7. 84-179; 8. 121-187. i 10. 160-262 (Novo izdanje iz 1931. u formi knjige: Beograd: Planeta).
- Roquebert M. 2005. “Le déconstructionisme et les études cathares”. u: *Les cathares devant l'histoire. Mélanges offerts à Jean Duvernoy*. Cahors: Hydre Éditions. 105-134.
- Rottenwöhler G. 1982-2005. *Der Katharismus. 5 Bde*. Bad Honnef: Bock & Herchen.
- Runciman S. 1947. *The Medieval Manichee. A Study of the Christian Dualist Heresy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Russell J. B. 1962. “À propos du synode d'Arras en 1025”. u: *Revue d'histoire ecclésiastique*, 57. 66-87.
- Ruvarac I. 1878. “Nešto o Bosni, dabarskoj i dabro-bosanskoj episkopiji i o srpskim manastirima u Bosni”. u: *Godišnjica Nikole Čupića*, 2. 240-261.
- Šafarik P. J. (ur.) 1851. *Život sv. Symeona od krále Štěpána*. Z rukopisu 13. stolet. Prag: Synové Bohumila Haase.
- Šanjek F. 1972. “Le rassemblement hérétique de Saint-Félix-de-Caraman (1167) et les églises Cathares au XIIe siècle”. u: *Revue d'histoire ecclésiastique*, 67. 767-799.
- Šanjek F. 1973. “Albigeois et ‘chrétiens’ bosniaques”. u: *Revue d'histoire de l'Église de France*, 59. 251-267.
- Šanjek F. 1976. *Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare, XIIe-XVe siècles* (Publications de la Sorbonne. N. S. Recherches, Sv. 20). Paris u. a.: Nauwelaerts.
- Šanjek F. 1985. “Dernières traces de catharisme dans les Balkans”. u: *Effacement du Catharisme? (XIIIe-XIVe s.)* (Cahiers de Fanjeaux, Sv. 20). Toulouse: Privat. 119-134.

- Šanjek F. 1991. “Crkva bosanska. Dualistička sljedba ili evanđeoski ideal zajedništva u duhu Pracrkve”. u: *Studia Vrhbosnensia*, 4.
- Šanjek F. 2003.a. “Le Pape Innocent III et les ‘Chrétiens’ de Bosnie et de Hum”. u: Sommerlechner, Andrea (ur.): *Innocenzo III. Urbs et orbis. Atti del Congresso Internazionale, Roma, 9-15 settembre 1998*. Sv. 2 (Miscellanea della Società romana di storia patria, Sv. 44. Nuovi studi storici, Sv. 55). Rim: Istituto storico Italiano per il medio evo. 1213-1225.
- Šanjek F. (ur.) 2003.b. *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*. Zagreb: Barbat.
- Šanjek F. 2003.c. “Les ‘chrétiens’ bosniens entre catharisme et valdésisme”. u: Bozóky, Edina (ur.): *Bogomiles, Patarins et Cathares* (Slavica Occitania, Sv. 16). Toulouse: Université de Toulouse. 91-111.
- Šanjek F. (ur.) 2005. *Fenonem ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Schmidt Ch. 1849. *Histoire et doctrine de la secte des Cathares ou Albigeois*. 2 sveska. Paris: Cherbuliez.
- Semkov G. 1981. “Der Einfluss der Bogomilen auf die Katharer”. u: *Saeculum*, 32/4. 349-373.
- Šidak J. 1937. “Problem ‘bosanske crkve’ u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca”. u: *Rad JAZU*, 259. 37-183.
- Šidak J. 1940. *‘Crkva bosanska’ i problem bogumilstva u Bosni*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Šidak J. 1955. “*Ecclesia Slavoniae* i misija dominikanaca u Bosni”. u: *Zbornik filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 3. 11-40.
- Šidak J. (ur.) 1975. *Studije o ‘Crkvi bosanskoj’ i bogumilstvu*. Zagreb: Liber.
- Šišić F. 1914. *Priručnik izvora hrvatske historije*. Zagreb: Kr.Hrv.-Slav.Dalm. Zemaljske Vlade.
- Šišić F. 1944. *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića*. Zagreb: Acad.
- Škegro A. 2005. “Bilino Polje. Primjer jedne historiografske kontroverze”. u: Šanjek, Franjo (ur.): *Fenonem ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju. 351-370.
- Soederberg H. 1949. *La religion des cathares. Étude sur le gnosticisme de la Basse Antiquité et du Moyen Âge*. Uppsala: Almqvist & Wiksells.
- Solovjev A. V. 1954. “Le Symbolisme des monuments funéraires bogomiles”. u: *Cahiers d’études cathares*, 5/18. 92-114.
- Solovjev A. V. 1955. “Bogumili”. u: *Enciklopedija Jugoslavije*, 1. 641-649.

- Solovjev A. V. 1956. “Simbolika srednjovekovnih spomenika u Bosni i Hercegovini”. u: *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, 8. 5-65.
- Solovjev A. V. 1959. “Bogumilenum und Bogumilengräber in den südslawischen Ländern”. u: Saria, Balduin (ur.): *Völker und Kulturen Südosteuropas* (Südosteuropa, Sv. 1). München: Südosteuropa-Verlagsgesellschaft. 182-186.
- Solovjev A. V. 1965. “Le Testament du Gost Radin”. u: Matanić, Atanasio; Pandžić, Bazilije & Vitezić, Ivan (ur.): *Mandićev zbornik. U čast O. Dra. Dominika Mandića prigodom njegove 75-godišnjice života* (Radovi Hrvatskoga povijesnog instituta u Rimu, Sv. 1/2). Rim: Hrvatski povijesni institut. 141-156.
- Solovjev A. V. 1948. “La Doctrine de l’Eglise de Bosnie”. u: *Académie Royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques*, 5. ser., 24. 481-533.
- Stephenson P. 2000. *Byzantium’s Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Stock B. 1983. *The Implications of Literacy. Written Language and Models of Interpretations in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Princeton: Princeton University Press.
- Stoyanov Y. 2000. *The Other God. Dualist Religions from Antiquity to the Cathar Heresy*. New Haven, London: Yale University Press.
- Taškovski D. 1949. *Bogomilskoto dviženje*. Skopje: Nauč. Inst. za nacion. istorija na makedon. narod.
- Taylor C. 2000. “The Letter of Héribert of Périgord as a Source for Dualist Heresy in the Society of Early Eleventh-Century Aquitaine”. u: *Journal of Medieval History*, 26. 313-349.
- Thomas P.-L. 2003. “L’église médiévale de Bosnie était-elle dualiste?”. u: Bozóky, Edina (ur.): *Bogomiles, Patarins et Cathares* (Slavica Occitania, Sv. 16). Toulouse: Université de Toulouse. 113-129.
- Thouzellier Ch. 1954. “Hérésie et croisade au XIIe siècle”. u: *Revue d’histoire ecclésiastique*, 49. 855-872.
- Thouzellier Ch. 1961. *Un traité cathare inédit du début du 13e siècle d’après le Liber contra Manicheos de Durand de Huesca* (Bibliothèque de la Revue d’histoire ecclésiastique, Sv. 37). Löwen: Bibliothèque de l’Université. 35-40.
- Thouzellier Ch. 1969.a. *Catharisme et Valdésisme en Languedoc, à la fin du douzième et au début du troisième siècle. Politique pontificale, controverses*. 2., rev.& proš. izdanje. Paris & Löwen: Béatrice-Nauwelaerts & Nauwelaerts.
- Thouzellier Ch. 1969.b. *Hérésie et hérétiques. Vaudois, Cathares, Patarins, Albigeois* (Storia e letteratura, Sv. 116). Rim: Edizioni di Storia e Letteratura.

- Thouzellier Ch. 1975. “Capelli (de Capellis), Giacomo Giacomo (Giacomo da Milano)”. u: *Dizionario biografico degli Italiani*. Sv. 18. Rim: Istituto della Enciclopedia Italiana.
- Truhelka Ć. 1916. “Das Testament des Gost Radin. Ein Beitrag zur Patarenfrage”. u: *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina*, 13. 52-90.
- Truhelka Ć. 1942. “Bosanska narodna (patarenska) crkva”. u: *Poviest Hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*. Tom 1. Sarajevo: Napredak. 767-793.
- Van Oort J. (ur.) 2001. *Augustine and Manichaeism in the Latin West. Proceedings of the Fribourg-Utrecht Symposium of the International Association of Manichaean Studies (IAMS) (Nag Hammadi and Manichaean Studies, Sv. 49)*. Leiden u. a.: Brill.
- Vego M. 1937. *Povijest Humske zemlje*. Samobor: Spuller.
- Vego M. 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*. 4 sveska. Sarajevo: Izd. Zemaljskog muzeja.
- Vego M. 1963. “Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika”. u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 18. 196-215.
- Violante C. 1968. “Hérésies urbaines et hérésies rurales en Italie du XIe au XIIIe siècle”. u: Le Goff J. (ur.): *Hérésies et sociétés dans l'Europe préindustrielle, XIe-XVIIIe siècles, Communications et débats du colloque de Royaumont, 27-30 mai 1962*. Paris, La Haye: Mouton. 178-198.
- Von den Brincken A.-D. 1985. “Presbyter Johannes, Dominus Dominantium. Ein Wunsch-Weltbild des 12. Jahrhunderts”. u: Legner, Anton (ur.): *Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik. Katalog zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle*. Sv. 1. Köln: Schnütgen-Museum. 83-97.
- Von den Brincken A.-D. 1989. “Gog und Magog”. u: Heissig, Walther (ur.): *Die Mongolen*. Sv. 2. Innsbruck & Frankfurt: Pinguin-Verlag. 27-29.
- Von den Brincken A.-D. 1992. *Fines terrae. Die Enden der Erde und der vierte Kontinent auf mittelalterlichen Weltkarten* (Schriften der Monumenta Germaniae Historica, Sv. 36). Hannover: Hahn.
- Von den Brincken A.-D. 2008.a. “Bulgarien im allgemeinen Geschichtsbewußtsein des Abendlandes im Mittelalter”. u: Ista. (ur.): *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Sv. 229). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 297-310.
- Von den Brincken A.-D. 2008.b. “Christen im Orient auf abendländischen Karten des 11. bis 14. Jahrhunderts”. u: Ista. (ur.): *Studien zur Universalkartographie*

- des Mittelalters* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Sv. 229). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 367-374.
- Von den Brincken A.-D. 2008.c. "Der vierte Erdteil in der Kartographie des Hochmittelalter". u: Ista. (ur.): *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Sv. 229). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 432-443.
 - Von den Brincken A.-D. 2008.d. "Jerusalem on Medieval Mappaemundi. A Site Both Historical and Eschatological". u: Ista. (ur.): *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Sv. 229). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 683-703.
 - Von den Brincken A.-D. 2008.e. "Ost- und Südosteuropa in der abendländischen Kartographie des Spätmittelalters". u: Ista. (ur.): *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Sv. 229). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 179-185.
 - Von den Brincken A.-D. 2008.f. "Spuren der orientalischen Christenheit auf Karten des 12. bis 14. Jahrhunderts". u: Ista. (ur.): *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Sv. 229). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 668-682.
 - Von den Brincken A.-D. (ur.) 2008. *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Sv. 229). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
 - Wenzel M. 1961. "A Medieval Mystery Cult in Bosnia and Herzegovina". u: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 24. 89-107.
 - Wenzel M. 1962. "Bosnian Tombstones. Who Made Them and Why?". u: *Südost-Forschungen*, 21. 102-143.
 - Wenzel M. 1965. *Ukrasni motivi na stećcima*. Sarajevo: Veselin Masleša.
 - Wiczorek A. (ur.) 2005. *Saladin und die Kreuzfahrer. Begleitband zur Sonderausstellung 'Saladin und die Kreuzfahrer' im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale), 21. Oktober 2005-12. Februar 2006, Landesmuseum für Natur und Mensch Oldenburg, 5. März 2006 - 2. Juli 2006, Reiss-Engelhorn-Museen Mannheim, 23. Juli 2006 - 5. November 2006*. Mainz: Von Zabern.
 - Wild G. 1970. *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik*. Wiesbaden: Steiner.
 - Zambon F. 2005. "Où en est le problème des Actes du 'concile' de Saint-Félix? À propos de 'L'Histoire du catharisme en discussion.'" u: *Les cathares devant l'histoire. Mélanges offerts à Jean Duvernoy*. Cahors: Hyde Éditions. 135-144.

- Zanella G. 1995.a. “Armano Pungiluppo, eretico quotidiano”. u: Isti. (ur.): *Hereticalia. Temi e discussioni*. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo. 3-14.
- Zanella G. 1995.b. “Itinerari ereticali. Patari e Catari tra Rimini e Verona”. u: Isti. (ur.): *Hereticalia. Temi e discussioni*. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo. 76-118.
- Zbral D. 2005. “La Charte de Niquinta. Un faux moderne?” u: *Heresis*, 42-43. 139-159.
- Zbral D. 2006. “La Charte de Niquinta et les récits sur les commencements des églises cathares en Italie et dans le Midi”. u: *Heresis*, 44-45. 135-162.
- Zerner M. 1989. “Du court moment où on appela les hérétiques des ‘bougres’. Et quelques déductions”. u: *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 32. 305-324.
- Zerner M. 1998. *Inventer l’hérésie? Discours polémiques et pouvoirs avant l’Inquisition* (Collection du Centre d’Études Médiévales de Nice, Sv. 2). Nizza: Centre d’Études Médiévales; Faculté des Lettres, Arts et Sciences Humaines & Université de Nice Sophia-Antipolis.
- Zerner M. 2001.a. “La charte de Niquinta, l’hérésie et l’érudition des années 1650–1660”. u: Ista. (ur.): *L’histoire du catharisme en discussion. Le ‘concile’ de Saint-Félix (1167)* (Collection du Centre d’Études Médiévales de Nice, Sv. 3). Nizza: Centre d’Études Médiévales. 203-248.
- Zerner M. (ur.) 2001.b *L’histoire du catharisme en discussion. Le ‘concile’ de Saint-Félix (1167)* (Collection du Centre d’Études Médiévales de Nice, Sv. 3). Nizza: Centre d’Études Médiévales.

BOGOMILS, CATHARS AND BOSNIAN 'CHRISTIANS'. THE TRANSFER OF DUALISTIC HERESY BETWEEN ORIENT AND OCCIDENT (11-13 CENTURY)

Summary

In this paper, Manuel Lorenz examines the exchange of dualistic beliefs between Byzantium, the Balkans and Central Europe (11th-13th centuries). After a detailed analysis of sources, in the course of which various scientific paradigms are critically commented on and partially revised, he comes to the conclusion that a transfer of dualistic thoughts between East (Bogomils) and West (Cathars) is quite probable. Moreover, he elaborates that the group of Bosnian 'Christians', which has received varied and controversial assessments in the literature, was exposed only to insignificant influence of dualistic ideas – whether from East or West.

Keywords: Heresy, dualism, Cathars, Bogomils, Bosnian Church, Bosnian 'Christians', history, theology, Slavic studies, philosophy, religious studies, church history, transfer, High Middle Ages, Orient, Occident, Bulgaria, Byzantium, Rhineland, France, Italy, Balkans, Bosnia

(Translated by the author)

UDK: 2-87-645(497.6) “14” (093.3)

347.67(497.6) “14” (093.3)

Izvorni naučni rad

“ТАКОЋЕ И МРЪСНИЕМЪ ЛЮДЕМЪ (...)”: PRILOG ČITANJU OPORUKE GOSTA RADINA*

*Im Testament wird der Wille des Menschen unsterblich,
der physische Tod wird durch die Waffe des Geistes überwunden.¹*

Heinrich Mitteis

Nedim Rabić

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Oporuka gosta Radina pripada skupini najvažnijih dokumenata za izučavanje Crkve bosanske. Od 1911. godine, kada se ovaj testament prvi put pojavio, pa sve do danas, za njim ne prestaje interes naučnika koji istražuju problematiku Crkve bosanske. Njen višestruk značaj posvjedočen je brojnim i raznovrsnim pristupima na domaćoj i međunarodnoj naučnoj sceni. U ovom radu je izraženo nastojanje da se ukaže na pojedine segmente *oporuke* koji su nam se činili nedovoljno razriješenim. U tom smislu je urađen historiografski presjek najzapaženijih radova o toj tematici. Posebna pažnja je posvećena analizi riječi *mrsni* ili *mirski* – ovisno o čitanju pojedinih autora – i pokušaja da se taj problem riješi.

* Srdačno zahvaljujem svom mentoru prof. dr. Peji Čoškoviću na detaljnom kritičkom čitanju teksta i brojnim korisnim savjetima i prof. dr. Lejli Nakaš na podršci i dragocjenim sugestijama prilikom osjetljive gramatičke analize, a Dženanu Dautoviću zbog svesrdne pomoći oko nabavke teže dostupnih radova. Za neminovne propuste odgovoran je isključivo autor.

¹ Spreckelmeyer G. 1977. 91.

Ključne riječi: gost Radin, gost, *oporuka*, Crkva bosanska, mrsni ljudi/
mirski ljudi, historiografija

Uvod

Nema sumnje da je pronalazak dokumenta, s danas prepoznatljivim nazivom *Oporuka gosta Radina*, označavao značajnu prekretnicu u izučavanju Crkve bosanske. Na njegovog prvog pronalazača utjecala je tako snažno da u potpunosti odbaci svoja ranija mišljenja o povezanosti Crkve bosanske s bogumilskim pokretom u Bugarskoj. Nadolazeće generacije naučnika su prilikom svojih istraživanja vjerskih prilika na području srednjovjekovne Bosne također isticali njegov značaj. Iz naoko beskrajnog fonda literature o Crkvi bosanskoj, testament uglednog velikodostojnika Crkve bosanske gosta Radina zavređuje posebnu pažnju.

To je najopširniji dokument koji je proizašao iz užeg kruga njene zajednice, tačnije od člana njene hijerarhije, a da na tako eksplicitan način govori o sebi samoj. To dalje znači da dokument, između ostaloga, sadrži podatke s vjerskom tematikom koji mogu poslužiti za rasvjetljavanje konfesionalnog identiteta Crkve bosanske. Toga su bili svjesni i historičari koji su imali različite predodžbe o karakteru učenja Crkve bosanske. Koristili su ovaj dokument kao polugu na koju će osloniti svoju argumentaciju. Ono što jednom broju historičara služi kao neoboriv argument drugima pak koristi za dokazivanje znatno drugačijih premisa. Ostaje utisak da se jednostoljetno istraživanje testamenta svelo na pretresanje interpretacija njegovih određenih dijelova, a ne čitanja izvornog dokumenta.²

U ovom radu nećemo ulaziti u širu problematiku istraživanja ličnosti gosta Radina, njegovog porijekla, uloge u hijerarhiji Crkve bosanske, niti služ-

² Najbolji historiografski pregled o oporuci gosta Radina još uvijek je rad svojevrsnog hroničara historiografije o Crkvi bosanskoj – Jaroslava Šidaka, u: Šidak J. 1975.b. 161-173. Rad koji je u ovom zborniku sabranih članaka objavljen sastoji se od dva teksta publicirana u časopisu *Slovo*. Riječ je o dva duža prikaza sa Šidakovim širim kritičkim opservacijama: Isti. 1967. 195-199; Isti. 1969. 414-423. Nadalje, u gore rečenom radu publiciran je i kompletan tekst oporuke u latiničkoj transkripciji koji se prvi put pojavio u izdanju *Izvori za hrvatsku povijest*, u: Klaić N. 1958. 66-70, a drugi put u: Ista. 1972. 316-319, uz Šidakovu dopunu o ocjeni teza Dragutina Kniewalda i odgovarajućim zaključkom.

be u svjetovnim poslovima njegovih gospodara. Ta pitanja ćemo ostaviti na marginama našeg interesa. Fokus će prije svega biti usmjeren na dio *oporuke* koji je izazivao najrazličitije interpretacije, tumačenja i kontroverze. Riječ je o dijelu teksta u kojem Radin, prilikom nabiranja kategorija ljudi, kojima će se u odabrane dane udjeljivati milostinja, upotrebljava pridjev koji se, ovisno o opredijeljenosti autora, čita kao *МРЪСНИЕМЪ ЛЮДЕМЪ* ili *МИРСКИЕМЪ ЛЮДЕМЪ*.

U pokušaju da iz skoro nepregledne literature izdvojimo mišljenja koja su na neki način doprinijela sagledavanju ovog problema – jer skoro svaki rad koji je tematizirao problematiku Crkve bosanske u pravilu nije izostavljao i sporni dio *oporuke* – usredotočit ćemo se ponajviše na radove s originalnim doprinosom. To znači da nećemo navoditi svaki rad koji je usput spominjao i referirao na neki dio *oporuke*. Takav osvrt bi premašio ciljeve i domete ovog rada.

Gost Radin Butković i njegova oporuka

U narednim rečenicama, najprije će biti riječi o autoru *oporuke* Radinu Butkoviću. Određeni aspekti njegovog života relativno dobro su osvijetljeni.³ Iako se radi o članu hijerarhije Crkve bosanske, njegova djelatnost nam je najviše poznata kroz njegov politički angažman. Porijeklom je najvjerojatnije iz okoline Konjica.⁴ S početka njegove diplomatske karijere spominje se s

³ Ličnost gosta Radina je kroz historiografsku literaturu veoma dobro osvijetljena, ali nedostaje kvalitetan i opširan sintetički prikaz njegovog djelovanja. Nedovoljnim se pokazao pristup Saliha Jalimama koji je zanemario mnoga literarna djela, ali i objavljenu izvornu građu, koja bi doprinijela boljom analizom ove ličnosti, vidi: Jalimam S. 2000. 15-28. Temelj za istraživanje ove teme još uvijek predstavlja: Truhelka Č. 1911. 355-375; Isti 1916. 52-90; Isti 1913. 363-381. O političkoj djelatnosti gosta Radina vidi: Ђирковић С. 1964.a. prema registru. Mnoge obavijesti nalaze se u dobro poznatoj objavljenoj građi: Из Дубровачког архива, III. koju je priredio Динић М. Ј. 1967; vidi i: Исти 1958. 104-108. Dubrovačku građu u svojim istraživanjima najpotpunije su iskoristili John V. A. Fine i Pejo Ćošković, a jednim dijelom prije njih i Leo Petrović, u: Fine J. V. A. Jr. 1975. Drugo izdanje uz iznimku “kozmetičkih” promjena (u naslovu između ostalog) i nove paginacije, ostalo je isto u: Isti 2007. Postoji i problematičan prijevod ovog djela: Isti 2005. Vidi i: Ćošković P. 2005; P(etrović) L. 1953.

⁴ Pitanje Radinovog porijekla je sporno u historiografiji. Anđelić je mišljenja da je iz Seonice kod Konjica, u: Anđelić P. 1958. 184. Ljubo Sparavalo smatra da je porijeklom bio iz okoline Trebinja, u: Спаравало Љ. 1981. 84-86; a njegovo mišljenje djele Ђошковић П. 1983. 28-29; Тошић Ћ. 1998. 116. i Korać D. 2008. 113. koja pomalo konfuzno navodi Bijelu kod Konjica i Uskoplje kod Dubrovnika. Međutim, moramo izraziti skepsu povodom mišljenja da je postojbina Radina Butkovića Trebinje i okolina, s obzirom da su argumenti prema kojima je Crkva bosanska imala svoja uporišta južnije od župe Neretve veoma slabi. Ne ulazeći šire u problematiku, upućujemo na kartu rasprostranjenosti crkava u srednjovjekovnoj Bosni obja-

titulom *starac*.⁵ Paralelno sa napredovanjem na društvenoj ljestvici napreduje i u redovničkom životu, te biva promoviran u *gosta*; nakon *djeda* najvišeg dostojanstva u Crkvi bosanskoj.⁶ Godine 1422. naslovljen je kao *krstjanin Crkve bosanske* i nalazio se u službi kod svog gospodara Radoslava Pavlovića.⁷ Povjerena mu je i važna uloga posrednika i pregovarača s Dubrovčanima oko prodaje Konavala. U njegovoj službi ostao je do 1432. godine.⁸ Krajem tridesetih godina 15. stoljeća čovjek je od povjerenja Stjepana Vukčića Kosače, a kao poseban čin njegovog ugleda svjedoči i uloga jednog od izvršioca *oporuke* svoga gospodara.⁹ Zbog živih i intenzivnih diplomatskih zasluga biva izdašno nagrađen od najutjecajnijih ličnosti svoga doba u novcu, skupocjenom platnu i ostalim dragocjenostima. Među tim ličnostima, od kojih prima darove, posebno se izdvaja ugarski kralj Matija Korvin.¹⁰ Stoga nije čudno što je Venecija udovoljila njegovom zahtjevu za gostoprimstvom kako bi sa 50-60 svojih sljedbenika (*et legis secte sue*) mogao osigurati siguran boravak na njenom teritoriju.¹¹ Još ranije, novembra 1455. godine Radin je od strane Dubrovčana dobio dozvolu o dolasku na teritoriju Republike gdje će mu biti obezbjeđena kuća i pomoć u novcu.¹²

vljene u: Ђирковић С. 1964.б. 284. S njom se u potpunosti poklapa raspored tzv. krstjanskih posjeda koji se mogu iščitati iz deftera za bosanski sandžak iz 1468/1469, vidi: Okić T. 1960. 108-133. (prijevod s turskog na bosanski jezik: Isti. 2003. 143-166) i Hadžijahić M. 1974. 461-480. Vidjeti i osvrt na podatke iz deftera, u: Čošković P. 2014. 38-41.

⁵ O tituli *starac* vidi: Čošković P. 2005. s pratećom literaturom. Fine J. V. A. Jr. 1975. (= Isti. 2007.) je na više mjesta u knjizi raspravljao o tituli *starac* referirajući se na objavljene izvore, ali s drugačijom interpretacijom u odnosu na Čoškovića.

⁶ Vidi: Тошковић П. 1983. 7-40; Isti 2005. 313-366. s odgovarajućim osvrtom na stariju literaturu. Sasvim sažeto u: Ђирковић С. 1999.а. 122.

⁷ “(...) и њнѣ вѣше послааь гптвѣ(!) би свокга слдгѣ и радѣна крѣстьянина ѡповѣдак (...)” (31.03.1422.), u: Стојановић Љ. 1929. 324.

⁸ Динић М. Ј. 1967. 224-225; Babić A. 1960. 34. (= Isto. 1972. 115-116); Čošković P. 2005. 166; Isti. 1995. 12 пар. 37.

⁹ “(...) и ѣ тои все више писанѡ и именованѡ вѣровахѣ и повздахѣ три ѡ слдгѣ и киѣпани мокухѣ вѣрованихѣ ѡ редовниковѣ мокухѣ гдна гости радина и гдна митрополиза давида и кнеза привсава вѣкотиѣа ерѣ ѡни три кѣѣане мои томѣ всемѣ више писанѡмѣ свѣдоци (...)” (21.05.1466.), u: Стојановић Љ. 1934. 89; Јанковић М. 2002. 500.

¹⁰ Тошић Ђ. 2002. 468; Isti. 2013. 104.

¹¹ Vidi: Šunjić M. 1961. 265-268. (= Isto. 1998. 155-158.)

¹² ... Иѡце мѣ ѡвѣтовасмѡ и ѡвѣтѣемѡ да мѣ даамѡ кѣѣѣ (подо)внѣ за нѣга и нѣговѣхѣ

Sve veća opasnost kojoj je bila izložena Humska zemlja zbog prijetnje osmanskih Turaka, koji su već zauzeli Bosnu, uvjetovala je Radinov prelazak na dubrovačku teritoriju.¹³ Odluka o njegovom prijemu izglasana je tokom 1466. godine jednoglasno.¹⁴ Upravo je Dubrovnik bio mjesto u kojem je sastavljena glasovita *oporuka*, u kojoj je Andrušku Sorkočeviću, Tadioku Maroeviću i gostu Radinu Seoničaninu saopćio svoju posljednju volju.¹⁵ Umro je početkom naredne, 1467. godine, mjesto pokopa i lokacija njegove grobne kapele, za koju se još 1472. brinuo njegov nećak Tvrtko, nije poznato.¹⁶

Oporuke su najčešće izvori za istraživanje “svakodnevnog života u srednjem vijeku, demografskih promjena, proučavanje mentaliteta, pobožnosti, hodočašća, povijesti obitelji itd”. Strah od iznenadne smrti i neriješenog imovinskog statusa bio je glavni razlog da se donese odluka o sastavljanju *oporuke*. Vrijeme u kojem su pisane najčešće se podudara s bolešću, okolnostima predstojećeg dalekog puta, hodočašća ili neke druge prilike kada je moglo biti

кѣѣиана и слаба чимъ би прѣставъ мегю нами безъ иѣдне плате наима. Иище мѣ вѣѣтовасамъ и вѣѣтѣемъ да за колико би прѣстала мегю нами да га помагамъ спейзомъ колико би се пристоала икоговѣ приазни. (novembar 1455.), u: Стојановић Љ. 1934. 151-152.

¹³ Атанасовски В. 1979. 9-27.

¹⁴ Vidjeti odluke vijeća: “Prima pars est de dando libertatem domino rectori et suo Minori Consilio respondendi Radino gost et sociis ambassiatoribus cherzechi Vlatchi et comitits Stephani prout fuit arengatum.” (28.11.1466.); “Prima pars est de dando libertatem domino rectori et suo Minori Consilio respondendi gosto et sociis ambassiatoribus Stiepani (sic!)” (29.11.1466), u: Динић М. Ј. 1967. 235; Dautović Dž. 2014. 89-90.

¹⁵ “(...) ѣчине томѣ и свемѣ више писани почтени и више именовани Власѣт(е)ле кнезѣ Яндрѣшко Соркочевић и кнез Тодиоко Мароевић и ши(и)ми мога два синовца Владиславъ и Тврѣтко · писано лѣти г(о)споднехъ на ·[1466]· лѣто м(ѣ)сеца женара ·[5]· дань 8 Дѣбровникѣ.” (05.01.1466.), u: Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Testamenta Notariae, XX. a tergo 2v; Truhelka Ć. 1911. Tabla II (prilog između stranica 370. i 371.).

¹⁶ “Tuertchus nepos contrascripti olim Radini confessus fuit quod habuit et recepit a Tadeo Mar. de Nale de denariis alias in ipsam Tadeum depositatis per dictum olim Radin gost pro sepultura ipsius Radini gost et pro capella quam suo testamento sibi construi ordinavit in totum ducatos auri centum quadraginta.” (23.07.1472.), u: Динић М. Ј. 1967. 218; Truhelka Ć. 1913. 364. Na potpuno pogrešnom tragu je Josip Sopta koji je, prešavši olahko preko pozitivnih rezultata historiografije, utvrdio da je gost Radin pokopan u crkvi sv. Nikole u Stonu, da je imao potomke i da je umro kao katolik. Također je njegova identifikacija Radina s izvjesnim Radivojem više nego sporna, vidi: Sopta J. 2000-2001. 49-60. Na krivom putu je i Zelenika A. 2005. 94-95. koji ponavlja Soptina stajališta, dok D. Lovrenović smatra ispravnom Soptinu lokaciju Radinovog groba, u: Lovrenović D. 2006. 223.

neposredne neizvjesnosti o kraju života.¹⁷ Pored toga što sadrže informacije o imovinskom stanju oporučitelja, one neposredno daju uvid i u njegovu pobožnost.¹⁸ Prigovori kako je gost Radin odustao od skromnog života duhovnjaka i da je iznevjerio postulate svoje vjere zaslijepljenošću ovozemaljskim životom su prestrogo izrečeni.¹⁹ Ispravno se pita Tomislav Raukar: “Smijemo li uopće dodirnuti osjećajnost čovjeka u smiraj života ako oporuka sama o tome ništa ne kazuje?”²⁰ Ne treba gubiti iz vida da su oporuke dokumenti pravnog sadržaja i da u njima oporučitelj, prvenstveno želi, da se njegova imovina raspodjeli na način kako je to on zamislio. Stoga se kroz ovu “užurbanu poslovnost oporučitelja” (T. Raukar), ako se čita samo na jedan način, može steći utisak o svođenju života samo na materijalnu razinu, što je svakako pogrešno.²¹ Iako uvjetovane pravne norme ne treba zanemariti, oporuka se kao lični izričaj treba posmatrati kao odraz oporučiteljeve osobnosti.²² Također treba imati u vidu da srednjovjekovne oporuke svoju formu i sadržaj uvelike duguju šabloniziranom obrascu notarijata.²³ Sima Ćirković je utvrdio da je gost Radin u rasporedu oporučnih legata slijedio običaje dubrovačkih plemića. Dok je većinu svog imetka podijelio užoj i široj rodbini, prijateljima i slugama, iznos od oko jedne desetine namijenio je siromašnim, bolesnim, starim i iznemoglim.²⁴ Pažljivo navođenje svetih i velikih dana od strane gosta Radina u kojima će se izgovarati molitva, paliti svijeće, te raspodijeliti velika količina novca za marginalizirane skupine i na koncu izgraditi pogrebna kapela govore u prilog tomu da je on itekako, u duhu svoga poziva, vodio računa o spasenju svoje duše.²⁵

¹⁷ O tome vidjeti: Birin A. 2009. 122; Ladić Z. 2005. 618-620; Isti. 1999. 22-23. Uporedi: Simon D. 1986. 291-306; *Lexikon des Mittelalters*, 8. 2000. 563-573; Spreckelmeyer G. 1977. 91-92.

¹⁸ Ladić Z. 1999. 17.

¹⁹ Najglasniji zagovaratelj ovakvog viđenja je Aleksandar Solovjev, u: Solovjev A. 1947. 310-318. Prigovor, sličan našem, je izrekao i Džaja S. 2000-2001. 152.

²⁰ Raukar T. 1997. 245.

²¹ Vidjeti: Ladić Z. 1999. 22-23.

²² Ravančić G. 2011. 100.

²³ Isto. 98.

²⁴ Ćirković S. 1987. 234. Sličan omjer oporučnih legata za siromašne izračunao je Gordana Ravančić, doduše za prvu polovinu 14. stoljeća, uz grafički prikaz, u: Ravančić G. 2011. 116-117.

²⁵ O brizi za općenito marginalizirane skupine u Dalmaciji vidjeti: Janeković-Römer Z. 2004. 21-40; Ladić Z. 2004. 41-54; Isti. 2003. 1-27.

Najprije moramo razjasniti da je *oporuka* velikodostojnika Crkve bosanske jedan neuobičajen, usamljen, nereprezentativan dokument. To znači da se ona mora izuzetno oprezno koristiti kao historijski izvor.²⁶ Njena zasebnost mora se imati u vidu ako neke podatke koristimo u tumačenju karaktera i organizacije Crkve bosanske. Ne smijemo zaboraviti da je *oporuka* nastala u, za Crkvu bosansku, neprirodnom ambijentu, tj. nakon progona njenih sljedbenika od strane bosanskog kralja, nestanka bosanske države, nezvjesnosti zbog osmanske prijetnje i odnosa novog gospodara spram njihove vjere i u konačnici *oporuka* je nastala u Dubrovniku gdje su na snazi drugačije pravne norme nego u Bosni.²⁷ Sve te okolnosti utiču na to da se informacije dobivene iz *oporuke* moraju na poseban način tretirati. Ne možemo biti sigurni da li je i u kojoj mjeri je dokument bio podložan nastalim promjenama datog vremena. Stoga bi neoprezno bilo pojedine postupke iz *oporuke* preslikavati na period kada se Crkva bosanska nije nalazila u okolnostima kao u trenutcima nastanka dokumenta. Uslijed iščupanog korijena njen organizam je već počeo da vehne.

Uvid u historiografiju problematike

Prvu interpretaciju ovog dokumenta ponudio je, njegov pronalazač – Ćiro Truhelka.²⁸ U tom radu iz 1911. godine on o svome znamenitom nalazu kaže: “Među dokumentima, koje sam prošle godine imao prilike obresti u dubrovačkoj arhivi, bijaše i testament patarena Radina gosta, što ga evo priopćujem. Taj dokumenat, koji dosada nije pao u oči ni jednome od učenjaka, koji su proučavali obilnu historičku gragju ove arhive, našao sam u svesci testamenta iz god. 1466 napisan na zadnje četiri stranice ovog krasnog pergamentnog

²⁶ Ovakav oprez je izrazio i Ćirković S. 1987. 234.

²⁷ Dubrovački statut na predviđenim mjestima regulira uvjete sastavljanja i poništenja *oporuke*, kao i proces njenog izvršenja i forme. Vidi: Ravančić G. 2011. 101; *Statut grada Dubrovnika*. 2002. knj. III, g. 41., 42; knj. IV, g. 74, 75, 76; knj. V, g. 39; knj. VIII, g. 29, 33.

²⁸ O Ćiri Truhelki i njegovom doprinosu mnogo je napisano. Istaknimo da je Ćiro Truhelka 1886. godine postao prvi kustos tek utemeljenog Zemaljskog muzeja u Sarajevu i tokom rada od četiri decenije dao je nemjerljiv doprinos izučavanju prahistorijskog, antičkog, srednjovjekovnog i osmanskog razdoblja u historiji Bosne i Hercegovine. Godine 1905. postao je direktor ove ustanove i urednik *Glasnika Zemaljskog muzeja*. S funkcije direktora otišao je u penziju 1922. godine. Umro je u Zagrebu 1942. O Truhelki vidi: Šidak J. 1952. 103-110; i priloge u Ćiro Truhelka. Zbornik. 1994.

kodeksa”²⁹ Pored toga što je iznio vlastitu argumentaciju i tumačenje *oporuke*, on je u svojim radovima nastojao osvijetliti i njenu historijsku pozadinu.³⁰ Pratio je političku djelatnost Radina Butkovića kao i događaje koji su na koncu dovele njega i njegovu sljedbu do Dubrovnika gdje je ovaj dokument nastao. Najinteresantniji podaci koji su iz tumačenja teksta *oporuke* proizašli odnosili su se na učenje Crkve bosanske. S Truhelkine tačke gledišta došlo se do vrijednih saznanja. Najprije je odlučno utvrdio da dokument ne pruža ni najmanji trag o bogumilskom porijeklu učenja Crkve bosanske.³¹ Dapače, obredi, izrazi i naglašena forma izvedbe *oporuke* prema njemu jasno upućuju na njen pravovjerni karakter. Pored najopširnijeg biografskog osvrtu, do tada, na ličnost gosta Radina Butkovića, autor je pažljivije razmatrao onaj dio sadržaja *oporuke* koji mu je najviše plijenio pažnju.

Tokom tog rada, kako je ukazao J. Šidak, počinio je nekoliko krupnih grešaka, čime je rješavanje problema Crkve bosanske, unatoč značajnih zaključaka, narednih tridesetak godina ostalo zamršeno.³² To se prije svega odnosi na Truhelkinu konstataciju da redovnici Crkve bosanske nisu upražnjavali celibat. Do tog zaključka je došao jer je riječ *kćerša*, koja se na nekoliko mjesta u *oporuci* spominje, zamijenio sa riječi “kćerka”, na osnovu čega bi proizlazilo da je gost Radin bio oženjen i da je ostavio svoje legitimne potomke.³³ Ova njegova predodžba imala je velikog odjeka u historiografiji. Od ovog perioda počelo se više pažnje poklanjati bosanskim vjerskim prilikama, a koncept Franje Račkog po prvi put je – tako se bar činilo – bio ozbiljnije poljuljan.

Nakon Truhelkinog rada, čitav niz historičara i javnih ličnosti počeo je iznositi vlastite stavove kako bi dali vlastiti doprinos rješavanju problema Crkve bosanske koji se tada sasvim neočekivano otvorio. Potrebno je naglasiti, da se ovaj period poklapa s raspadom Austro-Ugarske monarhije i potonjim političkim prilikama koje su unijele štetnog balasta u historiografiju, pa samim

²⁹ Truhelka Ć. 1911. 355; Isti. 1916. 81.

³⁰ Vidi: Isti. 1913. 363-381; Isti. 1998². 767-793.

³¹ Isti. 1911. 367-368.

³² Šidak J. 1975.b. 161.

³³ On mu priznaje “dva anonimna sina i dvije kćeri Vučiću i Alinicu.” Dalje kaže, “prema tome patareni nijesu branili ženidbe ni svojem svećenstvu a kamo li laicima (...) oni [su] ženidbu smatrali društvenom a ne crkvenom institucijom i poricali su joj sakramenat”. Vidi: Truhelka Ć. 1911. 367. Poslije toga je blago revidirao stavove, ali ih nije porekao, u: Isti. 1913. 365.

time i u problematiku proučavanja pitanja vjerskih odnosa u srednjovjekovnoj Bosanskoj državi. Time su rekapitulirane teze o heretičkom, pravovjermom i pravoslavnom karakteru učenja i ustrojstva Crkve bosanske.³⁴ Posebno snažnog utjecaja imala je struja koja je zastupala ovo posljednje gledište okupljena oko Vase Glušca.³⁵

Među prvim naučnicima koji su se oglašili na Truhelkino obznanjenje *oporuke* bio je ugledni slavist Vatroslav Jagić koji, što je zanimljivo, nije uočio Truhelkinu zabludu o nepostojanju celibata među redovnicima Crkve bosanske.³⁶ S druge strane, najupornijem zagovorniku njenog pravoslavnog karaktera, Vasi Glušcu, ova tvrdnja je poslužila kako bi ojačao svoju teoriju koja je u to vrijeme sticala sve više poklonika, posebno u srpskoj naučnoj javnosti. Odlučujući rez o neprihvatljivosti ovog mišljenja učinio je Jaroslav Šidak u periodu od 1937. do 1941. godine, čime je netačna Truhelkina tvrdnja za uvijek sahranjena, iako to nije spriječilo pojedince da se i dalje tvrdoglavo drže ranijih shvatanja.³⁷ Isto mišljenje zastupao je franjevac Leo Petrović u posthumno objavljenoj knjizi³⁸ kao i Sabine Lauterbach u svojoj neobjavljenoj disertaciji iz 1944. godine.³⁹ Unatoč tome, Aleksandar Solovjev je u svom prvom radu o ovom pitanju slijedio Truhelkino mišljenje o braku gosta Ra-

³⁴ Za historiografski presjek ključnih teza vidi: Lovrenović D. 2008. 151-158, 192-195; Isti. 2012. 216-221.

³⁵ Глушац В. 1924. 1-55.

³⁶ Jagić V. 1912. 385-387.

³⁷ Šidak J. 1937. 37-182; Isti. 1938. 769-793; Isti. 1941-1942. 1-17.

³⁸ P(etrović) L. 1953; vidi i rad istog autora: Isti. 1943. 48-62.

³⁹ Prema Šidak J. 1953. 146. [= Isto. 1975. 56.]. Potrebno je napomenuti da ni J. Šidaku ova disertacija nije bila pristupačna. On ju je koristio preko rada Schmaus A. 1951. 271-299. Isti rad ponovo je štampan u zborniku sabranih radova ovog njemačkog slaviste, koji je izašao u publikaciji *Gesammelte slavistische und balkanologische Abhandlungen* u seriji Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, I, (Isti. 1971. 91-128). Vidjeti također: Grundmann H. 1967. 24. Puni naziv disertacije je: Sabine Lauterbach, *Das Testament des Gost Radin, Studien zur "Bosnischen Kirche" des ausgehenden Mittelalters*, Philosophische dissertation, München 1944. i nalazi se u Ludwig-Maximilians-Universität München, Universitätsbibliothek, Abteilung Altes Buch pod signaturom U 48-10827. Ovaj podatak smo dobili ljubaznošću gospođe Irene Friedl uposlenice Biblioteke. Neobjavljen je ostao i magistarski rad Aide Škoro, s naslovom *Gost Radin*, odbranjen na Filozofskom fakultetu u Ljubljani 2. juna 2005. godine. Mentor rada bio je Peter Štih, (<http://wff1.ff.uni-lj.si/fakulteta/Studij/PostdiplomskiStudij/MagistrskiStudij/Zagovori05.html>).

dina iako je bez posebne argumentacije svoje mišljenje revidirao godinu dana kasnije.⁴⁰

Dvojbe oko razumijevanja: “mrsni” ili “mirski” ljudi?

Drugo važno pitanje iz oporuke gosta Radina odnosi se na dio koji govori o *mrsnim* ili *mirskim ljudima* – ovisno o opredijeljenosti autora. Ovaj pojam je u historiografiji izazvao čitav niz različitih mišljenja. Truhelka pod njim podrazumijeva laike, a nasuprot njih stavlja one koji su *dobriem načinom krštenijem*, odnosno koji su primili sveto krštenje.⁴¹ Dakle, na svjetovna i duhovna lica. Svi oni su, prema njemu, pripadali krugu Crkve bosanske. Smatrao je da oni koji su označeni pojmom *mrsni* nisu upražnjavali post. Jagić je ovu konstataciju proširio mišljenjem da se ovaj dio testamenta odnosi na sirotinju katoličke vjere nastanjenu u Dubrovniku i okolini.⁴²

Prvi koji je pojam *mrsni ljudi* doveo u pitanje bio je Miho Barada. Smatrajući da je u prvobitnoj verziji testamenta mogao stajati, naizgled sličan, termin *mirski* u značenju svjetovni.⁴³ To mišljenje je nastojao braniti istovjetnom podjelom kod dualističkih sekti, posebno kod katara, koji su se dijelili na *perfecti* (savršene) i *credentes* (vjernike), odnosno na one koji su se držali strogih vjerskih propisa i ostalih, koji su činili ogromnu većinu i spadali u kategoriju svjetovnih lica. Ovako sročena formulacija odgovarala je postavci Aleksandra Solovjeva, zastupnika teze o izrazitom dualističkom karakteru Crkve bosanske, koji je uz inovativnu i maštovitu, ali istovremeno problematičnu postavku, pokušao iznaći rješenje ovog problema. Bilo kako bilo, ovu dosjetljivu pretpostavku Barada ipak nije dovoljno argumentirano razložio. Napominjemo da će ovo mišljenje tokom razvoja historiografije o Crkvi bosanskoj skoro u potpunosti prevladati. Dragutin Kniewald je u svom opširnom radu, slično Baradi, naglasio da se u vjerskoj praksi Crkve bosanske vršilo tzv. *duhovno krštenje* koje “odgovora bogumilskom učenju u osnovnoj podjeli članova crkve bosanske na izabrane krstjane i na obične mrsne ljude. Prema tomu može se smatrati utvrđenim, da se i Crkva bosanska, poput ostalih neomanihejskih sljedbi svoga vremena, sastojala od običnih krstjana

⁴⁰ Solovjev A. 1947. 310-318; Isti. 1948. 5-46; Isti. 1965. 141-156.

⁴¹ Truhelka Č. 1911. 368.

⁴² Jagić V. 1912. 386.

⁴³ Barada M. 1940-1941. 403.

(credentes) i od pravih krstjana i krstjanica (perfecti)”.⁴⁴

Najistaknutije ime i svojevrsni autoritet za problematiku Crkve bosanske Jaroslav Šidak zalagao se za drugačije stanovište, ustanovljeno još od strane Truhelke. Za razliku od svojih prethodnika smatrao je da *mrsni ljudi* ne pripadaju krugu vjernika Crkve bosanske jer se oni spominju “iza sviju njih i što se među njima, kao i među ljudima ‘od našeg zakona,’ opet razlikuju prokaženi (gubavci), slijepi, hromi itd”. Prema tome, slijedi da “mrsni ljudi” mogu biti samo katolici u Bosni i Humu, a da je posljednje zadušje bilo namijenjeno sirotinji u Dubrovniku”.⁴⁵ Negirajući vezu s dualizmom, John V. A. Fine u svojoj knjizi, mrsne ljude – pozivajući se na literaturu – smatra običnim vjernicima koji se nisu držali strogih načela posta.⁴⁶

Nakon ovih iznesenih tumačenja, pojavila se i misao kako se sporne riječi *mrsni ljudi* trebaju čitati kao *mrski ljudi*. Ovu tvrdnju su kao rješenje zajedno ponudili Malcolm D. Lambert i Yvonne Burns.⁴⁷ Ova potonja ima posebnu ulogu u plasiranju teze o mrskim ljudima ili *unpleasant* kako ih je ona prevela na engleski jezik. Takav stav je zauzela nakon uvida u novi faksimilni prilog originalnog dokumenta.⁴⁸ Međutim, netačnim čitanjem, kao što je upozorio Pejo Čošković, oni su ovaj problem još više zakomplicirali.⁴⁹ Historiografija ovakvu postavku nije prihvatila te se nije našlo zagovarača koji bi je dalje razvijali.⁵⁰ Isječak dokumenta koji se nalazi u prilogu Lambertove monografije

⁴⁴ Kniewald D. 1949. 264.

⁴⁵ Prema vlastitom iskazu, Šidak je ranije imao drugačije mišljenje, vidi: Šidak J. 1941-1942. 1-17; Iste stavove zastupa i Mandić D. 1962. 79-84; Babić A. 1972.b. 267-268.

⁴⁶ Fine J. V. A. Jr. 1975. 360. (= Isti. 2007. 361.)

⁴⁷ Lambert M. D. 1977; Isti. 1991.

⁴⁸ U Lambertovoj sintezi oporuka gosta Radina dobila je zasebni odjeljak u formi dodatka. Na tom mjestu je objavljen prijevod ovog dokumenta na engleski jezik od strane Yvonne Burns uz popratne komentare. Ostaje nejasno zašto se autorica zadovoljila očito problematičnim savremenim faksimilom, jer kako sama kaže bio joj je poznat faksimil objavljen uz Truhelkin rad, u: Lambert M. D. 1991. 532. Istu tezu je plasirala i nepunih dvadeset godina kasnije u zasebnom autorskom radu: Burns Y. 1997. 165-173; Ne ulazeći dublje u problem i Manuel Lorenz upozorava na prevodilačku grešku, koju, međutim, smatra riješenom referirajući se na Lambertovu knjigu, u: Lorenz M. 2011. 119.

⁴⁹ Čošković P. 2005. 224. Autor se zalaže za Baradinu tezu i prihvata oblik *mirski ljudi*, vidi dalje u tekstu.

⁵⁰ Koliko je nama poznato, izuzetak predstavlja jedino Radmilo B. Pekić i Gligor M. Samar-džić, koji u svom pregledu historiografije, ističu upravo Burnsovu tezu – tj. njeno čitanje

je slabog kvaliteta, a i urađen je nakon što je dokument pretrpio oštećenja.⁵¹ Stoga se njegova analiza može lahko opovrgnuti upoređivanjem s faksimilom objavljenom u radu Čire Truhelke.⁵²

Uočavajući nesklad koji se tumačenjem termina *mrsniem ljudem* nudio i iz njega proizašlih istraživanja, počela je Baradina misao o *mirskiem ljudem* privlačiti sve više pozornosti. U svojim studijama o dualističkim herezama u srednjem vijeku, češki bizantolog Milan Loos početkom 70-ih godina u potpunosti je usvojio Baradino mišljenje.⁵³ Međutim za razliku od njega, iako smatra podjelu bosanskih heretika u *savršene krstjane* i obične vjernike tačnom, Loos je odlučan pri tvrdnji da se ne može govoriti o vezi Crkve bosanske sa zapadnim dualistima, ni tokom njenog postanka, a ni u kasnijem vremenu. Značaj Loosovog djela leži i u tome što je ono svojom kvalitetom doprinijelo boljem upoznavanju problema Crkve bosanske na Zapadu.

Dvojica autora koji su kroz nekoliko svojih radova dublje analizirali Radinov testament su Sima Ćirković i Pejo Ćošković. Oslanjajući se na Baradinu tezu, oni razlikuju već rečenu podjelu na svjetovne ljude ili laike, dakle *mirske ljude* i redovnike. Sima Ćirković je na nekoliko mjesta ukazivao na ispravnost čitanja u obliku *mirski ljudi* u odnosu na “staro” mišljenje.⁵⁴ Izuzetak predstavlja njegovo razumijevanje ovog problema u sintezi o srednjovjekovnoj Bosni, koja je doduše nastala i prije ostalih radova.⁵⁵ Njegova zasluga se ogleda i u

sporne riječi – kao jednu od najznačajnijih doprinosa na polju historiografije o Crkvi bosanskoj od 1985. do danas, a njeni zaključci im služe za revitalizaciju ideje o pravoslavnom karakteru Crkve bosanske, u: Пекић Р. Б. – Г. М. Самарцић. 2014. 151. Zanimljivo je što autori na istom mjesto nisu ukazali na doprinos Peje Ćoškovića u rješavanju ovog problema jer upravo njega, zajedno sa Burnsom, navode kao autore čija “истраživanje pažњу привлаче”, a koji je ubjedljivo dokazao nepravilnost njenog čitanja, vidi napomenu 49.

⁵¹ Vidi napomenu 77. u ovom radu.

⁵² Truhelka Ć. 1911. Tabla I-IV (prilog između stranica 370. i 371)

⁵³ Loos M. 1974. 315. i 326. (bilj. 94). Vidi i druga Loosova djela: Isti. 1973. 145-161; Isti. 1977. 113-126.

⁵⁴ Ćirković S. 1987. 235; Исти. 1999.б. 333; Isti. 1964.с. 547-575. i prijevod ovog rada s neznatnim izmjenama u: Исти. 1997. 214-239.

⁵⁵ “Већ је употреба мрса –месне и млечне хране била довољна да обележи свет који нису обавезивали строги захтеви ‘праве вере апостолске’. За присталице и поштоваоце ‘крстјана’ створен је термин ‘мрсни људи’ који се може разумети једино кроз њихово супротстављање онима који читаваг живота непрекидно посте”. Ђирковић С. 1964.в. 104-105.

tome da se *kmeti* i *kmetice* “ne smeju shvatati u socijalno-ekonomskom značenju” što znači da ih on nije smatrao zavisnim seljacima kao Jaroslav Šidak.⁵⁶ Autor posljednje velike sinteze o Crkvi bosanskoj Pejo Čošković, također se priklonio, ovoj, već povećoj skupini historičara. Za razliku od Ćirkovića, on upozorava da se “uz odrednicu *kmeti* spominju i dobri muži”; Radin ih naziva *ubogim* čime želi opravdati novčanu udjelu njima.⁵⁷ Poslije Šidaka, jedini je koji se zanimao za sporni termin *mrsni/mirski*, te sačinio i kraći historio-
grafski presjek o toj problematici ukazujući na ispravnost Baradine revizije.⁵⁸ Pomoću *oporuke*, pripadnike duhovnog staleža, Čošković je podijelio u dvije skupine. Obične vjernike – najbrojniju vrstu – podrazumijeva nazivom “mirski ljudi” dok duhovni stalež ili redovnike smatra *krstjanima* iz Radinove *oporuke*.⁵⁹

Vrijedi istaknuti i neka druga mišljenja. Autor brojnih tekstova o Crkvi bosanskoj – Franjo Šanjek koristi “stari” naziv *mrsni*,⁶⁰ isto tako i Salih Jalimam,⁶¹ međutim niti jedan od njih nije ponudio obrazloženje te tvrdnje zanemarišući prevladavanje “novijeg” čitanja u historiografiji. S druge strane, Dragoljub Dragojlović je prihvatio čitanje “mirski”, ali u pomalo konfuznom izlaganju u kojem zaslugu za *novo* čitanje daje Milanu Loosu.⁶² U sintetičkom pregledu Crkve bosanske Srećko Džaja i Dubravko Lovrenović koriste izraz

⁵⁶ Isti. 1987. 236.

⁵⁷ Čošković P. 2005. 221; Isti. 2014. 28.

⁵⁸ Koliko nam je poznato, poslije Lamberta i Burnsove, jedini je koji je na osnovu faksimilskog izdanja pokušao riješiti ovo pitanje. On kaže: “da je ključna riječ u prvom svom dijelu skraćena ispuštanjem vokala na što čitatelja upozorava znak skraćivanja iznad riječi. Ima li se to u vidu, izvjesno je da prva riječ u izrazu ‘mirski ljudi’ ne može počinjati s mrs... S razlogom se može prihvatiti rješenje koje je svojedobno ponudio M. Barada, a taj primjer slijedili su bojažljivo i drugi”. u: Čošković P. 2005. 224; Isti. 2000. 63.

⁵⁹ Isti. 2005. 225, 229.

⁶⁰ Šanjek tvrdi suviše slobodno da su *mrsni ljudi* pristaše “Crkve bosansko-humskih krstjana koji su prihvatili katarsko vjerovanje, ali nisu definitivno ušli u sektu”, u: Šanjek F. 1975. 90. Uporediti klasično djelo o katarima, u: Borst A. 1991. (= prvo izdanje: *Schriften der Monumenta Germaniae Historica*, Bd. 12, Hiersemann, Stuttgart 1953.) i najnoviji rad koji ispituje vezu između Crkve bosanske, katara i bogumila, u: Lorenz M. 2011. 87-136.

⁶¹ Jalimam S. 2000. 23-25.

⁶² Драгојловић Д. 1987. 141. On je u “mirske ljude” ubrojio i *starce* koje je uporedio sa prezbiterima iz “grčke crkve”, u: Исто. 145. Takvo mišljenje, djelimično revidira u zaključku svoje knjige, u: Исто. 253.

mirski ljudi oslanjajući se na Baradinu tezu, izvlačeći iz nje već rečenu podjelu na svjetovne ljude i redovnike.⁶³

Izvorni dokument i paleografska analiza

Smatrajući da je najsigurniji način doprinosa ovom problemu vraćanje na izvorni dokument, odlučili smo se da ga detaljnije razmotrimo.⁶⁴ Oporuka gosta Radina pohranjena je u Državnom arhivu u Dubrovniku i nalazi se u seriji Testamenta Notariae pod signaturom Testamenta de Notariae, XX (1467-1471), a tergo 1-2v. Pisana je na pergameni ćiriličkom minuskulom. Dokument je, kao što je uobičajeno, prepisan sa predložka kojeg više nije bilo potrebno čuvati,⁶⁵ a prepisivač je Marinko Cvjetković.⁶⁶ Grafija slova je veoma jasna, a pisar nije bio sklon krupnim tehničkim greškama jer je poneko izostavljanje poluglasa u to doba bilo veoma često. Stoga bi bilo zanimljivo osvrnuti se na dio teksta koji je u historiografiji izazivao najviše polemika.

Nema sumnje da je termin *mrsni ljudi* i u novije doba sve prisutniji termin *mirski ljudi* bio povod mnogih diskusija. Najprije ćemo se osvrnuti na etimologiju i značenje ovih riječi. Prema *Rječniku hrvatskog ili srpskog jezika* kojeg je obradio Tomo Maretić, *mrsiti* odgovara latinskim riječima *carnes edere* ili *nutrire*, a prvobitno značenje je *mastan*. Posebno je zanimljivo stajalište da te riječi nema u drugim slavenskim niti indoevropskim jezicima ni

⁶³ Džaja S. M. – Lovrenović D. 2007. 10. Ovaj tekst je prvenstveno pisan za izdanje Hrvatske enciklopedije Bosne i Hercegovine, ali je za potrebe zasebnog izdanja *Svjetla riječi* proširen. Isto stajalište nalazi se i u izmijenjenom radu ovih autora publiciranom u časopisu *Jukić*, u: Isti. 2008-2009. 248. Još ranije je Srećko Džaja u osvrtu na knjigu Peje Ćoškovića, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, smatrao upotrebu riječi *mirski* u odnosu na *mrsni* ispravnom, u: Džaja S. 2006. 254.

⁶⁴ Zbog značaja samog dokumenta, njegovo izdavanje je vršeno nekoliko puta, vidi: Truhelka Ć. 1911. Tabla I-IV (prilog između stranica 370. i 371.); Стојановић Љ. 1934. 153-156; Gaković P. 1940. 329-333; Mandić D. 1962. 448-451; Klaić N. 1958. 66-70, (= Ista. 1972. 316-319); Šanjek F. 1975. 178-182; Isti. 2003. 362-367. Posljednje čitanje, koliko je nama poznato, uradio je Комар Г. Ж. 2012. 742-745. koji je omaškom izostavio čitanje jednog reda iz dokumenta.

⁶⁵ Barada skreće pažnju kako prijepis sadrži nekoliko pogrešaka u odnosu na original, ali ne objašnjava kako je siguran da i original nije sadržavao pogreške s obzirom da nije sačuvan, u: Barada M. 1940-1941. 405.

⁶⁶ Đorđić P. 1971. 434. Srećko Džaja ne isključuje mogućnost intervencije dubrovačke notarske kancelarije u tekstu, u: Džaja S. 1978. 110, nap. 30.

s približno srodnom etimologijom niti značenjem.⁶⁷ Približno tom značenju Franc Miklosich u svom *Lexicon Paleoslovenico-Greaco-Latinum* navodi riječ *foedari*.⁶⁸ Petar Skok je uspio u starijoj varijanti ukrajinskog jezika pronaći riječ *omersnuty* u značenju *varati se, praviti greške*. Iz toga zaključuje da je riječ mrsiti prvobitno značila, u smislu *errare, grijешiti ili okaljati se*, a potom se transformirala u značenje *prekinuti post*.⁶⁹ Vladimir Mažuranić u svom *Hrvatskom pravno-povijesnom rječniku*, bez šireg objašnjenja navodi da *mrsiti* znači *jesti meso*, odnosno da je suprotno od *postiti*.⁷⁰ S druge strane, izraz *mirski* bez mogućnosti drugačijeg tumačenja se prevodi kao *svjetovni*. Zanimljivo je da se u ovom obliku ne može pronaći u diplomatskim izvorima bosanskog srednjeg vijeka.⁷¹

Važan korak u rasvjetljavanju ove riječi učinili su Mehmed Kardaš i Alisha Mahmutović, ali analizirajući frazemesko značenje jednog dijela natpisa uklesanog na stečku iz Berisalića kod Olova.⁷² Natpis je veoma kratak, ali i sadržajan – on glasi: “**А СЕ ЛЕЖИ ДАБИЖИВЪ НА СВО(ЕИ) ЗЕМЛИ НА ПЛЕМЕНИТОИ А НЕ ОМРЪСИВ СЕ**”.⁷³ Glagolski frazem *ne omrsiv se* čine glagolski prilog prošli i enklitički oblik povratne zamjenice. Prema mišljenju autora “glavni član *ne omrsiv se* nema nikakve veze s kršenjem pravila posta, sa mrsnom hranom, već se mehanizmom metafore značenje proširuje na kršenje pravila uopće, pa je frazemesko značenje *ne zgriješih*”,⁷⁴ što bi odgovaralo Skokovom tumačenjem ovog oblika riječi. Proces frazeologizacije – kako su na primjeru poka-

⁶⁷ Rječnik hrvatskoga ili srbskoga jezika, VII. 1911. 79. (mrsiti)

⁶⁸ *Lexicon Paleoslovenico-Greaco-Latinum*. 1862-1865. 383.

⁶⁹ Skok P. 1972. 470. (mrsiti) Uopredi: *Lexicon Paleoslovenico-Greaco-Latinum*. 1862-1865. 383.

⁷⁰ Mažuranić V. 1908-1922. 686. (mrsiti), isto stajalište se nalazi i u *Hrvatska kršćanska terminologija*, 165. (mrsiti).

⁷¹ Upadljivo je da se riječ *mrsni*, a ni izraz *mirski* ne nalazi u Konkordancijskom rječniku bosanskih ćirilskih povelja kojeg je priredila Lejla Nakaš, vidi: Nakaš L. 2011. Jedini poznati izuzetak je natpis s kraja 14. stoljeća na stečku Polihranije, kćerke Miltena Draživojevića i žene Nenca Čihorića iz Popova, koja se svojim *mirskim* imenom (očito u značenju svjetovnim) zove Radača: “**ВЪ ИМЕ Ш(Т)ЦА И С(И)НА И С(ВЕ)Т(А)ГО Д(С)ХА СЕ ЛЕЖИ РАВА В(О)ЖИА ПОЛИХРАНИА А ЗОВОМЪ МИРСКИМЪ ГОСПОА РАДАЧА (...)**”, u: Vego M. 1964. 49.

⁷² Mahmutović A. – Kardaš M. 2014. 96.

⁷³ Kardaš M. 2012. 235. Uoprediti drugačije čitanje kod: Vego M. 1970. 45.

⁷⁴ Mahmutović A. – Kardaš M. 2014. 96.

zali Kardaš i Mahmutović – upućuje na metaforizaciju posuđenu iz religijskog diskursa.⁷⁵

Iz navedenog bi slijedilo da je riječ *mrsiti* uglavnom udomaćena kod Južnih Slavena i da se može vezati za prekid posta ili činjenje grijeha, što znači da postoji velika razlika u odnosu na riječi *mirski* s kojom nema ni sličan semantički korijen. Na osnovu toga proizlazi da je veoma teško moglo doći do zamjene ove dvije riječi od strane pisara tokom prepisivanja dokumenta. Uostalom izvornost i tačnost dokumenta su potvrdili s Radinove strane njegovi sinovci Vladislav i Tvrtko.⁷⁶ Stoga se Baradina skepsa u izvornost dokumenta ne može prihvatiti.

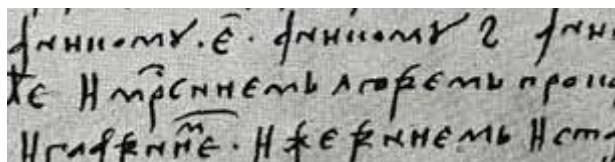
Ako se vratimo na izvorni dokument koji je u vrlo dobrom izdanju u obliku faksimila objavljen uz Truhelkin rad iz 1911. godine onda stvari postaju još jasnije.⁷⁷ U tekstu čitko piše МРЪСНИЕМЪ ЛЮДЕМЪ ili u transkripciji *mr'sniem' ljudem'* (vidjeti: Prilog br. 3.). Prema tome bi titla koja se nalazi iznad slova ρ bila ortografski simbol za obilježavanje slogotvornog *r*, ekvivalentan staroslavenskom grafijskom rješenju za bilježenje toga glasa, digrafu ρъ. Slogotvorno *r* da se prepoznati u tekstu na mjestima na kojima se ispred i iza njega nalazi suglasnik. To dalje znači da spomenuta titla upućuje na to da nakon ρ, a ispred *č* treba doći poluglas ѣ (vidjeti: Prilog br. 1). Napomenimo da riječ *mirski* ili u ovoj rečeničnoj situaciji *mirskiem* ne bi imala titlu jer bi u tom slučaju ispred slova *r* morao stajati vokal *i*.⁷⁸

⁷⁵ Isti. Također, riječ *mr'sni* ne poznaju staroslavenski rječnici zasnovani na srednjovjekovnim slavenskim prijevodima Svetog pisma, niti je ima u glavnim homiletičkim tekstovima. Npr. nema je u glavnom od staroslavenskih rječnika, autora: Cejtlin R.M. – Večerka R. – Blagova E. 1994. Ovaj podatak smo dobili zahvaljujući Lejli Nakaš.

⁷⁶ Vidi: Truhelka Č. 1911. 366. i 371.

⁷⁷ Isto. Table I-IV. Konsultirali smo i originalni dokument koji se čuva u Državnom arhivu u Dubrovniku pod signaturom, Testamenta Notariae, XX (1467-1471), a tergo 1-2v. Nažalost stanje dokumenta je znatno lošije u odnosu na vrijeme kada ga je Truhelka otkrio. Stoga faksimil koji je tada urađen pruža znatno bolje mogućnosti za paleografsku analizu nego originalni dokument. Vidi: Prilog br. 2.

⁷⁸ Ona bi bila napisana na ovaj način: мирскиемъ людемъ

Slika 1. Državni arhiv u Dubrovniku
DAD, Test. Not. 1467-1471, a tergo, fol 1v.

Nakon što smo utvrdili da se u izvornom obliku upotrebljavao pojam *mr-sni*, potrebno je ovu riječ sagledati sa njene vanjske, ali i unutarnje sadržinske strane. No, oblik *mrsni*, prije svega, je riječ koja ima krajnje složenu strukturu. Ona pokriva jedno rastezljivo semantičko polje, polazeći od osnovnog i uobičajenog značenja do prenesenog i metaforičkog tumačenja.⁷⁹ Značenje te riječi obojeno je različitim nijansama i obremenjeno je mnogim asocijacijama.⁸⁰ Ona svojim značenjem obuhvata i nivoe teološke razine. Teško da se pod ovim terminom mogu podrazumijevati samo ljudi koji uživaju u mesu, iako upotreba pojma *mrsni ljudi* može sugerirati i grupu u čiju se djelatnost opravdano može staviti u kontekst neizvršavanja i oglašivanja od primordijalne naredbe i uzvišenosti posta, kao što su činili neki istraživači *oporuke*. Kada se pogleda kontekst u kojem je riječ *mrsni* stavljena, to izgleda ipak malo vjerovatno. Nabrojani ljudi prvenstveno pripadaju siromašnoj kategoriji koja nema mogućnosti da uživa u hrani koja je zabranjena tokom posnih dana. Stoga gost Radin i njima ostavlja jedan dio svog zadušja kao polog na budućem svijetu. Naime, jedenje mesa je prvenstveno privilegija plemstva. Niži staleži su samo u rijetkim danima u godini imali tu mogućnost.⁸¹ Grupa koju gost Radin naziva *mrsni ljudi*, može također podrazumijevati pripadnike Crkve bosanske ali one koji se nalaze van institucije Crkve (oni koji su grješni ili skloniji grijehu). To bi se moglo na taj način tumačiti jer se udjeljivanje *mrsnim ljudima* prema Testamentu nalazi nasuprot onih *кои съ праве въкре апостолске правиемъ крстыаномъ кметемъ и правемъ кметицамъ крстаницамъ* od kojih se traži da

⁷⁹ Vidjeti paragraf o etimološkom značenju riječi “mrsiti”.

⁸⁰ Kao primjer može poslužiti jedan epigrafski izvor iz okoline Olova. Vidi: Kardaš M. 2012. 235; Mahmutović A. – Kardaš M. 2014. 96.

⁸¹ Vidjeti: Weiss Adamson M. 2004. 181-204. Općenito o ishrani i postu u srednjem vijeku korisno je konsultirati: Scholliers P. (ed.) 2001; Carlin M. – Rosenthal J. T. (ed.) 1998.

za Radinovu дѣшѣ сваки великѣ дани и светѣ недѣлю и светѣ петкѣ и на землю колена поклечеће г(о)вурѣ светѣ моливитвѣ(!) божию, što Radin potencira nazivajući ih onima коѣи грѣха не любѣ.⁸² Stoga bi imalo smisla ako bi skupinu označenu nazivom *mrsni ljudi* svrstali u svjetovne ljude, slično kao što je činio veći broj historičara, s razlikom što su oni to činili na osnovu pogrešnog čitanja ove ključne riječi.

Zaključak

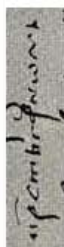

Oporuka gosta Radina predstavlja, već punih sto godina, nezaobilazno čvorište na trnovitoj trasi obavještenja o Crkvi bosanskoj. Na osnovu priloženog materijala uviđa se potreba da se naglasi ispravnost čitanja kojeg je još Ćiro Truhelka početkom 20. stoljeća donio. Uvođenje termina *mirski*, koji je posljednjih decenija postao sve popularniji, ne nalazi opravdanje u izvoru kako smo vidjeli iz paleografske analize, iako bi takvo razumijevanje, pod uvjetom da je ispravno, unijelo više jasnoće u tumačenju ovog dijela *oporuke* koje je bilo najčešće izloženo raspravi naučnika. Bez obzira na okolnost što će termin *mrsni ljudi* možda otežati pronalaženje adekvatnog naučnog objašnjenja, historijska metodologija nas obavezuje da izvoru koji nam je dostupan moramo pokloniti punu pažnju ne pripisujući mu onaj sadržaj kojim ne raspolaže.

Predstavljena razmatranja mogu se sagledati kao ulazak u sferu odveć značajnog metodološkog problema koji se tiče metapovijesnog i hijeropovijesnog razumijevanja. Na osnovu iznesenog promišljanja moramo se ograditi od konačnog iznalaženja rješenja pojma *mrsni* i prihvatiti datu okolnost da se rečeni pojam mora shvatati u duhu kulturne tradicije gosta Radina. Upute za tumačenje i dalje razlaganje riječi moguće je samo u kontekstu koji pruža njegova *oporuka*. Stoga treba poći od jednostavnijeg načina shvaćanja ove riječi, bez bojenja tog pojma bilo kakvim osebjnim konotacijama. Tako širok pojmovni okvir ostavlja prostor za moguće naknadne intervencije. Primjer frazema *ne omrsiv se u značenju ne zgriješih* može biti putokaz u kojem pravcu bi mogla ići naredna istraživanja u tumačenju i razumijevanju pojma *mrsni*.

⁸² Testamenta Notariae, XX (1467-1471), a tergo 1-1v; Vidi detaljnije izlaganje u: Čošković P. 2005. 220-222.

PRILOG 1.

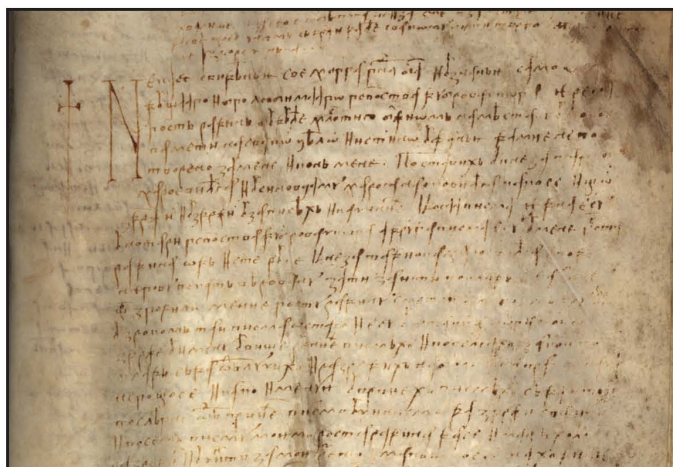
Izdvojeni primjeri upotrebe slogotvornog “r” iz oporuke gosta Radina

	mr'sniem'	МРЬСНИЕМЪ
	kr'st'janicam'	КРЬСТЪЯНИЦАМЪ
	kr'st'janom'	КРЬСТЪЯНОМЪ
	Stěpana Pr'vomučenika	СТЪПАНА ПРЪВМУЧЕНИКА
	svr'hu	СВРЪХЪ
	svr'hu	СВРЪХЪ
	vr'ste	ВРЪСТЕ
	pr'tište	ПРЪТИЩЕ
	Tvr'tku	ТВРЪТКЪ

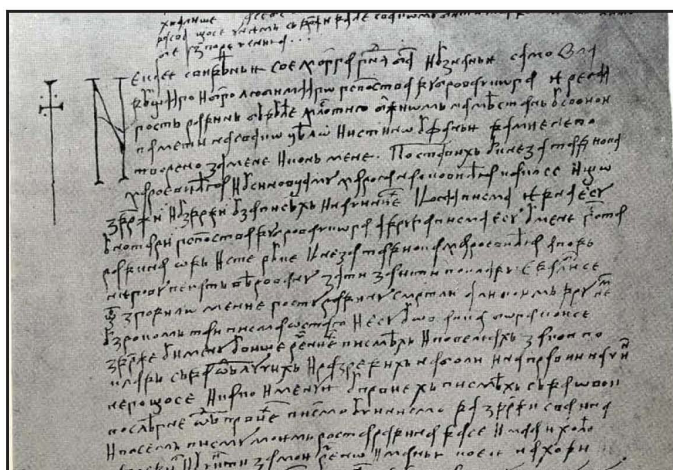
Tabelu izradio Nedim Rabić

PRILOG 2.

Oporuka gosta Radina prva stranica (DAD, test. Not. 1467-1471, fol.1)

Stanje iz 2014. godine

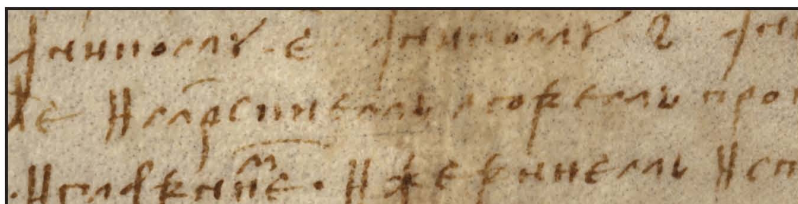

Stanje iz 1911. godine

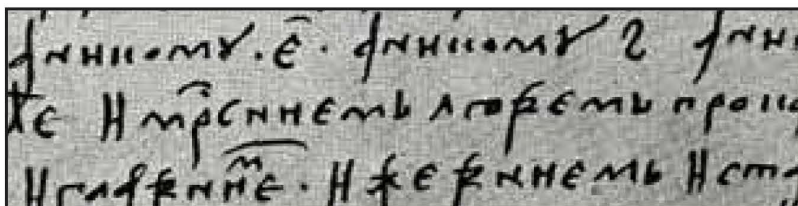
PRILOG 3.

Oporuka gosta Radina isječak druge stranice
(DAD, test. Not. 1467-1471, fol.1)

mr'sniem' мръсниемъ

Stanje iz 2014. godine

Stanje iz 1911. godine

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Neobjavljeni izvori

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD)

- *Testamenta Notariae*

b) Objavljeni izvori

- Динић М. Ј. 1958. “Неколико ћириличких споменика из Дубровника”. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXIV, св. 1-2*. Београд. 94-110.
- Динић М. Ј. 1967. *Из Дубровачког архива*, књ. III. Београд: Српска академија наука и уметности, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III Одељење, књ. XXII.
- Klaić N. 1958. *Izvori za hrvatsku povijest, II*. Zagreb: Školska knjiga, priredila Nada Klaić, ur. Mirko Žeželj.
- Klaić N. 1972. *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Zagreb: Školska knjiga, priredila Nada Klaić.
- Комар Г. Ж. 2012. *Ћирилична документа Дубровачког архива. Прилози историји свакодневног живота на тремеђи Дубровник, Требиња и Новог, 1395-1795*. Херцег-Нови: Друштво за архиве и повјесницу херцеговачку, Библиотека: Посебна издања, Књига XLIII, треће допуњено и измјењено издање.
- *Statut grada Dubrovnika*. 2002. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, priredili i na hrvatski jezik preveli: A. Šoljić, Z. Šundrica i I. Veselić.
- Стојановић Љ. 1929. *Старе српске повеље и писма, I, Дубровник и суседи његови*, Први део. Београд – Ср. Карловци: Српска књижевна задруга, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику, књ. XIX.
- Стојановић Љ. 1934. *Старе српске повеље и писма, II, Дубровник и суседи његови*, Други део. Београд – Ср. Карловци: Српска књижевна задруга, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику, књ. XXIV.

- Šanjek F. 2003. *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*. Zagreb: Barbat.
- Vego M. 1964. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Knjiga II*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Vego M. 1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Knjiga IV*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

LITERATURA

a) Knjige

- Атанасовски В. 1979. *Пад Херцеговине*. Београд: Народна књига, Историјски институт у Београду.
- Borst A. 1991. *Die Katharer*. Freiburg im Breisgau: Herder, Spektrum, 1991. (= prvo izdanje: Isto. Schriften der Monumenta Germaniae Historica, Bd. 12, Hiersemann, Stuttgart 1953.)
- Carlin M. – Rosenthal J. T. (ed.) 1998. *Food and Eating in Medieval Europe*. London-Rio Grande: The Hambleton Press.
- Ђирковић С. 1964.а. *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*. Београд: Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. CCCLXXVI, Одељење друштвених наука, књ. 48.
- Ђирковић С. 1964.б. *Историја средњовековне босанске државе*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Ćiro Truhelka. 1994. *Zbornik*. Zagreb: Matica hrvatska. ur. Nives Majnarić Pandžić.
- Ćošković P. 2005. *Crkva bosanska u XV. stoljeću*. Sarajevo: Institut za istoriju, Historijske monografije, Knjiga 2.
- Драгојловић Д. 1987. *Крстјани и јеретичка Црква босанска*. Београд: Српска академија наука и уметности – Балканолошки институт, Посебна издања, књ. 30.
- Džaja S. 1978. *Die 'bosnische Kirche' und das islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem zweiten Weltkrieg*. München: Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und den Nahen Orients, Dr. Dr. Rudolf Trofenik.
- Đorđić P. 1971. *Istorija srpske cirilice*. Београд: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije.

- Fine J. V. A. Jr. 1975. *The Bosnian Church: a New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*. New York-London: East European Monographs, No. X, East European Quaterly, Boudler distributed by Columbia University Press.
- Fine J. V. A. Jr. 2005. *Crkva bosanska – Novo tumačenje*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, prijevod Tatjana Praštalo.
- Fine J. V. A. Jr. 2007. *The Bosnian Church. It's place in state and society from the thirteenth to the fifteenth century. A new interpretation*. London: SAQI in Association with The Bosnian Institute.
- Grundmann H. 1967. *Bibliographie zur Ketzergeschichte des Mittelalters (1900-1966)*. Roma: Sussidi eruditi, 20.
- Korać D. 2008. *Vjera u Humskoj zemlji*. Mostar: Crkva na kamenu.
- Lambert M. D. 1977. *Medieval heresy. Popular movements from Bogomil to Hus*. London: Edward Arnold.
- Lambert M. D. 1991. *Ketzeri im Mittelalter: Eine Geschichte von Gewalt und Scheitern*. Freiburg – Basel – Wien: Herder, Spektrum.
- Loos M. 1974. *Dualist Heresy in the Middle Ages*. Prague: Czechoslovak Academy of Sciences.
- Mandić D. 1962. *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. Chicago: Hrvatski povijesni institut. Knjiga četvrta, Bosna i Hercegovina, povijesno-kritička istraživanja, svezak drugi.
- Mandić D. 1979². *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. Chicago-Roma-Zürich-Toronto: II, Bosna i Hercegovina. Povijesno-kritička istraživanja. 448-451.
- P(etrović) L. 1953. *Kršćani bosanske Crkve. Povijesna rasprava o problemu patarenstva ili bogumila u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo: Knjižnica Dobrog pastira. Svezak I.
- Raukar T. 1997. *Hrvatsko srednjovjekovlje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Scholliers P. (ed.) 2001. *Food, Drink and Identity: Cooking, Eating and Drinking in Europe Since the Middle Ages*. Oxford-New York: Berg.
- Šanjek F. 1975. *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost. Analecta croatica christiana. Biblioteka centra za koncilski istraživanja, dokumentaciju i informacije. Svezak VI.
- Тошић Ђ. 1998. *Требињска област у средњем вијеку*. Београд: Историјски институт Српске академије наука и уметности, Посебна издања, Књига 30.
- Weiss Adamson M. 2004. *Food in Medieval Times, Food trough History*. Connecticut – London: Greenwood Press, Westport.

b) Rječnici i leksikoni

- *Hrvatska kršćanska terminologija*. 1976. Split: Knjižnica “Marije”, priredio Jeronim Šetka, Knjiga 10. II. izmijenjeno, popravljeno i upotpunjeno izdanje.
- Kardaš M. 2012. *Konkordancijski rječnik ćirilskih natpisa srednjovjekovne Bosne*. Visoko: [nepublikovano elektronsko izdanje]
- *Lexicon Paleoslovenico-Greaco-Latinum*. 1862-1865. emendatum auctum. Edit Fr. Milosich. Vindobonae: Guilelmus Braumueller.
- *Lexikon des Mittelalters*. 2000. CD-ROM-Ausgabe. Verlag J. B. Metzler 2000. LexMA 8.
- Mažuranić V. 1908-1922. *Hrvatski pravno-povjestni rječnik. Prvi dio*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Nakaš L. 2011. *Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne*. Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Posebna izdanja, Knjiga X, Rječnici, Svezak I. [elektronsko izdanje]
- *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. VII, 1911. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Obrađuje: T. Maretić, Svezak 30.
- Skok P. 1972. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga druga.
- Cejtin R.M. – Večerka R. – Blagova E. 1994. *Staroslavjanskij slovar’ (po rukopisjam X-XI vekov)*. Moskva.

c) Članci u časopisima i zbornicima radova

- Anđelić P. 1958. “Srednjovjekovni gradovi u Neretvi”. *Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija, XIII*. Sarajevo: Zemaljski muzej. 179-231.
- Babić A. 1960. “Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni”. *Radovi*, Sarajevo: Naučno društvo NR BiH, knj. XIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 5. 11-70.
- Babić A. 1972.a. “Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni”. *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*. Sarajevo: Svjetlost. 81-167.
- Babić A. 1972.b. “Učenje i vjerska organizacija bosanskih heretika”. *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*. Sarajevo: Svjetlost. 257-272.
- Barada M. 1940-1941. “Šidakov problem ‘Bosanske Crkve.’” *Nastavni vjesnik*, 49, 6. Zagreb: Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora. 398-411.
- Birin A. 2009. “Šibenski bilježnici – Pietrobono Pagano (1436.-1437.)”. *Povijesni prilozi*, 37. Zagreb. 117-189.

- Burns Y. 1997. “The Testament of Gost Radin”. *Ислам, Балкан и велике силе (XIV- XX век)*. Београд: Историјски институт Српске академије наука и уметности, Међународни научни скуп 11-13. децембар 1996, Зборник радова, Књига 14. 165-173.
- Ćirković S. 1964.с. “Die bosnische Kirche”. *L' Oriente Cristiano nella storia della civiltà*. Roma: Accademia nazionale dei Lincei, Atti dei Convegni CCCLXI, Quaderno 62. 547-575.
- Ćirković S. 1987. “Bosanska crkva u bosanskoj državi”. *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: ANU BiH, Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 17. 195-254.
- Ђирковић С. 1997. “Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве: Босанска црква”. *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*. Београд: Equilibrium. 214-239.
- Ђирковић С. 1999.а. “Гост”. *Лексикон српског средњег века*. Београд: KNOWLEDGE. (ур. Сима Ђирковић и Раде Михаљчић). 121-122.
- Ђирковић С. 1999.б. “Крстјани”. *Лексикон српског средњег века*. Београд: KNOWLEDGE. (ур. Сима Ђирковић и Раде Михаљчић). 333-334.
- Ђошковић П. 1983. “О гостима Цркве босанске”, *Историјски зборник*, Година IV, Број 4. Бањалука: Универзитет “Буро Пуцар Стари” Бањалука, Институт за историју у Бањалуци. 7-40.
- Ćošković P. 1995. “Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403.-1423.)”. *Croatica Christiana periodica, Časopis Instituta za crkvenu povijest, God. XIX, Broj 35*. Zagreb: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu. 1-54.
- Ćošković P. 2000. “Ustrojstvo Crkve bosanske”. *Zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 500. obljetnice smrti Fra Anđela Zvizdovića*. Sarajevo – Fojnica: Franjevačka teologija. 61-83.
- Ćošković P. 2014. “Krstjanice, bosanske redovnice, u očima suvremenika”. *Radovi, Knjiga XVII/3 (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu. 23-45.
- Dautović Dž. 2014. “Metus turchorum – strah od Turaka u srednjovjekovnoj Bosni”. *Osmansko osvajanje bosanske kraljevine, Zbornik radova s okruglog stola: 550 godina od osmanskog osvajanja srednjovjekovne Bosanske kraljevine održanog u Sarajevu*. Sarajevo: 14. maja 2013. godine, Institut za istoriju, Posebna izdanja, Knjiga 11. 75-103.
- Džaja S. 2000-2001. “Tri kulturno-političke sastavnice Bosne i Hercegovine i moderna historiografija”. *Jukić*, 30-31. Sarajevo: Zbor franjevačkih bogoslova “Jukić”. 145-155.

- Džaja S. 2006. “Srednjovjekovna Crkva bosanska u procijepu suprotstavljenih kontekstualizacija”. *Status – Magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, 10. Mostar: Udruga građana “Dijalog”. 250-255.
- Džaja S. M. – Lovrenović D. 2007. “Srednjovjekovna Crkva bosanska”. *Svjetlo riječi*, 1/2007, Poseban prilog. Sarajevo: 3-14.
- Džaja S. M. – Lovrenović D. 2008-2009. “Crkva bosanska (Ni bogumilska, ni dualistička nego šizmatička i državna crkva)”. *Jukić*, 38-39. Sarajevo: Zbor fra-njevačkih bogoslova “Jukić”. 237-256.
- Gaković P. 1940. “Testamenat gosta Radina”. *Razvitak*, 7, (11). Banja Luka. 329-333.
- Глушац В. 1924. “Средњовековна ‘босанска црква.” *Прилози за књи-жевност, језик, историју и фолклор*, књига IV, свеска 1/2. Београд. 1-55.
- Hadžijahić M. 1974. “Zemljišni posjedi ‘Crkve bosanske’ (Nacrt za jednu stu-diju)”. *Historijski zbornik, Godina XXV-XXVI (1972-1973)*. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske. 461-480.
- Jagić V. 1912. “Ein neu entdeckter[sic!] urkundlicher Beitrag zur Erklärung des bosnischen Patarentums”. *Archiv für slavische Philologie*, XXXIII. Berlin: We-idmannsche Buchhandlung. 585-587.
- Jalimam S. 2000. “Marginalija o gostu Radinu i njegovom testamentu”. *Hercego-vina – godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 11-12. Mostar: Arhiv Hercegovine Mostar; Muzej Hercegovine Mostar. 15-28.
- Janeković-Römer Z. 2004. “Na margini ili u središtu društva? Razmišljanja o marginalnosti u srednjem vijeku u nekoliko primjera”. *Gradske marginalne sku-pine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba*. Zagreb: ur. Tomislav Popić, Biblioteka Dies historiae, knjiga 1, Hrvatski studiji. 21-40.
- Јанковић М. 2002. “Црквена организација на територији Косача”. *Српска проза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине*. Билећа – Гацко – Београд: Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи, Научни скуп историчара у Гацку (20-22. IX. 2000); “Просвјета” Билећа – “Просвјета” Гацко – Фонд “Владимир и Светозар Ђоровић” – Београд. 494-505.
- Kniewald D. 1949. “Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima”. *Rad JAZU, Knjiga 270, Odjel za filozofiju i društvene nauke, Knjiga I*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. 115-276.
- Ladić Z. 1999. “Oporučni legati pro anima i ad pias causas u europskoj histo-riografiji. Usporedba s oporukama dalmatinskih komuna”. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti / Zbornik Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU / Zbornik*

Historijskog zavoda JA / Zbornik Historijskog instituta JA, Vol. 17, Ožujak. Zagreb. 17-29.

- Ladić Z. 2003. “O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku”. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti / Zbornik Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU / Zbornik Historijskog zavoda JA / Zbornik Historijskog instituta JA, Vol. 20, Ožujak. Zagreb. 1-27.*
- Ladić Z. 2004. “Briga za pojedince i grupe na rubu društva u kasnosrednjovjekovnom Zadru”. *Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba*. Zagreb: ur. Tomislav Popić, Biblioteka Dies historiae, knjiga 1, Hrvatski studiji. 41-54.
- Ladić Z. 2005. “O razlozima sastavljanja kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporuka”. *Raukarov Zbornik: zbornik u čast Tomislava Raukara*. Zagreb: FF Press. 607-623.
- Loos M. 1973. “L’ ‘Eglise bosnienne’ dans le contexte du mouvement hérétique européen”. *Balkanica, IV*. Београд: Балканолошки институт – Српска академија наука и уметности. 145-161.
- Loos M. 1977. “Les derniers cathares de l’ Occident et leurs relations avec l’ Église patarine de Bosnie”. *Historijski zbornik, (Šidakov zbornik), 29/30 (1976-1977)*. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske. 113-126.
- Lorenz M. 2011. “Bogomilen, Katharer und bosnische ‘Christen’. Der Transfer dualistischer Häresien zwischen Orient und Okzident (11.-13. Jh.)”. *Vermitteln – Übersetzen – Begegnen: Transferphänomene im europäischen Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. Interdisziplinäre Annäherungen*. Göttingen: V & R Unipress, ur. Balázs J. Nemes / Achim Rabus, *Nova mediaevalia*, Bd. 8. 87-136.
- Lovrenović D. 2006. “O historiografiji iz prokrustove postelje (*Kako se i zašto kali/o/ bogumilski mit*)”. *Bosna franciscana*, 25. Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo. 191-258.
- Lovrenović D. 2008. “Metamorfoze bogumilskog mita kroz povijest”. *Povijest est magistra vitae (O vladavini prostora nad vremenom)*. Sarajevo: Rabić. 133-165.
- Lovrenović D. 2012. “Bosanski mitovi”. *Bosanska kvadratura kruga*. Sarajevo – Zagreb: Dobra knjiga – Synopsis. 215-247.
- Mahmutović A. – Kardaš M. 2014. “Strukturna i semantička obilježja frazema natpisa stećaka”. *Bosna franciscana*, 41. Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo. 87-105.

- Okić T. 1960. “Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d’après des documents turcs inédits”. *Südost-Forschungen, Bd. 19*. München: Institut für Ost- und Südosteuropaforschung. 108-133.
- Okić T. 2003. “Bosanski kristijani (bogumili) prema neobjavljenim osmanskim izvorima”. *Analni Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga XXI-XXII*. Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka. 143-166.
- Пекић Р. Б. – Г. М. Самарцић. 2014. “Хришћански ? православни споменици Травуније у историографији и савременом друштву”. *Историографија и савремено друштво*. Зборник радова. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу. 147-161.
- Petrović L. 1943. “Oporuka Radina Butkovića”. *Napredak hrvatski narodni kalendar, XXXIV (1944)*. Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo *Napredak*. 48-62.
- Ravančić G. 2011. “Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legata u Dubrovniku s kraja trinaestoga i u prvoj polovici četrnaestoga stoljeća”. *Povijesni prilozi, 40*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest. 97-120.
- Schmaus A. 1951. “Der Neumanichäismus auf dem Balkan”. *Saeculum – Jahrbuch für Universalgeschichte, II*. Freiburg-München: Verlag Karl Alber. 271-299.
- Schmaus A. 1971. “Der Neumanichäismus auf dem Balkan”. *Gesammelte slavistische und balkanologische Abhandlungen*. München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik. Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, I. 91-128.
- Simon D. 1986. “Erbvertrag und Testament”. *Зборник радова Византолошког института, XXIV-XXV*. Београд; Византолошки институт Српске академије наука и уметности. 291-306.
- Solovjev A. 1947. “Gost Radin i njegov testament”. *Pregled, I-II*. Sarajevo. 311-318.
- Solovjev A. 1948. “Vjersko učenje bosanske crkve”. *Rad JAZU, 270*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. 5-46.
- Solovjev A. 1965. “Le Testament du Gost Radin”. *Mandićev zbornik. U čast o. dra. Dominika Mandića prigodom njegove 75-godišnjice života*. Rim: Radovi Hrvatskoga povijesnog instituta u Rimu, 1/2, Hrvatski povijesni institut. 141-156.
- Sopta J. 2000-2001. “Gost Radin (Radivoj) Butković i njegov grob”. *Hercegovina – godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe, Broj 6-7 (14-15)*. Mostar: 49-60.
- Спаравало Љ. 1981. “Бијела кнеза Алексе Паштровића”. *Историјски гласник, 1-2*. Београд: Друштво историчара СР Србије. 63-87.
- Spreckelmeyer G. 1977. “Zur rechtlichen Funktion frühmittelalterlicher Testamente”. *Recht und Schrift im Mittelalter*. Jan Thorbecke Verlag Sigmaringen:

- Hrsg. Peter Classen. Vorträge und Forschungen Herausgegeben vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, Band XXIII. 91-113.
- Šidak J. 1937. “Problem bosanske crkve u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca”. *Rad JAZU*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga 259, Razreda historičko-filološkoga i filozofičko-juridičkoga, 116. 37-182.
 - Šidak J. 1938. “Pravoslavni Istok i crkva bosanska”. *Savremenik*, XXVII/9. Zagreb. 769-793.
 - Šidak J. 1941-1942. “Samostalna crkva bosanska i njezini redovnici”. *Nastavni vjesnik*, 50, (1941-1942), 1. Zagreb: Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora. 1-17.
 - Šidak J. 1952. “Ćiro Truhelka – njegov život i rad (u povodu 10-godišnjice njegove smrti)”. *Historijski zbornik*, God. V, Broj 1-2. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske. 103-110.
 - Šidak J. 1953. “Pitanje ‘Crkve bosanske’ u novijoj literaturi”. *Godišnjak Istoriskog društva BiH*, V. Sarajevo: Istorisko društvo Bosne i Hercegovine. 139-160.
 - Šidak J. 1967. “A. V. Soloviev, Le testament du gost Radin. Mandićev zbornik. U čast o. dra. Dominika Mandića prigodom njegove 75-godišnjice života. Rim 1965. 141-156.” *Slovo: Časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu* 17. Zagreb: Staroslavenski institut: 195-199.
 - Šidak J. 1969. “D. ANGELOV – B. PRIMOV – G. BATAKLIEV, Bogomilstvoto v Bălgarija, Vizantija i Zapadna Evropa v izvori, Sofija 1967. 234.” *Slovo: Časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu* 18-19. Zagreb: Staroslavenski institut. 414-423.
 - Šidak J. 1975.a. “Pitanje ‘Crkve bosanske’ u novijoj literaturi”. *Studije o ‘Crkvi bosanskoj’ i bogumilstvu*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest. 49-69.
 - Šidak J. 1975.b. “Oporuka ‘gosta’ Radina Butkovića (1466) kao izvor za ‘Crkvu bosansku.’” *Studije o ‘Crkvi bosanskoj’ i bogumilstvu*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest. 161-173.
 - Šunjić M. 1961. “Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sekti”. *Godišnjak*, 11 (1960). Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine. 265-268.
 - Šunjić M. 1998. “Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sekti”. *Hrvatska misao*, 9. Sarajevo: Ogranak Matice hrvatske. 155-158.
 - Тошић Ђ. 2002. “Учешће Косача у ослобађању Јајца од Турака 1463. године”. *Српска проза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине*. Билећа – Гацко – Београд: Ћоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи, Научни скуп

- историчара у Гацку (20-22. IX. 2000), “Просвјета” Билећа – “Просвјета” Гацко – Фонд “Владимир и Светозар Ђоровић” – Београд. 464-475.
- Tošić Đ. 2013. “Bosanska vlastela u oslobođanju Jajca od Turaka 1463. godine”. *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva*. Zagreb – Sarajevo: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 11. i 12. studenog 2011. godine u Jajcu, ur. Ante Birin, Hrvatski institut za povijest, Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu. 99-108.
 - Truhelka Ć. 1911. “Testament gosta Radina. Prinos patarenskom pitanju”. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXIII*, Sarajevo: Zemaljski muzej. 355-375.
 - Truhelka Ć. 1913. “Još o testamentu gosta Radina i o patarenima”. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, knjiga 3*. Sarajevo: Zemaljski muzej. 363-381.
 - Truhelka Ć. 1916 “Das Testament des Gost Radin. Ein Beitrag zur Patarenenfrage”. *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina, XIII*, Wien: Bosnisch-Hercegovinisches Landesmuseum in Sarajevo. 52-90.
 - Truhelka Ć. 1998². “Bosanska narodna (patarenska) crkva”. *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*. Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak. 767-793.
 - Zelenika A. 2005. “Gost Radin Butković utemeljitelj grada Mostara”. *Hercegovina – godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe, 19*. Mostar. 94-95.

“ТАКОЋЕ И МРЪСНИЕМЪ ЛЮДЕМЪ (...): CONTRIBUTION TO THE READING OF THE GOST RADIN'S TESTAMENT

Summary

Discovery of the document, with today's recognizable name *The Testament of gost Radin*, marked a significant crossroad in studying of the Bosnian church. This Testament belongs to the group of most significant documents on Bosnian medieval history. This is the most comprehensive document which emerged from the inner circle of the Church community, from a member of its hierarchy that speaks, in an explicit way, about themselves. Since 1911, when this testament was discovered by Ćiro Truhelka until today, interest among scientist who investigated issues regarding the Bosnian church, never ceased. Its multiple significance is confirmed with numerous and diverse approaches within the domestic and foreign scientific scene. In this paper we expressed commitment to pointing out particular segments of this Testament, which seem to be insufficiently examined. In that sense, we offer a historiographical cross section of most noted works on this subject.

The author of this Testament is *gost* Radin Butković, high dignitary of the Bosnian church. Even though he is a member of hierarchy of this religious instance, his activity is more known through his political engagements. From the beginning of his political career he is mentioned with the title *starac*. Simultaneously with his advancement on the social ladder, Radin gets promoted in his monastic life as well, and rises to the rank of *gost*, second highest dignitary on the Bosnian church hierarchy, after the title of *djed*. At the end of 1430s Radin is the *confidant* of a powerful magnate, *herceg* Stjepan Vukčić Kosača. Growing dangers to which the land of Hum was exposed because of the Ottoman threat, which already conquered the main territory of the Bosnian Kingdom, caused Radin's to escape in refuge to the territory of Republic of Dubrovnik. He died in the beginning of 1467.

Special attention is dedicated to the analysis of the word *mrsni* or *mrski* – depending on readings of specific authors – and to the attempt of solving this problem. Main focus is directed on the part of the Testament which caused most diverse interpretations, explanations, and controversies. It's about the part of text in which Radin, in listing of all recipients of this will, used an adjective which, depending on the

denominations of the different authors, reads as *мръснiемъ людемъ* or *мирскиемъ людемъ*. First author who questioned the term *mrsni ljudi* was Miho Barada. He considered that the original version of the Testament could contain the word *mirski*, meaning worldly/secular. This witty assumption by Barada wasn't sufficiently argument. This opinion with the development of historiography of Bosnian church would almost totally prevail. It was accepted by Sima Ćirković, Milan Loos, Pejo Ćošković, Srećko Džaja, Dubravko Lovrenović and many more.

Examining the original of the Testament, which is kept in the State Archive of Dubrovnik (*Testamenta de Notariae XX* (1467-1471), a tergo 1-2v) it is determined that this disputable section is written as *мръснiемъ людемъ* (*mr'sniem' ljudem'*). Use of the term *mirski*, which in the last decades was very popular, after performing palaeographic analyses finds no justification inside the source. The word form *mrsni* is above all the term which has ultimately complex structure. It covers a very stretched-out field of semantics, starting from its basic and most usual meaning, on to transferred and metaphoric meanings. Epigraphic inscription from Berislavići near Olovo, which contains this word as phraseme *ne omrsiv se*, in meaning “I did not sin” can be a guideline in which direction all the future investigations in interpretation and understanding of this term, could go.

Keywords: gost Radin, gost, testament, Bosnian church, *mrsni ljudi*/*mirski ljudi*, historiography

(Translated by the author)

UDK: 27-87.645(497.6) "14"
Izvorni naučni rad

CRKVA BOSANSKA U OČIMA DUBROVAČKIH SAVREMENIKA

Sejfudin Isaković

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Na osnovu dubrovačkih izvora objavljenih u zbirci Mihaila Dinića, u prvom dijelu rada razmatra se pitanje karaktera dubrovačke građe o Crkvi bosanskoj i njenim sljedbenicima s posebnim osvrtom na terminologiju izvora, položaj *krstjana* u bosanskom društvu i njihov odnos s Dubrovčanima. Drugi dio rada opisuje ulogu i značaj *krstjana* u službi feudalne gospode. Posebno su istaknute njihove diplomatske misije u Dubrovniku gdje obavljaju različite poslove za svoje feudalne gospodare. Oni djeluju u periodima naročito zategnutih odnosa između pojedinih bosanskih velikaša i Dubrovnika i često su znali biti snaga koja je uspijevala da posreduje i izmiri sukobljene strane. U posljednjem dijelu rada analizirano je pitanje pozitivnih i negativnih pojava u odnosima između pripadnika Crkve bosanske i Dubrovnika. Prijateljski odnos prema *krstjanima*, zatim carinske olakšice i pokloni pružaju pozitivnu sliku njihovih odnosa, dok određeni događaji prikazuju *krstjane* u negativnom svjetlu, ali samo u onim slučajevima kada su u službi feudalne gospode obavljali poslove koji nisu imali nikakve veze s njihovim vjerskim uvjerenjima.

Ključne riječi: Crkva bosanska, srednjovjekovna Bosna, Dubrovnik, *krstjani*, patareni, bosanska vlastela, Pavlovići, Kosače, diplomatska služba

Uvod

Istraživanje Crkve bosanske jedan je od historiografskih problema koji je u određenoj mjeri mistificiran, kako zbog raznih mišljenja i naučnih pristupa, tako i zbog karaktera izvorne građe koja nas o tome obavještava. S druge strane, baviti se samo određenim pitanjima iz ove tematike omogućava iscrpniji pregled događaja vezanih za Crkvu bosansku i njezine sljedbenike. Zbog toga, ovdje ćemo pokušati ukazati na određene karakteristike njenih pripadnika kroz prizmu dubrovačkih dokumenata koje je svojevremeno objavio Mihailo Dinić i time znatno olakšao pristup ovoj dragocjenoj građi.¹ Vrijedno je spomenuti da je mnogo prije Dinića pojedine izvore vezane za Crkvu bosansku objavio Nikola Jorga u drugoj seriji zbirke *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle*,² a iste je kasnije i Dinić uvrstio u svoju zbirku. Od istraživača koji su koristili spomenute izvore, i time znatno doprinijeli razvoju historiografije o Crkvi bosanskoj izdvajaju se Pejo Ćošković,³ John Fine⁴ i Sima Ćirković.

Kao polazište za našu temu, potrebno je osvrnuti se na karakter dubrovačke građe o *krstjanima* i značaj terminologije koju su Dubrovčani koristili. Vidjet ćemo da su u određenim okolnostima bili dobro obaviješteni o situaciji u Bosni i da su dobro poznavali uređenje Crkve bosanske. Od velikog značaja je ukazati na situacije gdje se njeni pripadnici u različitim poslovima javljaju zajedno sa svjetovnim licima, ali uvijek jasno označeni kao patareni ili *krstjani*.

Dobro smo obaviješteni o službi *krstjana* kod pojedinih bosanskih velikaša. U izvorima se spominje nekoliko utjecajnih ličnosti čija nam je svjetovna služba poznata, dok o njihovoj duhovnoj službi nemamo podataka. Zbog toga smo i stavili poseban naglasak upravo na svjetovnu stranu njihove djelatnosti, jer je i karakter dubrovačkih vijesti o njima takav. S druge strane, ove vijesti nam omogućavaju da izvodimo određene zaključke i da sagledamo kako su Dubrovčani doživljavali pripadnike Crkve bosanske. Vidjet ćemo da se radi o značajnim ličnostima, čije je prisustvo u određenim poslovima bilo poželjno i cijenjeno.

¹ Динић М. Ј. 1967. 181-236.

² Jorga N. 1899.

³ Ćošković P. 2005.

⁴ Fine J.V.A. 2005; Isti. 1973. 19-29.

Na kraju, ukazat ćemo na određene situacije gdje pripadnici Crkve bosanske uživaju povlastice, posebno kada je u pitanju izvoz robe iz Dubrovnika. Nekoliko je svijetlih primjera koji se odnose na ova pitanja. Dubrovčani su se prema *krstjanima* uglavnom prijateljski odnosili, ali su pojedinci u određenim prilikama mogli uzdrmati takvo raspoloženje. Radi se o neobičnom nastupu gosta Gojsava prema dubrovačkim trgovcima s početka 40-ih godina 15. stoljeća, što je imalo za posljedicu podizanje optužbi protiv njega i drugih *krstjana*. Naravno, to nisu bile svakodnevne situacije u kojima nalazimo kao aktere pripadnike Crkve bosanske.

Karakter dubrovačkih vijesti o Crkvi bosanskoj

Prateći dubrovačke dokumente koji govore o pripadnicima Crkve bosanske, posebno iz ugla njihove svjetovne djelatnosti, odnosno u službi bosanske vlastele, otvaraju se mogućnosti za određene zaključke. Dubrovčani ih označavaju kao *patarene*, *krstjane* ili jednim od odgovarajućih naziva hijerarhije Crkve bosanske, pa je zbog toga potrebno ukazati na specifičnosti i karakteristike dubrovačkih vijesti o njima. Bitno je napomenuti da su Dubrovčani bili dobro obaviješteni o političkim i vjerskim prilikama u srednjovjekovnoj Bosni, a to svjedoči podatak iz pisma upućenog Ivanu Stojkoviću 1433. iz kojeg saznajemo da su dobro poznavali ustrojstvo Crkve bosanske, gdje se spominju *djed*, *gosti*, *starci* i *strojnici*.⁵ Ova vijest je u suštini tačna, s napomenom da *strojnici* nisu bili poseban čin u hijerarhiji, nego je taj izraz korišten kao zajednički naziv za sve *goste* i *starce*.

Na ovom mjestu upozoravamo na one momente kada Dubrovčani bosanske podanike nazivaju hereticima, ali uglavnom u doba oružanih sukoba. Takva retorika trebala ih je predstaviti zapadnim vlastima kao prave kršćane okružene šizmaticima i hereticima.⁶ Primjer Radoslava Pavlovića najrječitije govori kada je u pitanju ratna retorika Dubrovčana. Oni u jednom pismu ugarskom kralju kažu da je on “opaki pataren, bič katoličke vjere”.⁷ Slično je i

⁵ Hijerarhija Crkve bosanske u spomenutom pismu je opisana na sljedeći način: “(...) Primus eorum dicitur died, secundus gost, tercius starač et quartus stroinich (...)”. Vidi: Динић М. Ј. 1967. 193.

⁶ O tome detaljnije u: Čošković P. 2005. 86-88.

⁷ Iscrpnije o ovim pitanjima vidi u: Lovrenović D. 2010. 103-109; Isti. 2012. 36-44; usp. Čošković P. 2005. 102-103; Fine J.V.A. 2005. 247; Динић М. 1948. 37.

sa Stjepanom Vukčićem kojeg nazivaju “perfidnim heretikom i patarenom” u doba kada je s njima bio u sukobu.⁸ Jasno je da se radi o politički motiviranim tvrdnjama, koje su imale za cilj da diskreditiraju protivnika.

Da je u mirnodopskim prilikama bilo drugačije, pokazat ćemo na primjerima gdje nema traga uvrjedljivoj i ponižavajućoj retorici. Jedan od izraza koji nalazimo u dokumentima je “pataren”. To je bio uobičajan naziv kojim su Dubrovčani označavali pripadnike Crkve bosanske, i time jasno isticali vjerske razlike između njih i patarena. Jasno se to razaznaje u dokumentu iz 1403. gdje se spominju po imenu nepoznati patareni, za koje se navodi da su došli s vojvodom Pavlom Klešićem u Dubrovnik.⁹ Bilo da su pratnja nekom velikašu, ili da se radi o drugim poslovima kao što je nabavka određenih stvari, u ovom slučaju tkanina, obavezno je naznačeno da se radi o patarenima.¹⁰ Izraz patareni, nalazimo kada se spominje konkretno neka ličnost za koju su Dubrovčani znali da je pripadnik Crkve bosanske. Takvih slučajeva imamo nekoliko zabilježenih u dokumentima. Već 1403. spominje se *Vlatcho patareno*, odnosno Vlatko Tumurlić kojem su Dubrovčani dozvolili da izveze tovar ulja, osam lakata sukna i neke druge potrebne stvari.¹¹ Na čelu krstjanske zajednice u Ljupskovu 1415. bio je Radojko pataren,¹² a 1418. kao odredište dubrovačkog karavana spominje se hiža na Bradini Milorada patarena.¹³ I u narednom periodu imamo podatke gdje uz ime pojedinca stoji da je pataren. Tako se 1434. spominje pataren Veseoko kojem su Dubrovčani dozvolili da izveze dvanaest stara ulja i pritom ga oslobodili plaćanja carine.¹⁴ Također, pataren Radašin se

⁸ Динић М. Ј. 1967. 199. i 203-207.

⁹ Isti. 221.

¹⁰ Isti. 223.

¹¹ Динић М. Ј. 1967. 222. Zanimljivo je napomenuti da je u to vrijeme bila na snazi zabrana izvoza soli, i odlazak dubrovačkih trgovaca u Bosnu, pod prijetnjom visoke novčane kazne za one koji ne budu poštovali zabranu. Međutim, Vlatku Tumurliću je dozvoljeno da izveze potrebne stvari, što govori kakav tretman su uživali *krstjani* kod Dubrovčana i u doba kada odnosi s bosanskom državom nisu bili dobri. O tome iscrpnije vidjeti: Kovačević D. 1961. 44; Čošković P. 1995. 21-22.

¹² “(...) ad Glubscovo usque ad domos Radoychi (...)”, u: Динић М. Ј. 1967. 186; Isti. 1978. 321; Isti. 1955. 34.

¹³ “(...) in Bosnam usque in Bradine in domo Miloradi patareni (...)”, u: Динић М. Ј. 1967. 188; Isti. 1978. 321-322, nap. 83.

¹⁴ Isti. 1967. 224.

spominje kao poslanik u službi Radoslava Pavlovića.¹⁵ Dobar primjer razlikovanja pripadnika Crkve bosanske od svjetovnih lica nalazimo u otpremljenom poslanstvu Radoslava Pavlovića u Dubrovnik iz 1423. gdje se spominju dva laika i dva patarena.¹⁶ U jednoj dubrovačkoj žalbi iz 1443. vojvodi Stjepanu Vukčiću izričito se spominju dvojica patarena Žigoje i Radivoj Silković, te neki Vukša Radunović uz čije ime ne nalazimo ništa što bi upućivalo da je i on bio pataren.¹⁷ Nije to jedini slučaj koji nam svjedoči da Dubrovčani dobro razlikuju patarene od svjetovnih lica. U jednoj tužbi Milića Slavičića protiv Ostoje Pribilovića i njegovog brata Radoja, spominje se među četvericom svjedoka, od kojih su očito trojica bili svjetovnjaci, pataren Radašin.¹⁸

Iako je naziv pataren bio uobičajan za pripadnike Crkve bosanske, u dokumentima nam je sačuvan i izraz *krstjani*. Bilo da ih Dubrovčani nazivaju patarenima ili *krstjanima*, jasno je da se radi o pripadnicima Crkve bosanske. Uzmemo li primjer Vlatka Tumurlića onda će nam biti jasno o čemu je riječ. U jednom dokumentu Vlatko je označen kao pataren,¹⁹ dok na drugom mjestu za njega se kaže da je *krstjanin – Vlatcho Christian*.²⁰ Od slučaja do slučaja, oni i druge pripadnike Crkve bosanske nazivaju *krstjanima*, kao što nam to pokazuje primjer jednog poslanstva Stjepana Vukčića gdje se spominje svjetovnjak Vukašin Suhačić i *krstjanin Radašin*.²¹ Pored toga što izričito kažu za pojedine ličnosti da su *krstjani*, Dubrovčani su kao poslovni ljudi dobro poznavali situaciju u Bosni, te zbog toga u izvorima nalazimo podatke koji govore o krstjanskim hižama. Poznato je nekoliko lokacija gdje su bile smještene krstjanske hiže – *domos christianorum*. Između ostalih spominju se hiže u Ljupskovu, Bradini, Seonici, Goraždu, Biogradu, Bijeloj i Uskoplju.²²

¹⁵ Isto.

¹⁶ Truhelka Ć. 1911. 358-359; Динић М. 1948. 37; Ćošković. 2005. 219-220.

¹⁷ Динић М. Ј. 1967. 229.

¹⁸ Isti. 196.

¹⁹ Isti. 222.

²⁰ Isti. 182.

²¹ “(...) ambaxiatoribus Vochasini Suchaçich et Radasini christianini (...)”. Za još nekoliko pripadnika Crkve bosanske stoji epitet *krstjanin* kao što je Dmtar Cresitianin, Radiz christianin, Zuietcho christianin Radinouich, u: Isti. 190, 216, 219. i 226.

²² O hižama su iscrpnije pisali: Mandić D. 1962. 302-313; Fine J.V.A. 2005. 258-261; Драгојловић Д. 1987. 219-220; Ćošković P. 2005. 30. i 247- 257.

Kada su u pitanju pripadnici hijerarhije Crkve bosanske u dokumentima se spominju *starci, gosti i djed*. U većini slučajeva znamo o kome se radi, jer uz ime obično stoji i crkvena funkcija koju određeno lice vrši. U nekim slučajevima obično se kaže da se radi o *djedu, gostu* ili *starcu*, ali se njihova imena ne spominju. Dubrovački savremenici održavaju veze s najutjecajnijim članovima Crkve bosanske, a one će posebno tokom 15. stoljeća biti intenzivirane. U cilju rješavanja svojih problema u Bosni, oni su često posezali za njihovim uslugama, za što imamo obilje raspoloživih podataka. Još jedna okolnost je išla na ruku Dubrovčanima, a to je služba *krstjana* kod bosanskih velikaša. Na taj način su pojedini *krstjani* često bili s njima u kontaktu, što im je omogućilo da uspostave dobre odnose, a imamo sigurnih podataka da su Dubrovčani neke *krstjane* smatrali svojim prijateljima i često im se obraćali za pomoć. Najbolji primjer je gost Radin Butković čiji su nam odnosi s Dubrovnikom dobro poznati, zahvaljujući njegovoj diplomatskoj službi kod Stjepana Vukčića Kosače. Iako je Radin Butković ostavio najupečatljiviji trag, nije on jedini po imenu poznati pripadnik hijerarhije Crkve bosanske s čašću *gosta*, koji je bio u službi bosanskih velikaša. U dokumentima se spominje i gost Mijaša²³ koji je bio u službi Radoslava Pavlovića, dok se gost Gojsav²⁴ nalazio u službi vojvode Stjepana Vukčića.

Osim *gostiju*, u službi bosanskih velikaša nalazimo i *starce*. Kao pripadnici hijerarhije Crkve bosanske, a istovremeno i u službi pojedinih velikaša, *starci* su ostavili značajan trag u izvornoj građi. Jedan od poznatijih dostojanstvenika Crkve bosanske je starac DMITAR kojeg nalazimo u službi Sandalja Hranića.²⁵ Njegova služba kod ovog velikaša nije dugo potrajala, ali nam je značajna njegova uloga u poslovima koje je kao diplomata, zajedno sa svjetovnjacima, obavljao za Sandalja. S druge strane, u službi Sandaljevog nasljednika Stjepana Vukčića javlja se starac Radohna koji je imao misiju 1437. da zajedno s knezom Vukašinom i Radičem Pribisalićem preuzme zakupninu za trg Drijeva u visini od 500 dukata.²⁶ Također, i dobro poznati Radin Butković se spominje kao *starac*, međutim, već iz 1447. imamo podatak da je Radin napredovao u

²³ Динић М. Ј. 1967. 189. О госту Миашу види: Ђошковић П. 1983. 24. нар. 58; Isti. 1995. 44; Isti, 2005. 346-348.

²⁴ Динић М. Ј. 1967. 195.

²⁵ Isto. 189; О дјелатности старца Дмитра iscrpnije u: Ћošković P. 2005. 158-159, 162. i 296-300.

²⁶ Динић М. Ј. 1967. 193.

bosanskoj crkvenoj hijerarhiji do časti *gosta*,²⁷ što govori koliko su Dubrovčani bili obaviješteni o pojedincima i općenito o Crkvi bosanskoj. O njegovoj, kao i o djelatnosti još nekih znamenitijih pripadnika Crkve bosanske, govorit ćemo detaljnije u narednom poglavlju, gdje ćemo sagledati njihovu ulogu u poslovima između bosanske vlastele i Dubrovčana.

U službi bosanske vlastele

Krajem 14. i početkom 15. stoljeća u bosanskoj državi nastupile su krupne promjene izazvane slabljenjem centralne kraljevske vlasti i jačanjem vlastele, koja se vremenom sve snažnije počela isticati u političkom životu, što je imalo za posljedicu uspostavu novih odnosa između vlastele i kralja. Širenje posjeda i jačanje vlastele išlo je na štetu kraljevske vlasti, ali i na štetu sitnije vlastele koja se u borbama za moć i posjede nije uspjela nametnuti kao značajan faktor. Kao posljedica tih događaja, isplivali su na površinu pojedinci s velikim zemljišnim posjedima koji će u prvim decenijama 15. stoljeća snažno utjecati na politički život u srednjovjekovnoj bosanskoj državi.²⁸

U takvim prilikama djelovanje Crkve bosanske dolazi do izražaja. Usporedo s nastalim promjenama, *krstjani* počinju igrati značajniju ulogu u političkom i javnom životu, a njihova uloga čuvara i zaštitnika pravde i zakona omogućila je jačanje njezinog moralnog i političkog autoriteta, koji je uživala kod savremenika.²⁹ Ta strana njihove djelatnosti dolazila je do izražaja posebno u situacijama gdje je trebalo obaviti određene poslove svjetovne prirode, pa je za uslugama *krstjana* često posezala vlastela, a također i Dubrovčani.³⁰

Otvara se pitanje šta je *krstjane* moglo motivirati da služe feudalnoj gospodi, kada znamo da su velikaši imali svjetovna lica na raspolaganju za svoje raznovrsne poslove. Izgleda da su u specifičnim okolnostima i bitnim poslovima *krstjani* svojim moralnim autoritetom savremenici ulijevali određenu dozu sigurnosti i povjerenja, a uz pomoć izoštrenih diplomatskih vještina znali su naći pravo rješenje i odgovorno završiti preuzete obaveze, pa ih zbog

²⁷ Isto. 198.

²⁸ Detaljniju sliku političkih prilika u Bosni krajem 14. i početkom 15. stoljeća dali su: Ђирковић С. 1964.a. 169-227; Živković P. 1981. 13-47.

²⁹ Čošković P. 2005. 128. Ulogu Crkve bosanske u bosanskom društvu opisao je Ђирковић С. 1962. 105-108.

³⁰ Analizu učestalosti diplomatskih misija *krstjana* opisao je Fine J.V.A. 2005. 264-267.

toga najmoćniji velikaši uzimaju kao pouzdana lica za određene poslove. Razloge treba tražiti i u materijalnoj koristi koju su mogli imati od bosanskih velikaša i od Dubrovčana, koji su svoje zadovoljstvo obavljenim poslom iskazivali nagradama u novcu i tkaninama. Ne raspoložemo podacima o tome kakvi su vjerski propisi Crkve bosanske za njene sljedbenike u pogledu stjecanja i raspolaganja imovinom, ali je očito, što ćemo vidjeti u nastavku rada, da nije bilo strogih ograničenja kada je u pitanju imovina koju su *krstjani* dobili na poklon ili je stekli svojim zaslugama.³¹ Dakle, radi se o materijalnoj koristi koju Crkva bosanska nije zabranjivala, isto kao što nije svojim sljedbenicima, pa čak i uglednim članovima svoje hijerarhije, zabranjivala učešće u svjetovnim poslovima.

Svjesni da autoritet *krstjana* može donijeti određene pogodnosti i poboljšati njihov položaj u poslovima s bosanskim velikašima i kraljem, Dubrovčani nisu bili u dilemi kada je u pitanju korištenje njihovih usluga. Dubrovački dokumenti uvijek naglašavaju da se radi o *krstjanima*, patarenima, ili čak u određenim slučajevima, kada su u pitanju pripadnici hijerarhije Crkve bosanske, da se radi o *djedu*, *gostu* ili *starcu*. Izrazito katolička sredina u Dubrovniku nije ta koja je naglašavala vjerske razlike, nego takve kvalifikacije potječu od dubrovačkih vlasti i isprava pisanih u njihovoj kancelariji. Ipak, Dubrovčanima nije smetalo da koriste *krstjane* kao instrument pomoću kojeg će lakše ostvariti svoje interese u Bosni, posebno trgovinske interese. Baveći se problematikom Crkve bosanske, ovu posljednju tvrdnju posebno je istakao Pejo Ćošković koji smatra da je potpuno razumljivo da su Dubrovčanima bila potrebna jemstva i sigurnost za njihove trgovce i razgranate poslove u Bosni, koje im u dovoljnoj mjeri nije mogla pružiti centralna vlast niti međusobno zavađena vlastela, nego im je određenu sigurnost u nestalnoj bosanskoj političkoj stvarnosti na početku 15. stoljeća mogla pružiti jedino Crkva bosanska, pa stoga i ne čudi da su Dubrovčani od svojih ljudi u Bosni tražili da pri sklapanju poslova ili podnošenju žalbi traže nazočnost *krstjana*.³²

³¹ Iz oporuke gosta Radina saznajemo da je raspolagao sa 5640 dukata. Vidi: Truhelka Ć. 1911. 366. Na epitafu gosta Milutina Crnićanina istaknuta je njegova svjetovna služba kod bosanske gospode, i materijalna opskrba u vidu poklona koju je dobijao od gospode i vlastele. Vidi: Vego M. 1964. 53.

³² Ćošković P. 2005. 140.

Uloga *krstjana* kao posrednika i diplomata u dubrovačko-bosanskim odnosima došla je do izražaja već 1403. kada je *krstjanin* Vlatko Tumurlić boravio u Dubrovniku u službi Pavla Radinovića s ovlaštenjima da u ime kralja Ostoje povede pregovore o izmirenju s Dubrovčanima. Iako nije do toga došlo, u dokumentima je zabilježen taj pokušaj Vlatka Tumurlića da u ime kralja Ostoje izrazi želju za pomirenjem.³³ Poznat nam je i slučaj bosanskog vlastelina Pavla Klešića koji se u pratnji pripadnika Crkve bosanske sklonio u Dubrovnik, zbog nesuglasica s kraljem Ostojom.³⁴ U tom pogledu raspoložemo s podacima od iznimne vrijednosti za našu temu, jer nam omogućavaju da sagledamo kako su se Dubrovčani odnosili prema svojim savremeniciima koji su se našli u njihovom gradu. Odlukom Vijeća umoljenih određeno je da se patarenima – kako ih dubrovački dokumenti nazivaju – obezbijedi jedna kuća gdje će boraviti kao i opskrba namirnicama.³⁵ Sličan tretman dobio je i Pavle Klešić i to sve o trošku Dubrovčana.³⁶ Ulaganje truda i novca za bolju budućnost još je jedna odlika Dubrovčana. To će naročito doći do izražaja prilikom pregovora o sklapanju mira s Bosnom. Oni nisu žalili poslati poklone patarenima koji su se nalazili na njihovom teritoriju u Brgatu,³⁷ a plan je bio da se i *djedu* – poglavaru Crkve bosanske – pošalje poklon.³⁸ Tretman koji su *krstjani* dobili u pratnji Pavla Klešića pokazuje koliko Dubrovčani nastoje održavati dobre odnose s njima, bez obzira što nisu bili obavezni da im daju bile kakve ustupke ili pružaju pomoć. Nema tu traga nekog vjerskog animoziteta, iako su Dubrovčanima bile jasne razlike između njih i *bosanskih krstjana*, što nam pokazuje i sama terminologija u dokumentima gdje su pripadnici Crkve bosanske nazivani patarenima ili *krstjanima*.

Prilikom pregovora za sklapanje mira s Bosnom, Dubrovčanima nije bilo dovoljno samo jemstvo kralja i vlastele pa su dodatne garancije bile tražene na drugoj strani, kod pripadnika Crkve bosanske. Oslanjajući se na diplomatsko iskustvo, oni su odabrali neutralnu stranu koja uživa poštovanje i ugled kod

³³ Динић М. Ј. 1967. 182; Ћошковић П. 2005. 133-134. i Isti. 1995. 23-25.

³⁴ Динић М. Ј. 1967. 221-223.

³⁵ Isti. 221.

³⁶ Isti. 222.

³⁷ Isti. 221.

³⁸ Isti. 221-222.

kralja i vlastele. Snažan moralni autoritet, riječ i obećanje njenih pripadnika, dalo je Dubrovčanima dovoljno dobre garancije da će se ono što je u njihovom interesu poštovati. I doista, kada su njihovi poslanici u Bosni 1404. podnijeli kralju Ostoji povelje njegovih prethodnika na potvrdu, traženo je da se te povelje pročitaju pred kraljicom, vlastelom i posebno u prisustvu patarena.³⁹ Nije ovo jedini slučaj da dubrovačka vlada nalaže svojim poslanicima da se pouzdaju u podršku patarena. Takav slučaj je zabilježen već na početku vladavine kralja Tvrtka II, kada krajem maja 1404. Dubrovčani nalažu svojim poslanicima Paskoju Rastiću i Marinu Buniću da isposluju potvrdu povelja iz vremena kraljeva Tvrtka I Kotromanića i Ostoje u prisustvu velikaša i patarena koji su davali obećanje.⁴⁰

Pripadnike Crkve bosanske nalazimo u službi Pavlovića i Kosača, dok smo za njihovu službu kod drugih velikaških porodica slabije obaviješteni.⁴¹ Oni nastupaju kao diplomate i posrednici u različitim poslovima. Već 1419. spominju se u službi Sandalja Hranića *Dmitar krstjanin*,⁴² a nešto kasnije i *krstjanin* Divac, koji su za njega obavljali poslove u Dubrovniku.⁴³ Međutim, ovaj slučaj nije usamljen, jer su u narednom periodu pripadnici Crkve bosanske bili upleteni u poslove oko prodaje Konavala. U službi Radoslava Pavlovića povodom prodaje Konavala naročito se istakao *krstjanin* Vlatko Tumurlić.⁴⁴ Privođenje kraju poslova oko Konavala obilježili su pripadnici Crkve bosanske. Kada su u pitanju pregovori sa Sandaljevim poslanicima, onda svakako treba naglasiti da je *Dmitar krstjanin* zajedno s Radovanom Vardićem priveo pregovore kraju i omogućio predaju grada Sokola u ruke Dubrovčana.⁴⁵ Na obostrano zadovoljstvo i uspješno okončanje posla, Dubrovčani su spome-

³⁹ Динић М. Ј. 1967. 182-183; Isti. 1948. 35.

⁴⁰ Isti. 1967. 182-183; Isti. 1948. 35.

⁴¹ Odnos Crkve bosanske s vlasteoskim porodicama u Bosni posebno je analizirao Fine J.V.A. 1973. 19-29; Isti, 2005. 242-248. i 264-267.

⁴² Djelatnost krstjanina Dmitra opisao je Fine J.V.A. 2005. 243-244; usp. Kurtović E. 2009. 222-223, 242-243. i 388; Čošković P. 2005. 155, 158-160. i 297-300.

⁴³ O tome vidi: Čošković P. 2005. 155-156.

⁴⁴ Isti. 1995. 43.

⁴⁵ Truhelka Č. 1911. 358.

nute poslanike nagradili sa 400 perpera.⁴⁶ S druge strane, poslanici Radoslava Pavlovića isposlovali su da on dobije dubrovačko plemstvo.⁴⁷ Međutim, kao i u slučaju Sandalja, poslanstvo Radoslava Pavlovića bilo je mješovito i činila su ga dva *krstjanina* Vlatko Tumurlić i Radin Butković, te knezovi Budislav i Vukašin.⁴⁸ Ne treba pojavljivanje pripadnika Crkve bosanske u ovim poslovima posmatrati samo kao slučajnost ili kao volju bosanskih velikaša da ih u njihovim poslovima predstavljaju crkvena lica. Treba uzeti u obzir da su Dubrovčani i ranije imali pozitivna iskustva s *krstjanima*, te se u tom smislu može tumačiti da je njihova prisutnost bila poželjna s obzirom da se radilo o krupnim poslovima s velikim finansijskim izdacima.

Da su Dubrovčani dobro znali kada se obratiti za pomoć pripadnicima Crkve bosanske svjedoče događaji o kojima ćemo u nastavku govoriti. Kada su njihovi trgovci 1428. doživjeli štete i neprijatnosti, dubrovačka vlada je uputila svoje poslanike *djedu* s molbom da se za njih zauzme kod bosanskog kralja.⁴⁹ Kasnije, kada su izbila neprijateljstva s Radoslavom Pavlovićem, potreba za uslugama *krstjana* naročito dolazi do izražaja. Prije svega, pokušali su na svoju stranu pridobiti kralja i Sandalja Hranića, pa i pripadnike Crkve bosanske kao što je bio *krstjanin* Dmitar.⁵⁰ Posredstvom kralja, Dubrovčani nisu mnogo postigli, iako je značajno napomenuti da su u kraljevom poslanstvu Radoslavu Pavloviću učestvovali *krstjani*. Međutim, izgleda da su nade polagali u Sandalja Hranića čiji su poslanici trebali posredovati kod Radoslava za mir. Nije slučajan ni boravak *djeda* i *gostiju* kod vojvode Sandalja koji je tada radio na sklapanju saveza s Dubrovčanima o kupovini zemalja Radoslava Pavlovića. Dubrovčani su očekivali da će spomenuti *djed* i *gosti* raditi u njihovu korist, što nam potvrđuje i jedna odluka Vijeća umoljenih da ih nagrade s poklonom u visini od 20 perpera.⁵¹ Uručivanje darova poslanicima nije značilo da se poslovi obavezno moraju završavati u korist Dubrovnika, nego

⁴⁶ Динић М. Ј. 1967. 189.

⁴⁷ Мијушковић Ј. 1961. 101.

⁴⁸ Динић М. Ј. 1967. 189.

⁴⁹ Динић М. Ј. 1967. 190; Šidak J. 1975. 99; Fine J.V.A. 1973. 28; Isti, 2005. 246; Ćošković P. 2005. 160-161. i 202; Živković P. 1981. 128.

⁵⁰ Ćošković P. 2005. 161.

⁵¹ Динић М. Ј. 1967. 223; Ćošković P. 2005. 162-163.

poklon treba shvatiti kao akt dobre volje, ili više kao diplomatski akt, u cilju da se pregovori provode u obostranu korist. Prilikom sklapanja mira s vojvodom Radoslavom, u njegovom četveročlanom mirovnom poslanstvu nalazio se krstjanin Radin.⁵² Pojava Radina u mirovnoj misiji ne iznenađuje, kada imamo u vidu da su Dubrovčani nastojali da u poslovima od njihovog interesa sudjeluju pripadnici Crkve bosanske.

Moralni autoritet i značaj pripadnika Crkve bosanske ostao je i u narednom periodu visoko cijenjen i poželjan, a to nam svjedoče burni događaji u odnosima između Radoslava Pavlovića i Sandaljevog nasljednika Stjepana Vukčića Kosače. Problem je izbio kada je Stjepan Vukčić zauzeo Trebinje koje je ranije pripadalo Radoslavu, a tim činom došao je i do povelja koje su se odnosile na ulaganje novca u Dubrovniku. Problem je bio praktične prirode, jer Radoslav bez povelja nije mogao podići svoj novac. S druge strane, Dubrovčani su tražili da im Radoslav pošalje vjerovno pismo potvrđeno od strane kralja i *djeda*.⁵³ Izgleda da su Dubrovčani u svojim poslovima pokušavali da pridobiju jemstvo *djeda*, jer samo jemstvo kralja ili vlastele nije uvijek bilo dovoljno. U svjetlu sukoba između Kosače i Pavlovića ostale su nam poznate pojedinosti o djelatnosti pripadnika Crkve bosanske za ove velikaše. Uglavnom se radi o poslovima koji su vezani za odlazak u Dubrovnik. Za vojvodu Stjepana starac Radin Butković i Vukman Jugović podigli su 4000 dukata, i istovremeno od Dubrovčana dobili poklone u tkaninama.⁵⁴ Sudeći po visini poklona za Radina Butkovića od 60 perpera, koji je bio duplo veći nego što je dobio Vukman Jugović,⁵⁵ može se govoriti o izuzetnoj naklonosti Dubrovčana prema starcu Radinu, i početku jednog dobrog odnosa s ovim članom hijerarhije Crkve bosanske. Slične poslove tokom 1438. obavljali su *krstjani* i za Radoslava Pavlovića. Poznat nam je *krstjanin* Radašin, kojeg su Dubrovčani prema svom običaju darovali tkaninama u vrijednosti 50 perpera.⁵⁶ Njihova darežljivost naročito je dolazila do izražaja kada su poslovi bili obavljani kako treba, i u njihovom interesu. *Krstjanin* Radašin je još u dva navrata zajedno sa

⁵² Динић М. Ј. 1967. 224. Kako su tekli mirovni pregovori i kakva je bila uloga Radina Butkovića vidi u: Truhelka Ć. 1917. 202-205; Isti. 1911. 359.

⁵³ Динић М. Ј. 1967. 225; Ćošković P. 2005. 164; Ђирковић С. 1964.b. 44.

⁵⁴ Стојановић Љ. 1929-1934, 46-47; Ćošković P. 2005. 169.

⁵⁵ Динић М. Ј. 1967. 225.

⁵⁶ Isti. 226.

svjetovnjacima boravio u Dubrovniku zastupajući Radoslava Pavlovića.⁵⁷

Kako se iz izvora može zaključiti, izgleda da je potreba za uslugama pripadnika Crkve bosanske naročito bila tražena u trenucima kada su međusobni odnosi bili zategnuti da su zahtijevali posredovanje osoba sa značajnim moralnim autoritetom, koji su obje strane priznavale i poštovale. To se najbolje može vidjeti u događajima koji su uslijedili početkom pedesetih godina 15. stoljeća. Pripadnici Crkve bosanske odigrali su značajnu ulogu kao posrednici između hercega Stjepana i Dubrovnika, a posebno je zapaženu ulogu imao gost Radin Butković. Ne iznenađuje podatak kada Dubrovčani svojim poslanicima naređuju da se obrate gostu Radinu, zatim Radiču Stjepkoviću i Radovanu Vardiću kao ljudima koji su skloni njihovom gradu.⁵⁸ Djelatnost gosta Radina u službi hercega Stjepana naročito je zanimljiva u ovom periodu, s obzirom na njegovo posredovanje između hercega i Dubrovčana koji su uporno pokušavali riješiti nastale probleme oko drijevske carine i pri tome se obilato koristili njegovim uslugama. Naravno, Dubrovčani nisu usluge gosta Radina nikako shvatali kao gest dobre volje jednog pripadnika Crkve bosanske, nego su mu nudili i nagradu ako uspije da izgadi njihove nesuglasice s hercegom Stjepanom.⁵⁹ Nije se samo na tome završilo, jer su mu na kraju dali konkretnu ponudu od 200 dukata kao svom prijatelju ako ih uspije izmiriti s hercegom.⁶⁰

Iako do izmirenja nije došlo ni uz pomoć pripadnika Crkve bosanske, te njihova djelatnost tokom rata hercega Stjepana s Dubrovnikom nije poznata, oni se ponovo javljaju kao posrednici kada je sukob već bio pri kraju. U trenucima kada samo oružje govori, izgleda da *krstjani* nisu mogli doći do riječi. Međutim, njihova uloga kao posrednika posebno je značajna za izmirenje dvije sukobljene strane. Ponovo je gost Radin tokom 1453. imao zapaženu ulogu kao diplomata hercega Stjepana. On se zajedno s hercegovim sinom Vladislavom spominje kao jedan od ljudi koji su vodili pregovore u cilju pomirenja s Dubrovnikom.⁶¹ Izvjesne komplikacije pojavile su se kada je herceg Stjepan

⁵⁷ Detaljnije vidi: Čošković P. 2005. 170-171.

⁵⁸ Динић М. Ј. 1967. 200; usp. Ђирковић С. 1964.b. 114; Ђошковић П. 1983. 30; Isti. 2005. 180.

⁵⁹ Динић М. Ј. 1967. 203. usp. Ђирковић С. 1964.b. 156.

⁶⁰ Динић М. Ј. 1967. 203. usp. Truhelka Ć. 1911. 362; Solovjev A. 1947. 313-314; Ђирковић С. 1964.b. 158; Ђошковић П. 1983. 31.

⁶¹ Динић М. Ј. 1967. 208; Ђирковић С. 1964.b. 196.

tražio polovicu Konavala ili 1000 dukata godišnjeg dohotka,⁶² pa su Dubrovčani odmah stupili u kontakt s gostom Radinom i Radovanom Vardićem kao ljudima u koje polažu povjerenje da će se zalagati za njihove interese.⁶³ Posebno je zanimljiva završna faza mirovnih pregovora gdje se gost Radin javlja kao glavni pregovarač i čovjek od povjerenja obje sukobljene strane. Iako je došlo do komplikacija i Radinovitih prigovora na dubrovačke prijedloge oko pitanja carina i osmanskog sultana, to nije smetalo da Dubrovčani ponude povoljnije uslove i da se konačno izmire s hercegom.⁶⁴ Koliko su gostu Radinu pridavali povjerenja svjedoči i podatak da su upravo njega ovlastili da sklopi mir s hercegom Stjepanom u aprilu 1454. godine.⁶⁵ I u narednom periodu gost Radin je ostao u dobrim odnosima s Dubrovčanima, te se često u dokumentima spominje kao čovjek sklon njihovim interesima.⁶⁶ Njegova služba kod hercega potrajala je sve do 1466. kada se posljednji put spominje u izvorima, i jedan je od rijetkih ljudi u kojeg su Dubrovčani polagali puno povjerenje i od njega tražili savjet. Njegova djelatnost prije pada srednjovjekovne Bosne, pa i tri godine poslije, ostala je zabilježena u Dubrovniku, a riječ je o diplomatskim misijama različitog karaktera.⁶⁷

Dvije različite slike pripadnika Crkve bosanske – oscilacija pozitivno/negativno

Kakva je bila slika pripadnika Crkve bosanske u očima dubrovačkih savremenika svjedoči nekoliko podataka koji nas obavještavaju o trgovinskim aktivnostima bosanskih *krstjana*. Iako nisu naročito brojni i rječiti, oni su dragocjeni i pružaju mogućnost da bolje shvatimo njihov odnos. Radi se uglavnom o velikoj naklonosti Dubrovčana prema željama *krstjana* i to potvrđuje činjenica da su oni kupovali i izvozili raznu robu uz određene carinske olak-

⁶² Динић М. Ј. 1967. 208-209. О томе исцрпније пише Ђирковић С. 1964.б. 203-204.

⁶³ Динић М. Ј. 1967. 209; Трухелка Ћ. 1911. 363; Ђошковић П. 1983. 31; Ђирковић С. 1964.б. 204.

⁶⁴ Динић М. Ј. 1967. 210; Ђирковић С. 1964.б. 209.

⁶⁵ Динић М. Ј. 1967. 230; Ђирковић С. 1964.б. 211.

⁶⁶ Динић М. Ј. 1967. 211, 231. и 213; *usp.* Трухелка Ћ. 1911. 364.

⁶⁷ О дјелатности Радина Бутковића у последњим годинама његовог живота исцрпно у: Ћошковић Р. 2005. 189-196.

šice.⁶⁸ Mislimo da je obostrana korist bila u pitanju. Davanjem olakšica i raznih darova *krstjanima*, Dubrovčani su zauzvrat očekivali njihovu naklonost prilikom poslova s vlastelom i kraljem u Bosni. S druge strane, ukazat ćemo na neke negativne pojave koje se vežu za pripadnike Crkve bosanske, a riječ je o problemima dubrovačkih trgovaca za koje se izričito kaže da iza njih stoje patareni.

Često su *krstjani* zajedno s laicima sudjelovali u diplomatskim misijama različitog karaktera, a pokloni koje su u tim prigodama uručivali Dubrovčani ponekad su bili znatno veći za *krstjane*, nego za laike. Najbolje se to oslikava na primjeru iz 1438. kada su u Dubrovniku boravili starac Radin Butković i Vukman Jugović. Vijeće umoljenih je tom prilikom odlučilo da Radina daruje sa 60 perpera, a Vukmana sa 30 perpera u tkaninama.⁶⁹ Vidimo da je Radin dobio znatno vrijedniji poklon, što potvrđuje da su određene ličnosti iz kruga Crkve bosanske uživale veliki ugled kod Dubrovčana, pa otuda i njihova velika darežljivost. Međutim, da to nije bilo nikakvo pravilo i da se odnosilo samo na pojedine ličnosti, svjedoči slučaj gdje *krstjani* i svjetovnjaci dobijaju poklone u istoj vrijednosti. To možemo vidjeti u jednoj odluci Malog vijeća koje je početkom januara 1437. raspravljalo o poklonima za poslanike Radoslava Pavlovića. Naime, odlučeno je da se *krstjaninu* Radašinu i knezu grada Borča uruče pokloni u vrijednosti od 10 perpera.⁷⁰

Vlatko Tumurlić je *krstjanin* za kojeg pouzdano znamo da je kupovao robu u Dubrovniku. Prilikom svoje mirovne misije 1403. on je dobio dozvolu Vijeća umoljenih da kupi i izveze tovar ulja i osam lakata sukna.⁷¹ Jednom neimenovanom patarenu u službi Sandalja Hranića je dubrovačko Malo vijeće 1432. dozvolilo da izveze tovar ulja za vlastite potrebe.⁷² Također, pataren Veseoko je 1434. dobio sličnu dozvolu da izveze dvanaest stara ulja.⁷³ Gost Radin je također trgovao s Dubrovčanima. Nekoliko mjeseci nakon pada Bosanskog kraljevstva 1463. nalazimo o njemu podatke da je boravio u Dubrovniku i

⁶⁸ Isti. 163.

⁶⁹ Динић М. Ј. 1967. 225.

⁷⁰ Isti. 224.

⁷¹ Динић М. Ј. 1967. 222. Kovačević D. 1961. 44; Ćošković P. 1995. 22.

⁷² Динић М. Ј. 1967. 223.

⁷³ Isti. 224.

tom prilikom kupio 400 stara pšenice.⁷⁴ Potražnja za pšenicom ponovo je bila aktuelna 1465. i 1466. kada je gost Radin molio Dubrovčane da mu dozvole izvoz pšenice.⁷⁵ Značajno je napomenuti da su nastojali udovoljiti Radinovim zahtjevima, što govori o njemu kao ličnosti i njegovom ugledu koji je uživao kod svojih savremenika.

Odnosi Dubrovčana i pripadnika Crkve bosanske uglavnom su bili dobri i kako smo vidjeli Dubrovčani su izuzetno cijenili pojedine *krstjane* i u njih polagali povjerenje i tražili savjet. Međutim, imamo podataka koji pripadnike Crkve bosanske prikazuju u negativnom svjetlu. Poznato je nekoliko slučajeva gdje su se Dubrovčani žalili na postupke patarena, koji su im pričinili štetu oduzimajući robu njihovim trgovcima. Naročito je takva praksa bila aktuelna na području Goražda. U avgustu 1440. spominju se patareni u službi vojvode Stjepana Vukčića, koji su oduzeli robu dubrovačkim trgovcima.⁷⁶ Zanimljivo je napomenuti da Dubrovčani ovom prilikom nisu pokušali da se obrate za pomoć nekom od predstavnika hijerarhije Crkve bosanske nego je razmatrano da se obrate vojvodi Stjepanu, što je i razumljivo s obzirom da je roba sekvestrirana na području pod njegovom upravom. Sličnu sudbinu kod Goražda doživio je i Paoko Radojković, kome je Radoje Rugica nasilno oduzeo konja s robom.⁷⁷ Protiv Radoja i još nekih ljudi s područja Goražda, te gosta Gojsava podigao je tužbu trgovac Bogiša Bogmilović kojem su oduzeli konja i sedlo u vrijednosti 17 dukata, odjeću i plašt vrijedan 9 dukata, zatim 300 libara voska i druge stvari koje je imao sa sobom.⁷⁸ Tužba Radenka Pribilovića protiv patarena Vukoslava i Mikoča Cidilovića još je jedna u nizu neugodnosti koje je dubrovački građanin doživio. Naime, Radenko je njih dvojicu optužio da su mu oduzeli bakarni bokal čija je vrijednost bila 30 groša.⁷⁹ I narednih godina povremeno se spominju neugodnosti koje Dubrovčani proživljavaju u

⁷⁴ Isti. 233-234.

⁷⁵ Isti. 233-235.

⁷⁶ Isti. 227; Ćirković S. 1987. 229.

⁷⁷ Динић М. Ј. 1967. 194. usp. Fine J.V.A. 2005. 259; Ćošković P. 2005. 174.

⁷⁸ Динић М. Ј. 1967. 195; usp. Ђирковић С. 1964.b. 217; Fine J.V.A. 2005. 259; Ђошковић П. 1983. 27-28.

⁷⁹ Динић М. Ј. 1967. 196; Fine J.V.A. 2005. 261.

goraždanskom kraju.⁸⁰ Izuzimajući slučaj Radoja Rugice gdje je upotrijebljena sila (*accepit sibi per vim*) prilikom oduzimanja imovine, u ostalim spomenutim slučajevima ne radi se o nasilnom oduzimanju, nego se u tužbi kaže da je roba zadržana (*arripuerunt*) što bi upućivalo da se radilo o određenim propisima o prenosu robe koji su se primjenjivali na posjedima Stjepana Vukčića.

Postojanje propisa potvrđuje zanimljiv događaj iz 1440. čiji je glavni akter bio gost Gojsav s još jednim službenikom vojvode Stjepana čije nam ime nije poznato. U suštini, radilo se o problemu praktične prirode, odnosno gost Gojsav je zajedno s neimenovanim službenikom izdavao u Goraždu dubrovačkim trgovcima isprave o slobodnom prolazu (*salvum conductum*), a onima koji isprave nisu imali oduzimao je robu.⁸¹ Spletom okolnosti neki trgovci naišli su na probleme jer nisu imali odgovarajuće isprave, pa im je zbog toga oduzeta roba.⁸² Kao posljedica navedenih radnji, Andrija Pribinić i Milaš Pribilović tužili su 3. januara 1441. braću Pribislava i Radoslava i njihovog ortaka Božićka, jer su pretrpjeli štetu od 768 perpera.⁸³ Navedena tužba je od krucijalnog značaja za shvatanje ovog događaja. Spomenuta braća i njihov ortak Božićko odvojili su se od grupe trgovaca i otišli isposlovati dozvolu za slobodan prolaz i ne čekajući ostale, nastavili su putovanje. S obzirom da ostatak grupe nije posjedovao propusnicu, gost Gojsav im je oduzeo robu, što je izazvalo tužbe i proteste Dubrovčana.

Napominjemo da je ova uloga gosta Gojsava bila isključivo svjetovne prirode. Vidjeli smo da i drugi *krstjani* obavljaju svjetovne poslove za vojvodu Stjepana, tako da ovu njegovu ulogu treba posmatrati samo u tom kontekstu i u tim okolnostima. Iako se spominje sa crkvenom titulom *gosta*, bitno je na-

⁸⁰ O ovim događajima detaljnije vidi: Čošković P. 2005. 176-177.

⁸¹ Isprave o slobodnom prolazu početkom 1445. izdaje i starac Radin s još dvojicom službenika vojvode Stjepana Vukčića, što svjedoči da primjer gosta Gojsava nije bio usamljen, i da je izdavanje isprava o slobodnom prolazu trgovaca bila služba koja je povjeravana licima s velikim ugledom i izraženim administrativnim sposobnostima, kakvi su nesumnjivo bili gost Gojsav i starac Radin. Vidi: Динић М. Ј. 1967. 197; Ćirković S, 1987. 230. nap. 41.

⁸² Sima Ćirković za ovaj događaj smatra da se neosnovanim uopćavanjem došlo do zaključka o trajnijoj aktivnosti gosta Gojsava u Goraždu, iako se svi dokumenti odnose na jedan događaj. Dakle, događaji u Goraždu s početka 40-ih godina su povezani i dešavali su se u vremenskom periodu od nekoliko mjeseci. Vidi: Ćirković S. 1987. 228-230; usp. Fine J.V.A. 2005. 259-261; Ђирковић С. 1964.б. 217; Ђошковић П. 1983. 27-28; Isti, 2005. 174 -177. i 331-335.

⁸³ Динић М. Ј. 1967. 194-195.

glasiti da gost Gojsav ni u kom slučaju ne nastupa u ime Crkve bosanske, niti je ova institucija imala veze s navedenim događajima. Njegova crkvena titula je u spomenutom dokumentu istaknuta zato što je na području Goražda očito bio prepoznatljiv i uvažen član hijerarhije Crkve bosanske, kojeg su dobro poznavali dubrovački trgovci, pa otuda i navođenje njegovog imena sa crkvenom titulom. Međutim, nije titula *gosta*, niti njegova služba u Crkvi bosanskoj ta koja mu je davala ovlaštenja da sekvestrira robu, nego je ta ovlaštenja mogao dati samo vojvoda Stjepan Vukčić.

Nekoliko mjeseci je ovaj problem bio aktuelan, a Dubrovčani su bili voljni provesti parnicu i učiniti pravdu patarenima vojvode Stjepana povodom navedenih događaja na području oko Goražda. Vijeće umoljenih je 8. aprila 1441. ovlastilo kneza i Malo vijeće da odgovore poslanicima vojvode Stjepana u vezi sa zahtjevima patarena da se provede parnica pred knezom i sucima. Međutim, zahtjev dvanaestorice patarena nije usvojen i konačna odluka Vijeća umoljenih je bila da se ne provodi parnica.⁸⁴ Nije do kraja jasno kako je ovaj problem okončan, ali ako uzmemo u obzir da je povodom ovog problema u Dubrovniku bilo poslanstvo vojvode Stjepana, koje su činili starac Radin, Vukman Jugović i po imenu nepoznati krstjanin, te da su dobili poklone, onda bi se moglo govoriti da su se njihovi stavovi približili do te mjere da spor bude riješen.⁸⁵

Neophodno je ponoviti i detaljnije analizirati činjenice vezane za problem dubrovačkih trgovaca i gosta Gojsava, da bi bolje shvatili navedeni događaj. Kao službeniku vojvode Stjepana Vukčića, njegova ovlaštenja nisu išla dalje od toga da izdaje isprave o slobodnom prolazu i da sekvestrira robu trgovcima, koji nisu imali odgovarajuće isprave, što se može zaključiti iz sadržaja izvora. Izgleda da su navedeni slučajevi povezani, što je opravdano zaključio i Sima Ćirković.⁸⁶ Navedene tužbe Andrije Pribinića i Milaša Pribilovića, te Bogiše Bogmilovića možemo direktno povezati s gostom Gojsavom i njegovom funkcijom administrativnog službenika posebno zaduženog za nadzor i kontrolu prenosa robe na području oko Goražda. Ostale slučajeve mogli bi također posmatrati u ovom svjetlu, jer u dokumentima se kaže da je roba zadržana (*arripuerunt*), što bi išlo u prilog tvrdnji da je to učinjeno po nalogu gosta

⁸⁴ Isti. 228.

⁸⁵ Ćošković P. 2005. 174-175; Ćirković S. 1987. 230. nap. 141.

⁸⁶ Ćirković S. 1987. 228.

Gojsava ili nekog drugog službenika zaduženog za te poslove, jer trgovci nisu imali odgovarajuće isprave. Kasnija ponuda Dubrovčana da se provede parnica i učini pravda patarenima vojvode Stjepana direktno potvrđuje povezanost s gostom Gojsavom kao njegovim službenikom jer je u navedene događaje bio umiješan, a indirektno sugerira da su gost Gojsav i drugi Stjepanovi službenici, među kojima je bilo *krstjana*, opravdano zadržavali robu dubrovačkih trgovaca zbog nepoštivanja propisa do kojih se očito mnogo držalo. Također, to govori i da je dubrovačka vlada shvatila težinu problema, pa otuda i ponuda da se provede parnica i učini pravda patarenima. Konačno, Stjepanovo tročlano poslanstvo na čelu sa starcem Radinom je uspjelo riješiti nastali spor, ako je suditi po vrijednosti poklona koje su im Dubrovčani uručili. Prema tome, jasno je da više nije bilo potrebe da se održava parnica pred knezom i sucima, pa zbog toga Vijeće umoljenih nije usvojilo prijedlog da se parnica provede.

Dubrovačka arhivska serija *Lamenta de foris* sadrži mnoštvo tužbi različitog karaktera i sadržaja, pa nam zbog toga može poslužiti jedan slučaj nevezan za pripadnike Crkve bosanske, a opet toliko koristan u cilju dodatnog pojašnjenja navedenih događaja oko gosta Gojsava i njegove uloge za koju držimo da je isključivo svjetovne prirode. Da je gost Gojsav na području Goražda opravdano zadržavao robu dubrovačkih trgovaca po nalogu i uz ovlaštenje vojvode Stjepana Vukčića, možemo usporediti sa slučajem koji se desio u Tjentištu krajem septembra 1441. godine. Kao i Goražde, Tjentište se nalazi u gornjem Podrinju i ulazilo je u sastav oblasti kojom je upravljao vojvoda Stjepan. Naime, trgovac Mihoč Pavlović, prilikom boravka u Bosni, kupio je 97 libri (34,7 kg) krimiza (crvca) kojeg je držao u kući Radašina Vlašića u Tjentištu, kod Radašinovog sina i supruge. On optužuje Vlakušu Latiničića, jer je njegov krimiz uzeo iz kuće Radašina Vlašića, a u ime i po odredbi moćnoga vojvode Stjepana Vukčića da nijedan Dubrovčanin ne može kupovati krimiz.⁸⁷ Iz ovog primjera vidimo da su odredbe i propisi na njegovim posjedima bili

⁸⁷ “Michoç Paulouich coram domino Rectore ser Johanne de Menze fecit lamentum supra Vlacusam Latinicigh, dicens quia dum esset in Bosina emit libris LXXXXVII crimisi quem recommdauit in domo Radasini Vlasigh in Tientista, videlicet, filio dicti Radasini et eius uxori. Et dictus Vlacusa fecit sibi ipsum accipi per vaiuodam Stiepanum. Eo quia fecit cum dicto vaiuoda Stiepan quod nemo Raguseus non posset emere crimicem nisi ipse.” (26.09.1441.g.). DAD, *Lamenta de foris*, XV, 24v; usp. Isaković S. 2013. 365. Upozoravam da mi se potkrala greška s obzirom da se u navedenom izvoru spominje 97 libri (34,7 kg) krimiza, a ne 87 libri (31,1 kg) koliko se navodi u citiranom radu.

striktni i da su se primjenjivali kada su trgovci odstupali od istih. Po Stjepanovoj zapovjedi i ovlaštenju mogao je bilo ko i na bilo kojem dijelu njegovih posjeda, u njegovo ime oduzimati i zadržavati trgovačku robu. U navedenom slučaju vidimo da je to u ime vojvode Stjepana uradio Dubrovčanin Vlakuša Latiničić oduzimajući krimiz svom sugrađaninu Mihoću Pavloviću. U istom svjetlu treba shvatiti događaje u goraždanskom kraju, gdje se pripadnici Crkve bosanske pojavljuju kao službenici vojvode Stjepana Vukčića.

Bez obzira na neugodnosti i probleme s kojima su se Dubrovčani susretali, oni i dalje aktivno posluju u Bosni. Ni neugodna iskustva s *krstjanima* nisu bitno promijenila stav Dubrovčana prema njima. Takvog mišljenja je i Pejo Ćošković koji smatra da moralni autoritet pripadnika Crkve bosanske i ugled koji su uživali kod Dubrovčana time nisu bili ozbiljnije poljuljani.⁸⁸ Prethodnu tvrdnju podupire činjenica da je Goražde ostalo atraktivna destinacija za dubrovačke trgovce i karavane, čije je krajnje odredište bilo ovo gradsko naselje.⁸⁹ Već smo ranije govorili o pojedinim ličnostima iz kruga Crkve bosanske koje su kod Dubrovčana uživale ugled i poštovanje. Nisu oni taj ugled izgubili – bar što se pojedinaca tiče – ni nakon događaja vezanih za gosta Gojsava. Primjer gosta Radina Butkovića to najbolje pokazuje, a njegovi dobri odnosi s Dubrovnikom potrajali su sve do posljednjih dana njegovog života.

Zaključak

Posmatrajući djelatnost pripadnika Crkve bosanske, mogu se iznijeti određene konstatacije značajne za shvatanje položaja *krstjana* u bosanskom društvu, te o njihovom odnosu s Dubrovčanima. Kako je karakter dubrovačkih vijesti specifičan i daje nam samo određene vrste podataka koji se odnose na svjetovnu djelatnost *krstjana*, mi smo pokušali iz tog ugla sagledati njihov značaj i ulogu. Najprije treba reći da dubrovački dokumenti uvijek naglašavaju da se radi o patarenima, što je ujedno i najčešći izraz, dok s druge strane imamo potvrdu da u određenim situacijama za pripadnike Crkve bosanske koriste izraz *krstjani*. Između ova dva termina nema nikakve razlike, jer je jasno da označavaju isključivo pripadnike Crkve bosanske, bar što se tiče dubrovačkih dokumenata koji se odnose na prostor srednjovjekovne Bosne. Ovdje ne tre-

⁸⁸ Ćošković P. 2005. 177.

⁸⁹ Sudeći po ugovorima o prijenosu robe koji se mogu pratiti od 1379. do 1443, karavani su i dalje išli u Goražde, bez obzira na probleme s kojima su se susretali dubrovački trgovci. Vidi: Динић М. 1978. 312.

ba uzimati u obzir one momente kada u određenim prilikama srećemo izraz heretici, jer se uglavnom to javlja u doba sukoba i više se odnosi na pojedine velikaše, nego na pripadnike Crkve bosanske. Zadivljujuća je obavještenost Dubrovčana o *krstjanima*. Ako se prisjetimo pisma Ivanu Stojkoviću iz 1433. vidimo da dobro poznaju ustrojstvo Crkve bosanske. U drugim dokumentima jasno je navedeno da se radi o patarenima, a u određenim slučajevima pojedine ličnosti se uvijek navode sa crkvenom titulom, bilo da se radi o *djedu*, *gostu* ili *starcu*, što je u dokumentima to jasno naglašeno.

Djelatnost *krstjana* u službi bosanske vlastele dovoljno je poznata za neke ličnosti koje se javljaju kao diplomate i posrednici u određenim poslovima. Prvi značajniji *krstjanin* koji djeluje kao diplomata je bio Vlatko Tumurlić. On je ostavio upečatljiv trag u službi Radinovića-Pavlovića. S druge strane, u službi Sandalja Hranića bio je Dmtar krstjanin. Ovdje treba izdvojiti gosta Radina Butkovića, koji je osim u svjetovnoj, napredovao i u duhovnoj službi, te od časti *starca* uspinje se u viši rang crkvene hijerarhije, odnosno do časti *gosta*. Najveći dio života je proveo u službi Stjepana Vukčića Kosače. Bitno je reći da *krstjani* djeluju u periodima naročito zategnutih odnosa i često su znali biti snaga koja je uspijevala da posreduje i izmiri sukobljene strane. Za njihovim uslugama posezali su i Dubrovčani, i imamo više primjera kada traže pomoć i savjet pripadnika Crkve bosanske. Naročito su cijenili Radina Butkovića, a o njegovim vezama s Dubrovnikom smo najbolje obavješteni.

Pripadnici Crkve bosanske su prilikom svojih odlazaka u Dubrovnik ponekad iskorištavali naklonost domaćina i često dobivali dozvole da izvoze određene vrste robe uz znatne carinske olakšice. Poznat nam je primjer Vlatka Tumurlića iz 1403. kad je dobio dozvolu da izveze tovar ulja i osam lakata sukna. Krstjanin Veseoko je dobio 1434. dozvolu da izveze dvanaest stara ulja. Gost Radin je nakon pada Bosne dobio dozvolu za izvoz pšenice, i u više navrata je molio Dubrovčane da mu dozvole izvoz ove žitarice. S druge strane, imamo i one događaje koji govore o *krstjanima* u negativnom svijetlu, ali samo u onim slučajevima kada su u službi feudalne gospode obavljali poslove koji nisu imali nikakve veze s njihovim vjerskim uvjerenjima. Riječ je o nekoliko događaja s početka 40-ih godina 15. stoljeća gdje službenici vojvode Stjepana, uključujući i pojedine *krstjane*, oduzimaju robu dubrovačkim trgovcima na području Goražda. Međutim, ni ovi događaji nisu bitno poljuljali autoritet Crkve bosanske, niti su u kasnijem periodu bitno uticali na odnose njenih pripadnika s Dubrovnikom.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a. Neobjavljeni izvori

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD)

- *Lamenta de foris*

b. Objavljeni izvori

- Динић М. Ј. 1967. “Из Дубровачког архива”. књ. III. *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. XXII*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Jorga N. 1899. *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle, II*. Paris.
- Стојановић Љ. 2006. *Старе српске повеље и писма, књ. I/2*. Београд: Српска школска књига – Филозофски факултет Београд.
- Vego M. 1964. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knjiga III*. Sarajevo: Izdanje Zemaljskog muzeja.

LITERATURA

a. Књиге

- Ђирковић С. 1964. *Историја средњовековне босанске државе*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Ђирковић С. 1964. *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*. Посебна издања, књ. CCCLXXVI, Одељење друштвених наука, књ. 48. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Ћошковић Р. 2005. *Crkva bosanska u XV. stoljeću*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Динић М. 1978. *Српске земље у средњем веку – Историјско-географске студије*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Динић М. Ј. 1955. *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни, I*. Посебна издања, књ. CCXL, Одељење друштвених наука, књ. 14. Београд: Српска академија наука.

- Драгојловић Д. 1987. *Крстјани и јеретичка Црква босанска*. Београд: Српска академија наука и уметности – Балканолошки институт.
- Fine J.V.A. 2005. *Bosanska crkva: novo tumačenje – Studija o Bosanskoj crkvi, njenom mjestu u državi i društvu od 13. do 15. stoljeća*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar.
- Kovačević D. 1961. *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, knjiga XVIII*. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 13, Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine.
- Kurtović E. 2009. *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Lovrenović D. 2012. *Bosanska kvadratura kruga*. Sarajevo – Zagreb: Synopsis.
- Mandić D. 1962. *Bosna i Hercegovina, Povjesno-kritička istraživanja II, Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. Chicago-III: Hrvatski povijesni institut.
- Šidak J. 1975. *Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Živković P. 1981. *Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju.

b. Članci

- Ćirković S. 1987. “Bosanska crkva u bosanskoj državi”. *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*. Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 17. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. 191-254.
- Ђирковић С. 1962. “Верна служба’ и ‘вјера господск’” *Зборник Филозофског факултета у Београду*, књига 6-2. Београд: 95-112.
- Џошковић Р. 1995. “Крстјанин Влатко Тумурлић и његово доба (1403.-1423.)”. *Croatia Christiana periodica, godina 19, broj 35*. Zagreb: 1-54.
- Ђошковић П. 1983. “О гостима Цркве босанске”. *Историјски зборник, година 4, број 4*. Бањалука: Институт за историју у Бањалуци. 7-40.
- Динић М. 1948. “Један прилог за историју патарена у Босни”. *Зборник Филозофског факултета у Београду I*. Београд: 33-43.
- Fine J.V.A. 1973. “Улога Босанске цркве у јавном животу средњовековне Босне”. *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, година XIX (1970-1971)*. Сарајево: Друштво историчара Босне и Херцеговине. 19-29.
- Isaković S. 2013. “Тјентиште у средњем вијеку”. *Годишњак BZK Preporod*. Sarajevo: BZK “Preporod”. 349-372.

- Lovrenović D. 2010. "Profani teror – Sveta retorika (Kako je bosanski vojvoda Radoslav Pavlović postao opaki pataren, bič katoličke vjere)". *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998)*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu. 103-160.
- Мијушковић Ј. 1961. "Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку". *Глас ССXLVI, Одељења друштвених наука, Нова серија, књига 9*. Београд: Српска академија наука и уметности. 89-130.
- Solovjev A. 1947. "Gost Radin i njegov testamenat". *Pregled, god II, knj. II, sv.I-II*. Sarajevo: 310-318.
- Truhelka Ć. 1911. "Testamenat gosta Radina – Prinos patarenskom pitanju". *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXIII, knjiga 2*. Sarajevo: Zemaljski muzej u Bosni i Hercegovini. 355-375.
- Truhelka Ć. 1917. "Konavôski rat (1430-1433)". *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 29, 1/4*. Sarajevo: Zemaljski muzej u Bosni i Hercegovini. 145-211.

THE BOSNIAN CHURCH IN THE EYES OF RAGUSAN CONTEMPORARIES

Summary

The activities of Bosnian Church members are important for the understanding of their place and role in Bosnian society as well as their position in the eyes of Ragusan contemporaries. The character of Ragusan reports is specific and offers only certain types of information that refer to the secular activities of Bosnian Christians (*krstjani*). It is always emphasized in the documents that it is about Patarenes or Bosnian Christians. There is no difference between these two terms, at least regarding Ragusan documents which refer to the territory of medieval Bosnia. The term *heretics* should not be considered, since this expression appears only in times of conflict and it refers more to certain Bosnian magnates than to the members of the Bosnian Church. Ragusans were well informed about the Bosnian Church, they were familiar with its structure and in certain cases individuals were always mentioned with their clerical title. Whether it was the title *djed* (*grandfather*), *gost* (*guest*) or *starac* (*elder*), it was always clearly emphasized in the documents.

The activities of Christians in the service of Bosnian nobility were well known for the individuals who were mentioned as diplomats and mediators in certain businesses. Vlatko Tumurlić, Dmtar the Christian and guest Radin Butković stand out as the ones who had a significant career in the secular service for some magnates. The Christians acted in times of particularly tense relations, and were often the power that managed to mediate and reconcile the two battling parties. Their services were also required by Ragusans and several instances were noted when they asked for help and advice of the members of the Bosnian Church. They especially respected Radin Butković and we are best informed about his relations with Ragusa.

Upon the trips to Ragusa, the members of the Bosnian Church sometimes used their affection and were often permitted to export certain kinds of goods with significant custom exception or were on different occasions rewarded, especially if the business was finished in favour of Ragusa. In exceptional circumstances Christians were portrayed negatively, but only in the cases when they performed tasks in the service of feudal lords which had nothing to do with their religious beliefs. This article is about the events from the beginning of the 1440-ies when servants of Duke Stjepan, including certain Bosnian Christians took away

goods from Ragusan merchants in the region of Goražde. However, neither did these events notably shake the authority of the Bosnian Church nor did they significantly influence the relation between their members with Ragusa in the later period.

Key words: Bosnian Church, medieval Bosnia, Ragusa, Christians, Patarnes, Bosnian nobility, Pavlović family, Kosača family, diplomatic service

UDK: 27-87.645(497.6):930 "2005/2015"
Pregledni rad

CRKVA BOSANSKA: MODERNI HISTORIOGRAFSKI TOKOVI, RASPRAVE I KONTROVERZE (2005-2015)

Dženan Dautović

Travnik, Bosna i Hercegovina

Od pojave kritičke historiografije, u drugoj polovini 19. stoljeća, s Franjom Račkim kao najizrazitijim predstavnikom, pitanja koja se tiču vjerskih odnosa u srednjovjekovnoj Bosni, a naročito pitanje karaktera Crkve bosanske, izazivala su mnogo zanimanja među istraživačima. To je rezultiralo velikim brojem raznovrsnih naučnih radova. Međutim, pristupi Crkvi bosanskoj, za razliku od drugih tema iz ovog perioda, od početka su obilježeni nepomirljivim razlikama, pa je neophodna određena sistematizacija kako bi se eventualne nedoumice sagledale u kontekstu novih činjenica. Stoga su ciljevi ovog rada sadržani u sljedećem: analiza domaće historiografske produkcije o Crkvi bosanskoj u posljednjih deset godina, pregled najznačajnijih radova inostrane historiografije te na kraju rada, pokazat ćemo, na dva primjera različitog tumačenja istog izvornog materijala, kako nastaju historiografske kontroverze.

Ključne riječi: Crkva bosanska, krivovjerje, pravovjerje, historiografija, gost Radin, pregled historiografije, historiografske kontroverze

Uvod

Kompleksnost istraživanja Crkve bosanske, odnosno vjere njenih pripadnika, kontroverzna je tema u medievalistici, koja je u dosadašnjih skoro 150 godina istraživanja (1867-2015) prouzrokovala vrlo različite stavove histori-

čara i najizraženija diferenciranja u suprotstavljene historiografske tabore. Međutim, zahvaljujući upravo tako različitim pristupima, rezultatima, kao i oštroj polemici koja je uslijedila, nužno je proučavanje rečenih historiografskih razlika, kao i svih drugih naučnih problema s kojima se susreću medievalisti u istraživanju Crkve bosanske. Iz tog razloga, najobuhvatnije analize historiografije o srednjovjekovnoj Bosni sprovedene su upravo za tekstove o Crkvi bosanskoj. Prije svega imamo nemjerljiv doprinos Jaroslava Šidaka koji je, počevši sa svojom doktorskom disertacijom, ali i kasnije u toku naučne karijere, konstantno pratio šta se piše o Crkvi bosanskoj i to savjesno bilježio i komentirao.¹ Tako da njegov angažman obuhvata pregled historiografije do 1975. godine. Nakon Šidaka, iduću iscrpnu analizu historiografije ponudio je Pejo Ćošković koji se osvrnuo na produkciju iz narednih 30 godina, do vremena objave svoje monografije – 2005. godine.² Spomenute analize provedene su savjesno i krajnje stručno čime nam je znatno olakšan posao, tako da ćemo u prvom dijelu rada sagledati historiografiju o Crkvi bosanskoj nastalu u periodu od 2005. godine do momenta nastanka ovog priloga.³ U drugom dijelu, prikazat ćemo pregled naučnih stavova o Crkvi bosanskoj u djelima na stranim jezicima. Budući da do sada nije ponuđena analiza pisanja o bosanskom srednjovjekovlju među internacionalnim medievalistima, na ovom mjestu ćemo sagledati radove iz nešto šireg vremenskog raspona. Na samom kraju, na primjerima nekoliko najzanimljivijih kontroverzi o Crkvi bosanskoj, demonstrirat ćemo različitost pristupa i zaključaka nastalih u radu na identičnim izvorima, te ponuditi materijal značajan za proučavanje razvoja historiografske misli o srednjovjekovnoj Bosni, kao i za proučavanje uticaja vladajuće ideologije na rad i rezultate historijske nauke.

¹ Šidak J. 1937. 37-182; Šidak J. 1953. 139-160; Šidak J. 1954. 129-142; Šidak J. 1974-75. 139-182.

² Ćošković P. 2005. Isti autor je nešto ranije ponudio još jednu dosta preglednu analizu radova o Crkvi bosanskoj, u: Ćošković P. 2003. 31-54.

³ Ovom prilikom moramo istaći da zbog prisustva izražene decentralizacije nauke na našim prostorima, u ovom pregledu zasigurno ima nedostataka, nastalih uslijed objektivnih nedostupnosti određenih publikacija, a ni u kom slučaju uslijed subjektivnih stavova prema pojedinim autorima, ili njihovim radovima. Naravno, ovaj pregled sadrži samo analizu ozbiljnih historiografskih tekstova, dok su nebrojeni neuspjeli pokušaji imitiranja naučnog teksta od strane nadrinaučnika i diletanata izostavljeni.

Opći shematizam historiografije o Crkvi bosanskoj

Radovi o Crkvi bosanskoj svrstavaju se u tri historiografska okvira: pravoslavni, heretički i pravovjerni. Budući su se vremenom unutar tih okvira pojavile razlike, pokušat ćemo ih pravilno identificirati i sagledati osnovne sličnosti i razlike.

a) **Pravoslavni okvir ili okvir Petranovića.** Zahvaljujući nešto bržem štampanju svog djela *Богомили. Црква босанска и крѣстьяни* (1867) Božidar Petranović je pretekao Račkog i hronološki otvorio skoro 150 godina dugu raspravu. Njegova osnovna ideja zasniva se na stavu da je Crkva bosanska u svojoj osnovi bila pravoslavna, više-manje slična onoj u Srbiji ili Bizantu. Pored Petranovića, glavni predstavnik ovog pravca bio je Vaso Glušac. Međutim, njihovo djelovanje vezano je za period prije Drugog svjetskog rata, pa oni ne ulaze u okvire ove valorizacije. Nije nevažno napomenuti da je ovaj okvir izgubio svoju validnost, te da u vremenu nakon 1945. godine nema nijednog ozbiljnog zastupnika. Rijetko se koji historičar iz Srbije, u zadnje vrijeme, bavi problemima Crkve bosanske, a oni koji se uzgred i dotaknu ovih tema uglavnom se priklanjaju autoritetu Sime Ćirkovića i bez polemike se svrstavaju u dualistički okvir. Tek se u određenim stavovima Dragoljuba Dragojlovića i Miodraga M. Petrovića može pronaći povezivanje bosanskih *krstjana* s pravoslavljem.⁴

b) **Dualistički okvir ili okvir Račkog.** Uticaj Franje Račkog na južnoslavensku historiografiju, a pogotovo onu vezanu za učenje Crkve bosanske je ogroman, a ovaj pravac je dodatno osnažen “transferom” u svoje redove glavnog pobornika suprotne opcije – Jaroslava Šidaka. Do danas nisu poznati razlozi ove dramatične promjene stavova, od samog autora nedovoljno jasno objašnjene tek uticajem radova francuskog historičara A. Dondaina. S daljim razvojem historiografije, jedan dio historičara pravio je određena odstupanja od “okvira Račkog”, zadržavajući se na smjeru dualističkog učenja Crkve bosanske. Značajni historiografi poput M. Dinića, S. Ćirkovića, P. Ćoškovića formiraju smjer, odnedavno u historiografiji nazvan “sinkretističkim”, koji bi podrazumijevao tumačenja da je Crkva bosanska nastala spajanjem organi-

⁴ Detaljnije povezivanje ovog historiografskog okvira s tendencijama “srbizacije” bosanskog srednjovjekovlja još uvijek nije u potpunosti provedeno, no one nesumnjivo postoje, budući da termin “srpske zemlje srednjeg vijeka”, koji redovno obuhvaća i Bosnu, nije izgubio na svojoj učestalosti.

zacionog sistema stare *ecclesiae bosnensis* i dualističkih učenja heretičkih elemenata.⁵

c) **Pravovjerni okvir.** Da nije bilo preokreta iz 1954. godine, ovaj smjer bi se legitimno mogao nazvati “Šidakov okvir”, budući da se on svojevremeno najsistematičnije suprotstavio tezama Račkog. Vremenom su se razvijale varijante ovog učenja, koje su zastupali različiti autori. Najradikalniji od tih smjerova bio tzv. “kroatizirajući”, čiji su predstavnici na sve načine, pa tako i preko Crkve bosanske tražili “povjesno pravo Hrvatske na Bosnu” (F. Milobar, I. Pilar).⁶ Šidakova rana učenja podudaraju se s ovom teorijom tek u stavu da Crkva bosanska pripada općem krugu latinskog kršćanstva, s bitnom razlikom u tome što on nije uplitao političke pretenzije u svoje naučne postavke. Gledano s aspekta uticaja vladajuće ideologije na historijsku nauku, primjetna je defanziva “pravovjernog okvira” u vremenu 1945-1990, te njegovo jačanje nakon raspada Jugoslavije. Premalo je podataka da bismo izveli konstataciju o protekciji režima nad “dualističkim okvirom”, no ne treba previdjeti činjenicu da je većina autora koji su zastupali tezu o katoličkom karakteru Crkve bosanske svoje aktivnosti obavljala van granica Jugoslavije.⁷ Naslanjajući se umnogome na Šidakov put, u moderno vrijeme unutar ovog historiografskog smjera formirala se uticajna struja, predvođena renomiranim istraživačima bosanskog srednjovjekovlja (J. V. A. Fine, S. M. Džaja, D. Lovrenović), koji potenciraju prije svega strukturnu, a ne doktrinarnu razliku između Crkve bosanske i katoličanstva i pravoslavlja, a time i šizmatički nad heretičkim karakterom *krstjana*. Međutim, ova historiografska struja nipošto nije homogena. Tako je Fine svoja istraživanja bazirao na multidis-

⁵ Pored toga, razvio se i smjer koji protežira “bogumilski” karakter Crkve bosanske (S. Jali mam), a također i onaj koji vidi nedjeljive poveznice s francuskim katarima (D. Mandić; F. Šanjek).

⁶ Primjer Dominika Mandića, koji je kroatizaciju bosanskog srednjovjekovlja podigao možda i na najviši nivo, a istovremeno promovirao heretički karakter Crkve bosanske, pokazuje da ovakvi politički i pseudonaučni pokušaji nisu ograničeni isključivo na “pravovjerni” historio grafski okvir o učenju Crkve bosanske.

⁷ Navedimo samo Maju Miletić, John V. A. Finea, Srećka M. Džaju i Marian Wenzel. U ovu priču mogao bi se uklopiti i poznati dijalog između M. Wenzel i Alojza Benca, u kojem je na konstataciju američke povjesničarke umjetnosti da u “Crkvi bosanskoj nema ničeg bogumil skog”, Benac odgovorio; “Znam. Uvijek sam to znao. Ali to nije nešto što ja mogu reći. Vi to možete i ja ću vam pomoći”. Ovaj dijalog dodatno zbunjuje kada se zna da termin “bogumili” niti među tadašnjim pristalicama dualističkog okvira nije bio prihvaćen (Wenzel M. 1999. 18).

ciplinarnim historijsko-antropološkim istraživanjima, koja su ga dovela do niza veoma specifičnih zaključaka. Džaja se umnogome oslanjao na stavove iz Šidakove prve faze, te kasnije analize Maje Miletić i drugih naučnika koji su imali slične zaključke, no sve vrijeme je ostao podložan etabliranim formama razmišljanja o crkvenoj prošlosti. Lovrenović je, s druge strane, u diskurs o Crkvi bosanskoj unio pojam političke teologije, te proturječne između bosanske i rimske vjere definirao kao specifičan pravni i konfesionalni problem, nastao uslijed dvostrukog konstitutivnog raskida između Bosne i papinstva, najprije dislokacijom bosanske biskupije u Đakovo sredinom 13. stoljeća, zatim okrunjenjem Tvrtka I. Kotromanića od strane *djeda* (episkopa) Crkve bosanske 1377. godine. Ovakvo istraživačko polazište poentirao je sintagmom “svi su pravovjerni, svi su heretici” uvrštavajući i Crkvu bosansku u *modus operandi* međusobnog ekskomuniciranja s političkim posljedicama, već odavno proveden među velikim crkvama Zapada i Istoka, ali isto tako i procesom konfesionalizacije unutar katoličke i pravoslavne hemisfere srednjovjekovne Evrope.⁸

Historiografija o Crkvi bosanskoj 2005-2015.

Spomenuta knjiga Peje Ćoškovića predstavlja jednu od rijetkih monografija u potpunosti posvećena pitanju Crkve bosanske i jedan je od veoma uspješnih rezultata Projekta u okviru Društvenog cilja XIII/2.⁹ Iako u osnovi prihvaća okvir Račkog, i na njega dograđuje ideje Ćirkovića, autor se bavi isključivo ustrojem Crkve bosanske i njenim položajem u društvu, dok su dogmatska pitanja ostavljena po strani, čime je ova studija “oslobođena domišljanja i slobodnih konstrukcija koje su u velikoj mjeri opterećivale dosadašnju historiografsku produkciju o Crkvi bosanskoj”.¹⁰ U periodu nakon objave monografije, Ćošković se u još par radova doticao pitanja Crkve bosanske. Najprije je precizno sagledao jednu od najvažnijih svjetovnih uloga *djeda* Cr-

⁸ Lovrenović D. 2006. 601.

⁹ *Izvedbeni projekat Društvenog cilja XIII – Istraživanje iz oblasti istorije*, 1986. 29-31. Radni naziv projekta bio je “Ustrojstvo ‘Crkve bosanske’ i njezina uloga u XV stoljeću”, provoden je u periodu 1986-1988, kada je odbranjen u vidu doktorske disertacije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, pred komisijom u sastavu: Sima Ćirković, Rade Mihaljičić i Miloš Blagojević.

¹⁰ Филиповић Е. 2007. 258-261.

kve bosanske – pitanje arbitracije u visokodržavnim slučajevima,¹¹ da bi se u nedavno objavljenom prilogu, na osnovu brojnih poređenja s drugim savremenim redovničkim zajednicama, pozabavio najmanje poznatim dijelom ove crkvene organizacije – njenim pripadnicama, tj. *krstjanicama*.¹²

Da je 2005. godina bila plodna za proučavanje pitanja Crkve bosanske svjedoči i izdavanje Zbornika radova *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, u kojem 26 autora donosi svoje priloge sa različitim tematskim okvirima. Nažalost, mali je broj priloga objavljenih u ovom Zborniku imao istinskog uticaja na dalja istraživanja Crkve bosanske i *krstjana*.¹³ Većini autora ovo je bilo prvo (a nekima i jedino) iskustvo u proučavanju ove teme,¹⁴ dok su iskusniji istraživači stali u okviru svojih ranijih stavova i historiografskih okvira, te nisu donijeli značajnijih pomaka u odnosu na pisanja u prošlosti.¹⁵ Od pojedinačnih radova iz ove godine interesantan je i doprinos Dejana Zadre, kojim se, analizirajući historiografske doprinose o Crkvi bosanskoj, te

¹¹ Čošković P. 2011. 338-356.

¹² Čošković P. 2014. 23-45.

¹³ U prvom redu moramo istaknuti prilog Lovrenovića D. 2005. 193-237, u kojem autor konfesionalna istraživanja srednjovjekovne bosanske prošlosti uklapa u šire okvire društveno-religioznih previranja centralno-istočne Evrope, te otvara niz novih perspektiva u analizi konfesionalne pripadnosti bosanske vladajuće dinastije Kotromanića, kao i prijedloge potpuno novih modela za buduća istraživanja niza komplikovanih pitanja oko Crkve bosanske. Također ovaj rad je značajan jer je njime autor zaokružio i precizirao vlastite poglede na Crkvu bosansku. Jedan od prvih radova medievalistice Elme Hašimbegović (Hašimbegović E. 2005. 413-424), objedinjuje pregled prvih vijesti o pojavi "hereze" u srednjovjekovnoj Bosni, uz dosta solidno sagledavanje konteksta u kojem su one nastale. Autorica se u svom istraživanju nije svrstala niti u jedan od rečenih historiografskih okvira o učenju Crkve bosanske, budući se prije svega bavila događajima prije njenog formiranja. Treba podsjetiti da je ova autorica u okviru svoje doktorske disertacije na Centralno Evropskom Univerzitetu nastavila s proučavanjem tema vezanih za Crkvu bosansku, prije svega korpusa rukopisa nastalih u njenom okrilju. U toj analizi sigurno joj je od velike pomoći bio i rad iz zbornika: Nazor A. 2005. 539-562, u kojem autorica pregledno donosi većinu poznatih informacija o rukopisima Crkve bosanske, njihovoj sudbini i značaju za proučavanje pismenosti srednjovjekovne Bosne.

¹⁴ Puljić I. 2005. 239-267; Vukšić T. 2005. 269-308; Tenšek T. 2005. 309-334; Matijević Z. 2005. 335-350; Birin A. 2005. 387-405; Moaćanin N. 2005. 407-412; Šuljak A. 2005. 441-454; Slišković S. 2005. 479-498; Josipović M. 2005. 563-586; Zovkić M. 2005. 587-610.

¹⁵ Ančić M. 2005. 11-26; Jalimam S. 2005. 179-192; Šanjek F. 2005. 425-440; Zirdum A. 2005. 499-538.

vijesti i kontekste o prvoj pojavi hereze na bosanskom prostoru, svrstao kao pristalica “pravovjernog” historiografskog okvira.¹⁶

Tokom godina koje su uslijedile, tema vezanih za Crkvu bosansku, najčešće se doticao Dubravko Lovrenović. Istina, uglavnom je to rađeno posredno, u sklopu širih tematskih okvira, no izneseni stavovi svrstali su ga kao prvog autoriteta historiografskog okvira koji Crkvu bosansku vidi kao šizmatičku, a ne heretičku sljedbu, čije formiranje je zapravo direktna posljedica dvostrukog konstitutivnog raskida Bosne s Rimskom kurijom. Također, prema pitanju porijekla bosanskih *krstjana*, Lovrenović slijedi teoriju o bazilijanskom redovničkom porijeklu, koji je promovirala Maja Miletić još 1957. godine, te tezu o njihovom prakticiranju istočnog obreda u liturgiji.¹⁷ U dosadašnjim radovima ovog autora, uvijek je naglašavan prioritet političkog nad teološkim značajem ove vjerske organizacije i fokus istraživanja je postavljan na značaj Crkve bosanske kao jednog od ključnih faktora političkog uređenja srednjovjekovne bosanske države. Posebno je, u tom smislu, interesantna analiza konfesionalne pripadnosti velikaške porodice Pavlovića, provedena na primjeru Radosava Pavlovića, sljedbenika Crkve bosanske.¹⁸ Ovaj rad jasno ukazuje na različite nivoe komunikacije Dubrovačke Republike i njenog zaleđa u miru, kada prevladavaju prijateljski tonovi i sklapanje unosnih poslova, te u ratu, kada se primjenjuju najteža ideološka isključivanja i optužbe o herezi bosanskih plemića pljušte na sve strane. Pored toga, ovim radom autor u polje izučavaja Crkve bosanske uvodi do sada zanemareni korpus izvora – povelje nastale u kancelarijama velikaša za koje se sigurno zna da su pripadali ovoj konfesiji. Najznačajnija postavka Lovrenovićeve teorije svakako je ona o djeđu Crkve bosanske kao koronatoru bosanskih kraljeva.¹⁹ Izloživši argumente zašto se kao koronatori malo vjerovatno mogu javiti predstavnici Katoličke ili Pravoslavne crkve, autor je zaključio da je tu ulogu preuzeo vrhovni vjerski autoritet domicilne Crkve bosanske. Ova teorija još uvijek je ostala bez ikakvih reakcija u naučnoj

¹⁶ Zadro D. 2005. 23-33.

¹⁷ Džaja S. – Lovrenović D. 2007. 6; Lovrenović D. 2005. 216; Lovrenović D. 2006. 647-648; Lovrenović D. 2012. 18.

¹⁸ Lovrenović D. 2009. 129-187.

¹⁹ Ovu teoriju autor je po prvi put promovirao još krajem prošlog stoljeća: Lovrenović D. 1999. 227-287, zatim prilikom objave svoje doktorske disertacije: Lovrenović D. 2006. 614-723, da bi je zatim potvrdio dodatnim argumentima u radu: Lovrenović D. 2010. 51-89.

javnosti, međutim, njena potvrda značila bi jedan od najeksplicitnijih dokaza samosvjesnosti i državnog integriteta srednjovjekovne Bosne. Postavlja se na kraju pitanje: zašto ovu, znanstveno provokativnu, tezu već šesnaest godina prati šutnja, posebno imajući u vidu da je problem Crkve bosanske stalno bio izložen raspravama i dijametralno suprotstavljenim mišljenjima?

Radovi Franje Šanjeka iz perioda nakon 2005. godine, uglavnom predstavljaju recikliranje ranijih autorovih pristupa, bilo da se radi o prilogu o potrazi jednakosti između katarske inicijacije i primanja u zajednicu kod Crkve bosanske,²⁰ bilo o radu nominalno posvećenom proučavanju vjerovanja hercega Hrvoja Vukčića, što je zapravo samo manji uvodni dio, nakon kojeg slijedi opći prikaz dobro poznatih autorovih stavova o hijerarhiji i vjerovanju krstjana.²¹ Nešto originalnija je Šanjekova analiza doprinosa Šidaka pitanju proučavanja Crkve bosanske, mada se mora istaći da je propustio barem da pokuša ponuditi odgovor na najvažnije pitanje, tj. razloge drastične promjene Šidakovih shvatanja o učenju Crkve bosanske.²² Salih Jalimam je svoja monografska djela napisao u periodu prije 2005, dok je u za nas interesantnom razdoblju bio mnogo manje aktivan. Jedan od rijetkih radova posvećen je djelovanju Jakova Markijskog u Bosni i spisu *Dialogus contra Manicheos in Bosna*,²³ u kojem se obrađuju stavovi i pisanja ove značajne crkvene ličnosti o krivovjercima u Bosni. U okviru svog pregleda vjerske slike srednjovjekovne humske zemlje, Dijana Korać je određeni prostor posvetila i postojanju Crkve bosanske, no u ponuđenoj analizi mogu se pronaći određene nelogičnosti.²⁴

²⁰ Šanjek F. 2010. 69-81. Uporediti sa Šanjek F. 1976-77. 101-111. Ne možemo prihvatiti stav Nele Rubić da Šanjek zapravo spada u "pravovjerni okvir" kod stavova o učenju Crkve bosanske, te da je sličnosti s francuskim katarima tražio samo kod njenog hijerarhijskog ustroja. Vidi: Rubić N. 2003. 187. Veoma argumentovana kritika Šanjekovih stavova i, pogotovo, rada na izučavanju Crkve bosanske, ponuđena je u: Zadro D. 2005. 527-532.

²¹ Šanjek F. 2013. 111-122.

²² Šanjek F. 2012. 91-96.

²³ Jalimam S. 2008. 59-67.

²⁴ Ova autorica je sagledala ukupne vjerske odnose na području srednjovjekovnog Huma u: Korać D. 2008. 238, tako da je Crkvi bosanskoj posvetila samo jedan dio knjige. Noviji članak iste autorice, Korać D. 2011. 484, donosi rezonovanje koje nema mnogo logike: "Činjenica da se pripadnici Crkve bosanske, u usporedbi s drugim velikaškim obiteljima, u službi vojvode Sandalja spominju relativno kasno (tek početkom 1419. godine), navodi na zaključak da na području Humske zemlje početkom XV. st. nije bilo zajednica Crkve bosanske, *hiža*, pa stoga ni njihovih članova u službi tamošnje vlastele". Najprije, izvori ne govore o tome da su članovi

Rukopisi nastali u okrilju Crkve bosanske od samih početaka istraživanja ovog fenomena privlače veliku pažnju, ne samo historičara, nego i slavista, te historičara umjetnosti. U periodu na koji se ovdje fokusiramo dominiraju dva imena: Jagoda Jurić-Kappel i Lejla Nakaš. Zbirkom svojih radova posvećenih starijoj bosanskoj pismenosti Jurić-Kappel je svoja istraživanja *Hvalovog zbornika*, *Bosanskog psaltira*, *Kopitarevog jevanđelja*, rukopisa krstjanina Radosava i drugih, učinila dostupnijim široj naučnoj zajednici.²⁵ U stavovima prema učenju Crkve bosanske, ova autorica se priklonila dualističkom okviru. S druge strane, u svojim novijim istraživanjima, profesorica sa Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Lejla Nakaš došla je do drugačijih zaključaka, te nigdje u korpusu bosanske književnosti nije pronašla tragove heretičkog učenja.²⁶ Najznačajniji doprinos ove autorice jeste uočavanje identičnosti danas izgubljenog *Srečkovićevo evanđelja s Vrutočkim evanđeljem*.²⁷ Budući da su glose *Srečkovićevo evanđelja* bile jedan od najznačajnijih argumenata zastupnika dualizma u vjeri krstjana,²⁸ analiza Lejle Nakaš kojom je utvrdila da se svaka od njih može pronaći u nekom od “pravovjernih” tekstova, predstavlja ozbiljan udarac okviru Franje Račkog. Slično se može istaći i za istraživanja historičarke umjetnosti Eme Mazrak, koja je u nedavno odbranjenoj doktorskoj disertaciji na Sveučilištu u Zagrebu utvrdila da “na temelju analize iluminacije ne može se pronaći niti jedan trag o postojanju dualizma kod *krstjana*, a u daljem istraživanju

hijerarhije Crkve bosanske morali biti članovi velikaških porodica, da bi se uspoređivali s “drugim” velikaškim obiteljima, a osim toga, predočeni podatak uopće ne mora biti u vezi s rasprostranjenošću Crkve bosanske, već s ulogom u društvenom životu koju su njeni članovi općenito preuzimali.

²⁵ Jurić-Kappel J. 2013. 172. Ovdje objavljeni naslovi su: “Književni jezik u srednjovjekovnoj Bosni”; “O glagoljici i glagoljaštvu u srednjovjekovnoj Bosni”; “Jagić i Bosna – O Jagićevom razumijevanju glagoljice”; “Psalter des Hval Codex (1404) – Zur paläographischen und grammatikalischen Charakteristik”; “Die Stellung des bosnischen Psalters (1404) innerhalb der verwandten slawischen Texte”; “Bosanske apokalipse u svome (južno)slavenskom kontekstu”; “Rukopis krstjanina Radosava u svjetlu dosadašnjih istraživanja”; “Kopitarevo četveroevanđelje, 14./15. st.”; “Weststokavische Eigenschaften des mittelalterlichen bosnischen Schrifttums”; “Der Anteil der bosnisch-herzegowinischen Muslime (Bosniaken) am südslawischen Kulturerbe”; “Neke jezične posebnosti starije bosanske književnosti i njihov udio u standardizacionim procesima – propuštene mogućnosti?” i “Bosanski ili bošnjački?”

²⁶ Nakaš L. 2008. 199-212; Nakaš L. 2012.a. 119-127; Nakaš L. 2012.b. 86-99.

²⁷ Nakaš L. 2012.c. 153-187; Nakaš L. 2013. 5-20; Nakaš L. 2014. 718.

²⁸ Pogledati: Ђирковић С. 1982. 207-221.

svakako bi trebalo napraviti komparativnu analizu bosanskih sa srednjovjekovnim rukopisima tadašnjih dualista odnosno heretika. U njih nekoliko koje smo do sada uspjeli vidjeti uopće nema oslika ili su dekorirani samo s ponekim inicijalom”.²⁹

Bilo bi nepotpuno opisivati historiografiju o Crkvi bosanskoj nakon rata u 90-im godinama, a ne spomenuti pojavu očite radikalizacije stavova formiranih na nacionalnoj osnovi. Kao i sve drugo u Bosni, i ovaj fenomen ispoljava svoju trostruku dimenziju. Ti fenomeni se mogu opisati kao “povratak bogumila”, “nova kroatizacija” i “nova srbizacija”. Termin “bogumili” za bosanske *krstjane* dug je koliko i njihovo izučavanje.³⁰ Činjenica da ga je upotrijebio i sam Rački ne čini ga ništa više ispravnijim. Ovaj termin je u moderno vrijeme našao naročito utočište uglavnom kod amatera i diletanata, prije svega zbog svoje “milozvučnosti” i navodne sličnosti ovog heretičkog pokreta s islamom. U ranijim fazama istraživanja Crkve bosanske bio je gotovo prevladavajući, da bi kasnije, zbog svoje nepreciznosti ipak bio potisnut u zvaničnom naučnom diskursu.³¹ Bez da ulazimo u rasprave o učenju Crkve bosanske, terminu

²⁹ Mazrak E. 2014. 290.

³⁰ U novije vrijeme, jedini od medievista koji je prihvatio ovaj termin je Salih Jalimam. U nekoliko svojih monografija ovaj autor je pristupio okviru Račkog i ustrajno bosanske *krstjane* označavao “bogumilima”. Autor je ovim objašnjenjem želio “da svaki aspekt budućeg istraživanja pojednostavi do tog stepena kojim će se afirmirati kvalitet historijskog postojanja i trajanja (...) te da terminološko jedinstvo ‘bosanski bogumili’ najprikladnije definira teritoriju države Bosne”, u: Jalimam S. 2002. 8. Manje uspješno je G. Dizdar pokušao da bogumilstvo Crkve bosanske revitalizira kao “naučno prihvatljiv stav”, no osim općenitog teoretiziranja, nije uspio da ponudi bilo kakve nove argumente. Vidi: Dizdar G. 2014. 268.

³¹ “Drugo pitanje koje nesumnjivo zavrjeđuje da se na njega upozori tiče se favoriziranja naziva *bogumil* (*bogomil*) za sljedbenike Crkve bosanske. U vezi s tim valja upozoriti da je taj naziv u opticaju još od samih početaka historiografije o bosanskom krivovjerju. U naslove svojih djela uveli su ga B. Petranović (*Bogomili. Crkva bosanska i krstjani*) i F. Rački (*Bogomili i patareni*). Dok je Petranović u Crkvi bosanskoj gledao Pravoslavnu crkvu, Rački je svojim naslovom želio upozoriti na bogumilsku i patarensku sastavnicu u postanku Crkve bosanske, imajući u vidu Nemanjin progon heretika u tadašnjoj srpskoj državi i progon krivovjeraca s područja Splitske nadbiskupije u doba nadbiskupa Bernarda. Danas je poznato da se samo u jednom slučaju iz 1427. bosanski krivovjerci nazivaju bogumilima, ali i u tom slučaju pozadina je politička, a ton neprijateljski. Stoga tim nazivom ne bi trebalo nazivati kršćansku crkvu u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, koju izvorna građa dosljedno naziva Crkvom bosanskom, a njezino redovničko svećenstvo krstjanima, i razlikuju ih od svećenika drugih dviju kršćanskih crkava”. Vidi: Čošković P. 2000. 445. Nešto oštrija kritika pojave ovog fenomena ponuđena je u: Lovrenović D. 2008.a. 234-267. i Lovrenović D. 2008.c. 169-303. Standard-

“bogumilstvo” treba odati priznanje samo kao jednoj od jako značajnih etapa u historijatu proučavanja Crkve bosanske, ali i naglasiti da je vrijeme za njegovo prevazilaženje isteklo. Tim više što su sami pripadnici hijerarhije Crkve bosanske u svojim spisima ponudili naziv koji bi se morao koristiti i u modernom naučnom diskursu, a to je *krstjani*.

Teorije o pripadnosti Bosne susjednim zemljama također su se razbuk-tale, ponajviše zahvaljujući ideologiziranoj nauci i malicioznim internet-portalima i grupama na društvenim mrežama koji u osnovi služe određenim političkim konceptima. Jedan od historičara tog tipa je Milko Brković, koji u svom djelu, u potpunosti posvećenom neumornom dokazivanju hrvatstva srednjovjekovne Bosne, slijedi davno odbačene okvire Ive Pilara te ih čak u nekim slučajevima i radikalizuje.³² Primjer radikalizacije u smjeru srbizacije srednjovjekovne Bosne, predstavlja gotovo potpuno naslanjanje na pradaвне stavove Vase Glušca, koje je nedavno ponudio Miodrag M. Petrović.³³ Ovaj autor smatra da su *krstjani* pripadali direktno Pravoslavnoj crkvi, da su imali ključni značaj u zaustavljanju širenja katoličanstva na istok, te da predstavljaju direktan dokaz srpske i pravoslavne pripadnosti srednjovjekovne Bosne. Prilično nespretno su se u ovaj tabor svrstali Radmilo Pekić i Gligor Samardžić, usputno i nekritički prihvaćajući isključivo zaključke Yvonne Burns, koja još nije izgradila značajan autoritet na ovom historiografskom polju.³⁴

Kratki pregled historiografije o Crkvi bosanskoj u posljednjem desetljeću jasno govori da je izučavanje ovog segmenta srednjovjekovne prošlosti poprilično izmaklo iz fokusa istraživača. Glavni uzrok tome je u činjenici što proučavanje Crkve bosanske zahtijeva usku specijalizaciju, dobro poznavanje teoloških principa, kao i općih kretanja u društvu, kako srednjovjekovne Bosne, tako i drugih evropskih zemalja. Mala količina dostupnih izvora također ne ohrabruje, ali i pored toga, mogući su značajni pomaci u tom pogledu, što potvrđuje nedavni pronalazak do tada nepoznatih glosa bosanskog *Vrutoč-*

izaciju heretičke terminologije ponudili su fra Leon Petrović, Sima Ćirković, Nada Klaić i Dubravko Lovrenović, svi su istog mišljenja da nije uputno vraćanje na drevne mitologeme i etnokonfesionalne stereotipove 19. stoljeća.

³² Brković M. 2011. Stavovi ovog autora o tome da je gorljivo pripadništvo bosanskih *krstjana* glavni uzrok njihovog nestanka, “jer je islam takve smatrao najvećim nevjernicima i stoga ih najžešće trijebio”, (str. 151) ne mogu pronaći uporište u izvorima bilo koje provenijencije.

³³ Петровић М. 2013.

³⁴ Пекић Р. – Самарџић Г. 2014. 151.

kog evanđelja. Iako je u obrađenom periodu objavljeno još nekoliko priloga o Crkvi bosanskoj, ovom prilikom ih ne izdvajamo, budući da ni po čemu nisu doprinijeli dubljem poznavanju problematike koja je u našem fokusu.³⁵ Pregled koji je dat čine radovi najreprezentativnijih predstavnika svog vremena, koji vrlo slikovito predstavljaju moderna dostignuća na ovom historiografskom polju, kao i prisustvo još uvijek drastično različitih polazišta u pristupu problemu Crkve bosanske. Drugim riječima, današnja polarizacija stavova je u osnovi suprotnost između zahtjeva da se savremena istraživanja prate i da se prema njima ustaljene postavke nužno korigiraju, te zahtjeva da se po svaku cijenu, pa i cijenu žrtvovanja istine, a što je suprotno svakom naučnom istraživanju, stanje u struci konzervira te time prešute i savremena istraživanja.

Crkva bosanska u inostranoj historiografiji

Bilo kakav pregled strane historiografije o Crkvi bosanskoj mora se započeti djelom američkog povjesničara na University of Michigan, John Van Antwerp Finea Jr. Razlog tome svakako leži u činjenici da je on jedini inostrani medievalist koji se zaista studiozno posvetio izučavanju bosanskog srednjovjekovlja, te je time obezbijedio i poziciju autoriteta iz ove oblasti. Kao i kod ostalih eksperata za srednjovjekovnu Bosnu i u njegovom pisanju mogu se naći zamjerke, ali one ne umanjuje njegov sveukupni položaj u okviru historiografije o bosanskom srednjovjekovlju. Pored činjenice da je Fineovo životno djelo *The Bosnian Church: a new interpretation* postalo gotovo jedina referenca za većinu ostalih anglofonskih medievista, razlog zbog kojega ćemo mu u ovom radu posvetiti pažnju jeste i to da je druga dva izdanja doživjelo nakon 2005. godine.³⁶ Fineov rad i njegovo aklamacijsko pristajanje uz historiografski okvir koji je Crkvu bosansku shvaćao kao pravovjernu crkvu izazvalo je dosta kontroverzi. Autori koji se nisu slagali s njegovim tezama obično su napadali prilično proizvoljnu teoriju o uporednom postojanju i Crkve bosanske

³⁵ Vrandečić J. 2006. 5-20; Mužić I. 2008. 183.

³⁶ Prvo izdanje knjige Finea J. 1975. izašlo je u okviru serije izdanja *East European Quaterly*. Nažalost, ovo djelo veoma je loše prevedeno na bosanski jezik: Fine J. 2005. i objavljeno u izdanju Bosanskog kulturnog centra, dok je samo dvije godine kasnije, 2007, u Londonu izašlo još jedno izdanje, nepromjenjenog naziva, publikovano od strane Saqi books u saradnji s Bošnjačkim institutom.

i malobrojne dualističke sekte na koju su se odnosile optužbe o herezi.³⁷ Neke od iznesenih postavki prihvaćene su u zvaničnoj historiografiji,³⁸ dok je za stručnjake s engleskog govornog područja njegovo djelo, kao jedno od rijetkih koje obrađuje srednjovjekovnu prošlost ovih prostora, bilo jako zanimljivo.³⁹

³⁷ Čošković P. 2005. 68: "Katoličko podrijetlo i pravovjerno učenje Crkve bosanske najupornije je dokazivao i branio J. V. A. Fine. Po njemu je ona nastala vjerojatno u polovici XIII. st. kao posljedica nastojanja Rimske kurije da reformira Bosansku biskupiju (...) Učenje Crkve bosanske ostalo je po strani njegova zanimanja, a kad ga i dotiče čini to u širem okviru političkih i ekonomskih previranja kroz koja je prolazilo bosansko društvo. Sociološke metode koje je primijenio u radu te metodički postupak s izvornom građom nisu mu besprijeekorni i podliježu kritici". Šidak J. 1974-75. 160: "(...) autor pokušava dokazati da od sredine XIV stoljeća 'Crkva bosanska' nije imala takvo značenje u političkom životu kakvo joj se pridaje. Pri tom polazi od neistinite tvrdnje da je ona, prema 'opštem mišljenju', 'podsticala plemstvo protiv kralja i tendenciju decentralizacije'. Značajno je za autorov metodički postupak uopće da se ne obazire na rezultate dotadašnjih istraživanja niti na onu izvornu građu koja za objašnjenje spomenute uloge 'Crkve bosanske' nije ništa manje važna od malog broja isprava koje upotrebljava. Od ovih, pak, olako je prešao preko dviju körmendskih isprava, a dvije daljnje odbacio je kao falsifikate (...)". Krekić B. 1977. 147-148: "In examining the situation in Bosnia and the mentality of the Bosnian peasant, Fine has introduced a considerable amount of anthropological material. This, as well as his many valid remarks and good suggestions for further research are the strong points of the book. Nevertheless, Fine's main thesis, that the Bosnian Church was not dualistic but 'a Slavic liturgy church, relatively orthodox in theology, that was derived from the Catholic organization in the thirteenth century' (p. 346), remains questionable. Fine does admit that dualists existed in Bosnia, 'but their movement, probably very small in size, was distinct from the Bosnian Church'. Markotić V. 1978. 125: "Fine says his study is not focussed on theology and explains: 'No examination of the sources about the Bosnian heretics can be successful if those sources are lifted outside of the context of Bosnia.' With such a restricted focus, and without examining Manichean sources outside of Bosnia, he fails to see the problem in the right perspective (...) Fine is to be commended for presenting the numerous data and details but his book does not shake even for one moment the idea that the Bosnian Church was dualistic". Najsustavniju kritiku Fineove analize ponudio je Džaja S. 1978. 247-254. Vrlo slična kritika objavljena je i na našem jeziku u: Džaja S. 1979. 52-59, a zatim i u osvrtu na novo izdanje ove knjige u: Džaja S. 2008. 431-434.

³⁸ Tako Lovrenović D. 2008.b. 26, ističe doprinos ovog američkog autora u razbijanju bogumilske teze o pripadnosti stećaka: "(...) U punom suglasju s ovom postavka je Johna Finea, autora jedne od najboljih studija o Crkvi bosanskoj: 'I najzad, ako Bosanska crkva nije bila dualistička onda termin 'bogumilski' za ove nadgrobne kamenove [stećke] postaje u još većoj meri irelevantan. Mislim da se možemo nadati da će ova oznaka uskoro biti napuštena i u popularnoj literaturi.'"

³⁹ Pronađene recenzije inostranih historičara mahom ističu zanimljivost teme, zatim Fineovo poznavanje jezika i historiografije južnoslavenskog područja te značaj monografije za dalji

U svakom slučaju, Fineov rad postao je sastavni i nezaobilazni dio historiografije o Crkvi bosanskoj i gotovo jedini prozor preko kojeg su inostrani stručnjaci mogli doći do osnova bosanske srednjovjekovne historije.

U novije vrijeme, dvojica autora su u svojim priložima znatnu pažnju posvetila problemu Crkve bosanske. Bugarski historičar srednjovjekovnih hereza, koji radi u Londonu, Yuri Stoyanov, može se smatrati modernim zastupnikom teorija o povezanosti srednjovjekovnih hereza, sa zajedničkim porijeklom na Istoku.⁴⁰ U svojim analizama o Crkvi bosanskoj, ovaj autor uopće ne sumnja u ispravnost vijesti o postojanju hereze ili o vođenju križarskih ratova protiv Bosne.⁴¹ Nažalost, prevelika pažnja posvećena je danas malo vrijednim djelima Asbotha i Evansa, dok se od modernijih radova služi samo onim prevedenim na neki od svjetskih jezika. Stoyanov je također u historiografiju uveo pojam novovjekovne slavenofilske odbojnosti prema bogumilstvu koja je rezultirala negiranjem bogumilske pripadnosti Crkve bosanske, što je vrlo zahvalan materijal za izučavanje tokova misli moderne historijske nauke. Njemački medievalist Manuel Lorenz, u nedavno objavljenom radu, pažljivo je analizirao pitanje Crkve bosanske.⁴² Dosta opširno je pregledao i predstavio izvore do 1250. godine, no ulazio je i u kasnije periode u smislu problematiziranja ustroja Crkve bosanske i oporuke gosta Radina. Lorenz je svoja istraživanja također bazirao na pretpostavci o povezanosti srednjovjekovnih hereza i transferu dualističke ideje s Istoka na Zapad. U tom smislu je ponudio veoma opširan uvod u kome je iznio sve sličnosti i razlike između katarskog i bogumilskog pokreta, zatim je predstavio mnoge historioografske teorije, često i suprotne od vlastitih razmišljanja, niti u jednom trenutku ne podcjenjujući mogućnost da su i ona ispravna. Kod rasprave o Crkvi bosanskoj, autor je koristio veoma opširnu domaću literaturu, s tim da se u većini stavova složio sa Šanjekovim pisanjem. Prava je šteta što mu ovdje predstavljeni noviji radovi nisu bili dostupni, te se potkralo nekoliko pogrešaka, pogotovo o pitanju ustroja Crkve bosanske.

rad na proučavanju Crkve bosanske. Vidi: Majeska G. 1977. 346-347; Mojzes P. 1976. 251-252; Wiczynski J. 1978. 306-307.

⁴⁰ Osnovna monografija u kojima je autor iznio svoje stavove, Stoyanov Y. 2000., nažalost, ostala nam je nedostupna, međutim za šire čitalačke krugove prilagođeni pristup može se pronaći u prevedenom djelu: Stoyanov Y. 2003.

⁴¹ Stoyanov Y. 2000. 295-308; Stoyanov Y. 2005. 163-180.

⁴² Lorenz M. 2011. 87-136.

Kod svojih zaključaka, Lorenz je veoma oprezan. U potpunosti odbacuje bogumilsku karakterizaciju stećaka, u Oporuci gosta Radina vidi određeni sin-kretizam između dualističkog i pravovjernog učenja, dok kao najupečatljiviji dokaz sličnosti *krstjana* s katarima vidi u *Radosavljevom kodeksu*, mada i na tom primjeru ističe da se ne može donijeti nikakav konačan zaključak.

Časopis *Baština Sjeveroistočne Bosne* u svojim prvim brojevima objavio je nekoliko radova kuratora harvardske biblioteke za slavenske jezike Thomasa J. Butlera.⁴³ Ovaj autor se svrstao u heretički okvir o učenju Crkve bosanske. U mnogim pogledima Butler slijedi stavove Solovjeva, porijeklo hereze u Bosni nalazi na Istoku uslijed progona cara Dušana, a kao glavnu razliku između *krstjana* i kršćana vidi u činu krštenja, kojeg prvi, navodno nisu prakticirali. Sve u svemu, pisanja Butlera ne doprinose mnogo znanju o Crkvi bosanskoj, u mnogim stvarima samo ponavlja autore čije teorije mu se sviđaju, a upotreba termina “holokaust” za opisivanje navodnih križarskih pohoda protiv *krstjana*, događaja za koje je utvrđen prije svega politički a ne vjerski motiv, nije dostojno jednog historijskog teksta.

Mnogo ozbiljniji su pristupi bugarske medievalistice Snezhane Rakove,⁴⁴ koja je svoju doktorsku disertaciju posvetila političkoj strukturi Bosne s kraja 14. i prve polovine 15. stoljeća. Rakova u svojim radovima donosi solidne preglede jugoslavenske historiografije o Crkvi bosanskoj, a sama također pristaje uz heretički okvir, naročito potencirajući, što je inače svojstveno bugarskim historičarima, povezanost i porijeklo bosanske hereze s bugarskim bogumilstvom. Pronašla je interesante poveznice Bosne i Bugarske, poput one da je učenje Crkve bosanske bila zvanična religija srednjovjekovne Bosne, gdje nalazi sličnost s Bugarskom u vrijeme Ivana Vladimira (1015-1018) kada je bogumilstvo bilo prihvaćeno od vladajuće dinastije, ili s vremenom vladavine Ivana Asena II (1218-1241) koji je optuživan od Rimske kurije da podržava heretike u svojoj zemlji. Također, i ovoj autorici može se prigovoriti na nekritičkom stavu prema stvarnoj prirodi ratnih pohoda na Bosnu u prvoj polovici 13. stoljeća, te na prečestom traženju sličnosti s bosanskim *krstjanima* i bugarskim bogumilima. Veoma slične, slobodno možemo reći prenaglašene, stavove o važnosti bugarske hereze nalazimo i kod drugih bugarskih medievalista,⁴⁵

⁴³ Butler T. 2010. 47-52; Butler T. 2012. 11-14.

⁴⁴ Rakova S. 1992. 19-29; Rakova S. 1993. 193. i 103.

⁴⁵ Божилов И. 2005. 105-128.

pa je to činjenica kojoj se mora posvetiti posebna pažnja. U prilog ovoj konstataciji svjedoči i bibliografija radova o bogumilstvu i njegovom širenju srednjovjekovnom Evropom, autorice Kristine Gečeve, u kojoj je cijelo poglavlje posvećeno Bosni.⁴⁶

Opći pregledi heretičkih pokreta u srednjovjekovnoj Evropi gotovo redovno uključuju Bosnu u zemlje u kojima je hereza procvjetala, no isto tako redovno je to osvrtanje veoma površno i bez poznavanja bilo kakvih procesa bosanskog srednjovjekovlja. U monografiji posvećenoj spisu *Contra Patarenos* autora Hugh Eteriana (12. stoljeće) Bosna se spominje nekoliko puta. Naročita pažnja je posvećena događajima oko Bilinopoljske abjuracije i ulozi pape Innocenta III u njima.⁴⁷ Priređivači su se uglavnom referirali na Finea, a bitan je njihov zaključak da patareni koje Eteriano spominje u svom djelu ne mogu biti oni u Bosni, jer je Bosna bila pod okriljem Latinske crkve, dok Eteriano u svom djelu kritikuje heretike koji su živjeli u Konstantinopolju.⁴⁸

Niz autora inklinira “bogumilstvu bosanske hereze”, pa te stavove uvrštavaju u svoja djela. Inače veoma korisna zbirka prevedenih izvora o dualističkim herezama u Bizantskom carstvu iz 1998. godine, donosi klasično bugarski pogled na srednjovjekovne hereze kao opći produkt bugarskog bogumilizma. Pa tako, iako se koriste gotovo isključivo Fineovim pisanjem (uz rijetke ekskurze u Šanjekov *Les Chrétiens bosniaques et le mouvement Cathare XII-XV siècles*, 1976), istovremeno ga žestoko kritikuju jer je ustvrdio da nema povezanosti između dva pokreta. Potpuno neutemeljenim se pokazuju stavovi da termin “maniheji” iz srednjovjekovnih izvora, ako se odnosi na Zapad, označava isključivo katare, a ako se odnosi na Balkan, isključivo na bogumile.⁴⁹ Ovakva uopćavanja ni po čemu ne doprinose ionako komplikovanom pitanju srednjovjekovne crkvene terminologije. Direktnom povezivanju bosanske hereze s bogumilstvom pridružio se i Heinrich Fichtenau u svojim istra-

⁴⁶ Гечева К. 2007. 158-169.

⁴⁷ Hamilton B. – Hamilton J. – Hamilton S. 2004. 63-66.

⁴⁸ Isto. 3.

⁴⁹ Hamilton J. – Hamilton B. – Stoyanov Y. 1998. 45-49. Na dosta sličnom tragu su i pisanja mađarskog historičara, Bálint T. 2013. 65-76, koji koristi nešto opširniju literaturu kolega sa Zapada (Dragojlović, Šidak, Rački, Fine, Petrović, Mandić, Jalimam), te za nas nešto manje poznatim starim radom János Asbótha: “A bosnyák bogumilek az Árpádok, Anjouk és Hunyadiak alatt.” I, *Budapesti Szemle*, 13, No. 97, 1885.

živanjima o heretičkim pokretima 11-13. stoljeća. Iako se na Bosnu rijetko osvrće, ipak smatra da ona predstavlja vrhunac bogumilskog pokreta, budući da je jedino u Bosni ono postalo “zvanična religija”.⁵⁰ U ovim svojim zaključcima i tumačenju širenja bogumilizma, autor se služio nekim navedenim radom M. Brandta. U nedostatku izvora, pojedini autori rukopise nastale u okviru Crkve bosanske proglašavaju jedinim pisanim ostacima bogumilskog vjerovanja,⁵¹ iako, kako smo vidjeli, moderna slavistika pobija takve stavove. Jako interesantan je i primjer autora koji su titularni epitet *Bons omes* (*bononios*, *bonozios*) pomiješali sa “Bosnians”.⁵²

Nažalost, nismo bili u prilici direktno konsultirati djelo talijanskog medievaliste Grado Givoanni Merla *Eretici ed eresie medievali* (Bologna 1999.), no na osnovu kratkog osvrta na njegove stavove,⁵³ saznajemo da za bosanske *krstjane* nije prihvatao termine “maniheji”, “patareni” i “bogumili”, te da je odbacivao postojanje bilo kakvih dokumenata o vezama između *krstjana* i talijanskih heretika.

Ovaj kratki pregled inostrane historiografije o Crkvi bosanskoj još jednom ukazuje na potrebu da se noviji prilozi domaće naučne produkcije prevode i objavljuju na nekom od svjetskih jezika. Sve dok se to ne ostvari, nemamo mnogo prava da se žalimo na postojanje i raširenost brojnih neistina i mitova o bosanskom srednjovjekovlju u općem znanju o evropskom srednjovjekovlju. Fokus svjetske pažnje, pa tako i naučne, nije više usmjeren na ove prostore, pa je sve manje naučnika koji se mogu služiti djelima napisanim na bilo kojem od službenih jezika u Bosni i Hercegovini,⁵⁴ a praktično nepostojanje pristupa za domaće naučnike u neku od velikih svjetskih bibliografskih baza, otežava kako plasiranje vlastitih istraživanja, tako i pronalazak radova inostrane provenijencije.

⁵⁰ Fichtenau H. 1998. 71. i 79.

⁵¹ Hamilton B. 2006. 106.

⁵² Ova greška pojavila se u uglednoj knjizi: Lambert M. 1998. 62, da bi bila ispravljena u: Pegg M. 2006. 236-237.

⁵³ Rubić N. 2003. 187-188.

⁵⁴ Opširniju analizu razloga znatnog opadanja interesa naučne javnosti za balkanski prostor pogledati u: Schmitt O. J. 2013. 131-134.

Historiografske kontroverze: *Salvum conductum* i Oporuka gosta Radina

Dva dokumenta oko kojih postoje najrazličitije interpretacije i koje gotovo svaki autor uzima kao neoboriv dokaz svoje teorije o učenju Crkve bosanske vezana su za čuvenog gosta Radina Butkovića i njegovo djelovanje. Dugo se vremena u historiografiji nije znalo za *salvum conductum* tj. dozvolu za prelazak na mletačku teritoriju i boravak na njoj, koju gostu Radinu i pedeset do šezdeset pripadnika njegove sekte odobrava Senat Venecije.⁵⁵ Sintagma upotrijebljena u dokumentu (...) *suis legis et secte sue* (...) objašnjavana je na različite načine. Izdavač ovog izvora, Marko Šunjić, iako je rijetko pravio ekskurzije u vjerska pitanja srednjovjekovne Bosne, komentarom ovog izvora svrstao se u pristalice teorije o dualističkom karakteru Crkve bosanske.⁵⁶ Nasuprot Šunjiću, Dubravko Lovrenović u ovoj vijesti vidi dokaz da Crkva bosanska “za cijelo vrijeme svoje aktivnosti do 1459. nije bila brojčano jaka, (...) niti je bila usmjerena na rad u masama”,⁵⁷ kao i potvrdu da je tačno izvješće pape Pia II o “krštenju većine krstjana nakon ultimatumu kralja Tomaša iz 1459, osim malog broja, koji su sklonište našli na teritoriji hercega Stjepana, saveznika

⁵⁵ Dokument je u svojim istraživanjima pronašao Marko Šunjić i prvi put ga objavio u radu: Šunjić M. 1960. 265-268: Archivio di stato, Venezia, Senato-Terra, V, 151 (10. III 1466): “Quidam gost Radin principalis baronus et consillarius domini duci(s) Stefani sancti Save cum maxima instantia petit a nostro domino literas patentes et salvum conductum nostrum quo ei leciturum sit et valeat cum personis L in LX ex suis legis et secte sue cum facultatibus et bonis eorum se reducere sub umbram nostram et securi liberique ab omni molestiaque quoquomodo illis inferri possit stare, ire et redire. Et quoniam de nullo alio dominio confidunt nisi de dominio (nostro), et nobis non nisi utile esse potest multis rationibus adventus et mansus predictorum in terris et locis nostris et maxime impresentiuram ob conditiones status prefati ducis Stefani, Vadit pars quod suprascripto Radin pro se et suis et pro omnibus bonis et rebus eorum fiat liber et ampulus salvus conductus in ampla et libera forma quo eis liceat venire, stare et rededere pro libito et omni penitus remota contradictione et obstaculo. De parte 60. De non 7. Non sinceri 15”.

⁵⁶ Isto. 268: “Radinovi krstjani ili bar onih šezdesetak koji su namjeravali preći pod okrilje Venecije i ne pomišljajući na to da, upoređujući svoju vjeru sa islamom, traže izvjesne sličnosti među tim dvjema vjerama niti u Muhamedu gledaju tajanstvenog Paraklita obećanog od Isusa i poslanog od boga nego bi se radije, i ne čekajući Turke, sa svojom imovinom sklonili u katoličko područje. Nije više ni postojala neka socijalna opasnost od njihovog učenja; neslaganja su se ograničavala samo na dogmatska i obredna pitanja, pa im je i Venecija mogla odobriti ulazak u svoje područje”.

⁵⁷ Lovrenović D. 2012. 235.

nevjernika”.⁵⁸ Također, isti autor ističe kako sama činjenica da je Senat odobrio prelazak gosta Radina i njegovih sljedbenika predstavlja uvjerljiv argument da “njegova konfesionalna pripadnost, kojoj je ostao vjeran, nije predstavljala prepreku da mu jedna zapadna katolička država pruži zaštitu”.⁵⁹ S druge strane, Pejo Ćošković o toj istoj činjenici zaključuje da su oni očito nastojali očuvati crkvenu i vjersku posebnost.⁶⁰ Franjo Šanjek opet u težnji ka prelasku na područje Venecije vidi dokaz da “krstjani Bosne i Huma nisu odveć žurili prigrliti islam (...) i pored činjenice da dolaskom na mletački teritorij ulaze u područje na kojem će biti pod stalnom prijetnjom sveprisutne inkvizicije”.⁶¹ Iz ovog primjera vidi se kako jedna, za pitanje učenja Crkve bosanske, vrlo štura informacija može izazvati različita tumačenja.

Još su zanimljivije karakterizacije Oporuke gosta Radina kao izvora.⁶² Tako, recimo, Srećko M. Džaja ističe da je oporuka “pored povelja, glavni oslonac grupe povjesničara koji zastupaju tezu o pravovjernosti Crkve bosanske”,⁶³ dok je za Jalimama “pojavom testamenta gosta Radina 1911. godine, teza o heretičkom karakteru bosanskih bogomila (...) dobila svoju nesumnjivu potvrdu”.⁶⁴ Brojne pojedinosti ove oporuke su izazvale različita tumačenja. Prisustvo dva križa na prvoj stranici (jedan na vrhu teksta, a drugi na donjoj lijevoj margini) i Radinovo prizivanje na Boga svemogućeg, navode Johna Fiinea da zaključi da Radin nije odbacivao križ, da je vjerovao u jednog Boga i

⁵⁸ Lovrenović D. 2006. 334.

⁵⁹ Isto. 393.

⁶⁰ Ćošković P. 2005. 350.

⁶¹ Šanjek F. 2003. 30. Ova knjiga je inače vrijedna što na jednom mjestu donosi niz izvora za bosanske krstjane.

⁶² Oporuka se čuva u Državnom arhivu u Dubrovniku, pod serijom *Testamenta Notariae*, No.20, a tergo 1-2. U literaturi je objavljivana više puta. Pored izdanja navedenih u: Ćošković P. 2005. 220, napomena 10, jedan od recentnijih radova u kome se može naći je: Sopta J. 2000-2001. 53-56. Značaj ovog izvora nebrojeno puta je naglašavan. Jedino u cjelosti objavljen izvor je u čuvenim *Studijama o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu*, u: Šidak J. 1975. Značenje određenih pojmova u oporuci dobilo je svoje naučno objašnjenje u radovima: Šidak J. “Oporuka ‘gosta’ Radina Butkovića (1466) kao izvor za ‘Crkvu bosansku,’” u: *Studije*, 173-191. i Ćošković P. 2005. tako da se ovdje nećemo zadržavati na terminološkom segmentu, već samo na historioografskoj analizi ovog dokumenta kao izvora za učenje Crkve bosanske.

⁶³ Džaja S. 2006. 251.

⁶⁴ Jalimam S. 2000. 22.

prema tome nije bio dualist, dok Manuel Lorenz istu zanimljivost vidi kao pokazatelj “antikatarskih doktrinarnih aspekata”.⁶⁵ Ostali autori nisu mnogo pažnje pridavali ovoj činjenici. Šidak u svom čuvenom radu iz 1977, koji predstavlja prekretnicu njegovih stavova o pripadništvu Crkve bosanske, ističe da brojne predstave križa i na bosanskim stećcima potvrđuju da nema osnove za tvrdnje da su ga bosanski heretici odbacivali, te smatra da je pojava križa na oporuci, u pogledu učenja gosta Radina i njegovih sljedbenika potpuno nevažna.⁶⁶ Solovjev opet taj znak objašnjava “dvoličnošću gosta Radina, koji je vođen prema sistemu ‘duplog morala’ (...) u izrazito katoličkoj sredini kao što je Dubrovnik, želio da se prikaže kao dobar hrišćanin”,⁶⁷ ovakvo razmišljanje, pedeset godina kasnije, ponovio je i Jalimam.⁶⁸ Šanjeka posebno zbunjuje formulacija o “svemogućem Bogu” koju Radin upotrebljava, no njegovo domišljanje čemu je to uzrok, čini se prilično proizvoljnim.⁶⁹ Sintagma *prava vjera apostolska* koju Radin spominje, također je dobila razne interpretacije. Za Mihaila Dinića⁷⁰ i Peju Čoškovića nema sumnje da time gost Radin jasno

⁶⁵ Lorenz M. 2011.

⁶⁶ Šidak J. 1977. “Heretička ‘Crkva bosanska’”, u: *Slovo*, 27, Zagreb 1977. 175.

⁶⁷ Solovjev A. 1947. 317. Inače, Solovjeva karakterizira izrazito marksističko sagledavanje Radinove ličnosti: “Ekonomski uspon i moralni pad Radina gosta rasvjetljavaju nam raspad i propast ‘bosanske crkve’. Nekad revolucionarno patarensko učenje, (...) postepeno je prema dijalektici istoriskog zbivanja prešlo u svoju negaciju. Isto kao u Provansi, ono je u Bosni postalo učenje ‘gospodske crkve’. Njene su starešine postale finansiski i diplomatski agenti feudalnih velikaša i čak zaštitnici njihovih interesa protiv seljaka”.

⁶⁸ Jalimam S. 2000. 21: “Dalje se postavlja pitanje, čega je križ simbol u testamentu: da li vjerskog poštovanja ili je to samo znak dubrovačkog notara? (...) Dvostruka uloga ili čak dvoličnost gosta Radina, jasno vidljiva kroz sve njegove diplomatske pregovore, ukazuje da se radi o jednoj potpuno kontroverznoj ličnosti, koja je u sebi imala čin bogomilskog dostojanstvenika, ali i tipičnost feudalnog velikaša. Pišući testament u Dubrovniku, u strogo katoličkoj sredini, gost Radin se izgleda željeo da pokaže dobar žitelj toga grada (...)”.

⁶⁹ Šanjek F. 2003. 51: “Iz teksta oporuke (...) saznajemo da je ovaj krstjanski uglednik vjerovao u ‘svemogućega Gospodina Boga i svetu Trojicu nerazdjeljivu’ (...). Teško je uskladiti ove stavove s upornim inzistiranjem katoličkih vrela, latinske i glagoljaške provenijencije, na umjerenom dualizmu bosanskohumskih krstjana. Taj nazovi dualizam potvrđuje zapravo stvarateljsku snagu jednog vrhovnoga počela, koje Sotoni (đavlu) priznaje tek privremeni udio u upravljanju materijalnim svijetom koji je pod uticajem sila zla”.

⁷⁰ Динић М. 1948. 42-43.

definira svoje vjerovanje i potvrđuje njegov dualizam.⁷¹ U osnovi slično, no u interpretaciji položaja *krstijana* u odnosu na ostale dualističke pokrete sasvim različito je promišljanje koje je ponudio Dominik Mandić, prema kome tom tvrdnjom Radin “ruši osnove tadašnje Crkve zapadne i istočne”.⁷² Na drugoj strani su autori koji navedenoj sintagmi ne pridaju značaj u smislu dokaza za dualizam, nego nude alternativna tumačenja. Tako, Maja Miletić, pod “pravom verom apostolskom” prepoznaje monaški red, a termin “naš zakon” objašnjava kao naziv za redovničku regulu,⁷³ a i sam Jaroslav Šidak, iako je načelno promijenio svoje stavove o Crkvi bosanskoj, odbija da se složi s Dinićevim postavkama, no istovremeno ne predočava vlastite stavove, nego se zadržava na historiografskim analizama i manje problematičnim pitanjima braka gosta Radina i hijerarhijskog ustrojstva Crkve bosanske.⁷⁴

⁷¹ Čošković P. 2005. 36-37: “Njegovo prizivanje na apostolsko podrijetlo te vjere neodoljivo podsjeća na dogmu ustanovljenu na općem crkvenom saboru u Carigradu 381. kad je definirano vjerovanje ‘u jednu svetu, katoličku i apostolsku crkvu’, uz napomenu da je zbog toga što su krstijani prihvatili dualističko promišljanje svijeta otpala atribucija ‘svetu i katoličku’, ali je zadržan pridjevak ‘apostolska’ koji je imao braniti izvornost, podrijetlo, legitimitet i ortodoksiju Crkve bosanske”.

⁷² Mandić D. 1962. 81: “Gost Radin na prvom mjestu tvrdi, da je vjera, koju on i njegovi sumišljenici vjeruju, ‘prava vjera, apostolska’. Budući da je istina jedna i nedjeljiva, a apostolskih crkava, koje čisto i nepromijenjeno čuvaju poklad nauke i milosti, koje je Krist predao svojim apostolima, ne može biti deset nego samo jedna, gost Radin svojom tvrdnjom, da je njegov zakon ‘prava vjera apostolska’, rušio je osnove tadašnje Crkve zapadne i istočne. On je tvrdio i vjerovao protivno onomu, što je Crkva naučavala u Apostolskom vjerovanju (‘vjerujem u svetu Crkvu’), a napose u Vjerovanju Nicejsko-carigradskom. Na općem crkvenom saboru u Carigradu god. 381. utvrđeno je kao jedna od osnovnih kršćanskih istina (dogma) ovo: (Vjerujem) u jednu, svetu, katoličku i apostolsku crkvu. Navedenu istinu Crkva je dnevno ispovijedala moleći Vjerovanje apostolsko i ono Nicejsko-carigradsko. Ta je istina bila svakomu poznata, pa i gostu Radinu, koji se često kretao među katolicima i svoju oporuku pisao u katoličkom gradu Dubrovniku. Ako ipak gost Radin tvrdi i vjeruje, da je njegova crkva, koja je različita od katoličke, ‘prava vjera apostolska’, on je time sebe i svoje sumišljenike stavio u red onih krivovjераца četvrtoga stoljeća, koji su bili osuđeni na općem crkvenom saboru u Carigradu god. 381. U punom i kasnom Srednjem vijeku staru su zabludu obnovili katari i albigenzi, koji su učili, da je katolička Crkva s papom Silvestrom izgubila apostolicitet, koji je prešao na njih, i da su oni samo prava apostolska crkva Kristova. Da bosanski krstijani nijesu ništa drugo učili ni vjerovali, različito od drugih kršćana, nego samo to, da je njihova sljedba ‘prava vjera apostolska’, oni su u očima katoličke Crkve, zapadne i istočne, bili pravi i potpuni krivovjerci (haeretici)”.

⁷³ Miletić M. 1957. 185, prema: Šidak J. 1975. 167.

⁷⁴ Šidak J. 1975. 161-173.

Pitanje svetkovina koje spominju u testamentu također izaziva kontroverze. Najdalje je u teoretiziranju otišao Mandić, koji Radinovo slavljenje “krsnog imena” povezuje s prastarim običajem Hrvata Crvene Hrvatske.⁷⁵ Finea je opet zainteresirao drugi praznik – zajedničko slavljenje sv. Petra i sv. Pavla, što je karakteristično za pravoslavce, a ne katolike.⁷⁶ Ćirković ističe da je prihvatanje praznika i svetaca u nesuglasju s vjerovanjem radikalnih dualista kakvi su bili *krstjani* u Bosni,⁷⁷ dok Ćošković iz obimnog spiska blagdana izvlači zaključak da su “krstjani i njihovi vjernici molitvenim skupovima obilježavali veliki broj crkvenih blagdana, iz čega bi slijedilo da im vjerski život nije bio siromašniji od života njihovih kršćanskih suvremenika”.⁷⁸

Kako se može vidjeti, Oporuka gosta Radina izazvala je dosta različitih stavova. Iako je uzet manji broj primjera, odabrani autori su se ipak ponajviše bavili ovim izvorom i njihova tumačenja moraju biti uzeta u obzir. Razlike u tim tumačenjima pokazale su se kao izvanredan materijal za analizu kontroverzi u historiografiji o Crkvi bosanskoj.

Zaključak

Prema pregledu najznačajnije historiografske produkcije o Crkvi bosanskoj (2005-2015) moguće je zaključiti sljedeće:

1. Broj autora koji se bave ovim problemom, u odnosu na prethodno razdoblje, vidljivo je opao, dok mlađa generacija nije iznjedrila ni jedno novo ime.
2. Ranije dominantni “okvir Franje Račkog” bilježi stagnaciju. Najznačajnija monografija ovog perioda svakako je *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Peje Ćoškovića. Međutim, njena osnovna tematika je hijerarhijski ustroj ove vjerske organizacije, a ne njeno dogmatsko učenje. Teorije o katarskoj i bogumilskoj prirodi bosanske “hereze”, također ne nude nove uvide.

⁷⁵ Mandić D. 1962. 386-387. Kao još jednu značajnu karakteristiku Radinovog spiska praznika, Mandić ističe izostanak obilježavanja Vodokršća, i to obrazlaže kao argument tezi o dualizmu bosanskih krstjana, “jer su oni, kao i zapadni katari, vodu smatrali zlom i nesposobnom, da se po njoj dijeli duhovno preporođenje i milost”, u: Isto. 107-108).

⁷⁶ Fine J. 2005. 361.

⁷⁷ Ćirković S. 1987. 234, napomena 137.

⁷⁸ Ćošković P. 2005. 265.

3. Historiografski smjer koji poriče dualističko učenje Crkve bosanske pokazuje najveću dinamičnost i to ponajviše zahvaljujući priložima D. Lovrenovića. Uvođenjem povelja bosanske vlastele povezane sa Crkvom bosanskom u diskurs o ovoj crkvenoj organizaciji, postavljanjem teorije o *djedu* kao koronatoru bosanskih kraljeva, te uočavanjem dvostrukog konstitutivnog raskida s papinstvom kao osnovnim uzrokom dekatolicizacije Bosne, ovaj autor je postavio okvir koji je efektivno otvorio nove pristupe za probleme koji su smatrani teško rješivim. Moderna istraživanja kodeksa porijeklom iz Crkve bosanske dodatno jačaju argumente ove struje, budući da u njima, niti jezičke niti ikonografske analize, nisu pronašle nikakve tragove dualističkog učenja.
4. Iako ne tako aktivno kao tokom 1990-ih bilježimo tendencije koje bosansko srednjovjekovlje, a također i pitanje Crkve bosanske, tretiraju kao privjesak prošlosti hrvatskog i srpskog srednjovjekovlja. One su dovele do apsurdne situacije o postojanju triju verzija prošlosti, tj, “triju istina” na jednom malom prostoru. Kao najizrazitije predstavnike ovih smjerova ističemo Milka Brkovića i Miodraga M. Petrovića.
5. Analiza inostrane historiografije pokazuje slabu razinu poznavanja bosanskog srednjovjekovlja, s iznimkom J. Finea. Većina autora ponavlja anahrone stavove, bez poznavanja novijih istraživanja o Crkvi bosanskoj. Zato kao jedan od najvažnijih zadataka za bosanskohercegovačke medievaliste ostaje da svoje publikacije prevode na neki od svjetskih jezika.

Crkva bosanska bila je i, uprkos pomjeranja granice naučnih spoznaja, ostat će “vječito” bojište nepomirljivih historiografskih stavova. Ovoj “verdunskoj bici” teško da se i može nazrijeti kraj. Također, pokazalo se da uporedna metoda, toliko korisna u nekim drugim medievalističkim istraživanjima, na polju Crkve bosanske može donijeti dvojbene rezultate, a očite nedostatke pokazuje ukoliko se primijeni na upoređivanje bosanskih *krstjana* s heretičkim pokretima Istoka i Zapada. Istina, odnos vrha katoličke hijerarhije prema njima je identičan, budući da tokom srednjeg vijeka papinstvo uvodi monopol na istinu koji proizilazi iz univerzalističke težnje za pravom na interpretaciju vjere, no u pogledu uloge u državi, općeg razvoja društva, pa na kraju, i samih pisanih izvora, sličnosti se gube. S druge strane, uporedna metoda se pokazala

jako korisnom na primjeru Pavlovića, odnosno na primjeru analize korespondencije Dubrovnika s ovom šizmatičkom bosanskom vlastelom provedene sa stajališta političke teologije srednjovjekovlja.

U potrazi za potpunom istinom istraživači će u budućnosti neizostavno morati sagledati cjelokupni spektar političko-vjerskih odnosa u trouglu Bosna – Ugarska – Rimski kurija. Bez ikakve je sumnje da su političke pretenzije Ugarske zasnovane na tzv. *patronatskom pravu* uveliko uvjetovale, ako ne i usmjeravale odnose papinstva prema Bosni i njenim vladarima. Dosadašnje studije bosansko-ugarskih odnosa donijele su dosta oprečne rezultate. Tako je M. Ančić, koji je obradio veći dio 14. stoljeća, ostao u okviru heretičnosti srednjovjekovne Bosne, što mu je odgovaralo da objasni svoje stavove o Bosni kao jednom djeliću *Archiregnum Hungaricum*-a, uglavnom bez vlastitog političkog identiteta. S druge strane, Lovrenović je u proučavanju iste teme (1387-1463) došao do dijametralno suprotnih zaključaka: Bosna nije bila u vazalnom odnosu s Ugarskom, predmet spora između Bosne i Ugarske bila je bosanska kruna a ne vjersko pitanje, dok je Crkva bosanska bila vjerska sljedba šizmom razdvojena od obje velike Crkve, specifična za državno uređenje srednjovjekovne Bosne. Odnosi Bosne s papinstvom nisu dobili jedinstvenu sintezu, mada se u radovima S. M. Džaje o bosanskoj kruni i D. Lovrenovića o prijenosu sjedišta biskupije izvan Bosne, odnosno prijenosu institucije kraljevstva iz Srbije u Bosnu (1377.), mogu pronaći temelji za daljnja istraživanja. Morat će se također više pažnje posvetiti proučavanju povelja bosanskih velikaša, kao i epitafa na stećcima. Bilo bi potrebno da se konačno stane u kraj nacionalnim svojatanjima srednjovjekovne Bosne, kao i jednako štetnim romantičarskim pristupima. Sve to nas vraća riječima jednog od prvih kritičkih historičara s ovih prostora: “kod svih Slovena naročito je opasno boriti se protiv ‘zamatorelih mnjenja.’” Ako će se rasprave i dalje nastaviti, ipak smatramo da je većina misterija vezanih za Crkvu bosansku riješena konceptom specifične “vjere bosanske” poznate iz savremenih izvora kao konfesije različite od katoličke i pravoslavne.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a. Neobjavljeni izvori:

- Državni arhiv u Dubrovniku, (DAD)
- Serija: *Testamenta notariae*

b. Objavljeni izvori:

- *Izvedbeni projekat Društvenog cilja XIII – Istraživanje iz oblasti istorije*, 1986. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Šunjić M. 1960. “Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sekci”. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XI*, Sarajevo: Društvo istoričara BiH.

LITERATURA

a. Knjige:

- Brković M. 2011. *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*. Mostar: Crkva na kamenu, knj. 114.
- Čošković P. 2005. *Crkva bosanska u XV. stoljeću*. Sarajevo: Institut za istoriju, Historijske monografije, knjiga 2.
- Fichtenau H. 1998. *Heretics and Scholars in the High Middle Ages, 1000-1200*. Pennsylvania; The Pennsylvania State University Press.
- Fine J. 1975. *A Bosnian Church: A New Interpretation (A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries)*. London – New York: Colombia University Press.
- Fine J. 2005. *Bosanska crkva: Novo tumačenje. Studija o Bosanskoj crkvi, njenom mjestu u državi i društvu od 13. do 15. stoljeća*. (prijevod Tatjana Praštalo), Sarajevo: Bosanski kulturni centar.
- Fine J. 2007. *A Bosnian Church: A New Interpretation (A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries)*. London: Saqi Books – Bošnjački institut.
- Гечева К. 2007. *Богомилството и неговото отражение в средновековна християнска Европа* – Библиография. София: Издателство “Гутенберг”.

- Hamilton J. – Hamilton B. – Stoyanov Y. 1998. *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World, c. 650 - c. 1450*. Manchester-New York: Manchester University Press.
- Hamilton B. – Hamilton J. – Hamilton S. 2004. *Hugh Eteriano: Contra Patarenos*, Lieden – Boston: Brill Press.
- Jalimam S. 2003. *Historija bosanskih bogumila*. Tuzla: Društvo studenata “Demus”.
- Jurić-Kappel J. 2013. *Bosnien im Spiegel älterer Schriften. Philologisch-linguistische Studien / Bosna u ogledalu starije pismenosti. Filološko-lingvističke studije*. Wien: Edition Liaunigg.
- Korać D. 2008. *Vjera u humskoj zemlji*. Mostar: Crkva na kamenu, knj. 107.
- Lambert M. 1998. *The Cathars*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Lovrenović D. 2006. *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387-1463*. Zagreb – Sarajevo: Synopsis.
- Lovrenović D. 2008.a. *Povijest est magistra vitae (O vladavini prostora nad vremenom)*. Sarajevo: Rabic.
- Lovrenović D. 2008.b. *Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*. Sarajevo: Rabic.
- Lovrenović D. 2012. *Bosanska kvadratura kruga*. Sarajevo – Zagreb: Dobra knjiga – Synopsis.
- Mandić D. 1962. *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. Chicago: Hrvatski povjesni institut.
- Mazrak E. 2014. *Hvalov zbornik i knjižno slikarstvo srednjovjekovne Bosne na prijelazu XIV. u XV. stoljeće*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet (rukopis doktorske disertacije).
- Miletić M. 1957. *I ‘krstjani’ di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*, Roma: Orientalia christiana analecta, 149.
- Mužić I. 2008. *Vjera Crkve bosanske. Krstjani i pogani u srednjovjekovnoj Bosni*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- Nakaš L. 2014. *Vrutočko bosansko četveroevanđelje*. Sarajevo: Međunarodni forum Bosna.
- Петровић М. 2013. *Србија на размеђи Истока и Запада*. Београд: Тонплус.
- Stoyanov Y. 2000. *The Other God: Dualist Religions from Antiquity to the Cathar Heresy*. New Haven: Yale University Press.
- Stoyanov Y. 2003. *Skrivena tradicija u Evropi. Tajna istorija srednjovjekovne hrišćanske jeresi*. Čačak – Beograd: Umjetničko društvo Gradac.

- Šanjek F. 2003. *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*. Zagreb: Barbat.
- Šidak J. 1975. *Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Wenzel M. 1999. *Bosanski stil na stećcima i metalu*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, biblioteka "Kulturno naslijeđe BiH".

b. Članci u časopisima i zbornicima radova:

- Ančić M. 2005. "Bosanska banovina i njezino okruženje u prvoj polovici 13. stoljeća". *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 11-26.
- Bálint T. 2013. "A bogumil eretnekség az Észak-Balkánon a 10-11. században". *Micae Mediaevales III*, Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 65-76.
- Birin A. 2005. "Bosansko-humski krstjani u pravoslavnim grčkim i slavenskim vrelima". *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 387-406.
- Божилов И. 2005. "Българското Богомилство и неговите европејски измерения". *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski institut za povijest, 105-128.
- Butler T. 2010. "The Bosnian 'Krstjane'". *Baština Sjeveroistočne Bosne, 1*. Tuzla: Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, 47-52.
- Butler T. 2012. "Bogumili – kulturni sinkretizam". *Baština Sjeveroistočne Bosne, 4*. Tuzla: Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, 11-14.
- Ђирковић С. 1982. "Глосе Срећковићевог јеванђеља и учење босанске цркве". *Богомилството на Балканот во светлината на најновите истражувања*. Скопје: МАНУ – САНУ – АНУ БиХ, 207-221.
- Ćirković S. 1987. "Bosanska crkva u bosanskoj državi". *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine 1 – Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: ANUBiH, Posebna izdanja knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 17, 193-254.
- Ćošković P. 2000. "Prilog za diskusiju". *Prilozi*, 29. Sarajevo: Institut za istoriju, 445.

- Ćošković P. 2003. “Četvrt stoljeća historiografije o Crkvi bosanskoj”. *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000*. Sarajevo: Posebna izdanja ANUBiH CXX, Odjeljenje društvenih nauka 36, 31-54.
- Ćošković P. 2011. “Ogledanje’ krivnje u srednjovjekovnoj bosanskoj državi”. *Bogišić i kultura sjećanja*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 338-356.
- Ćošković P. 2014. “Krstjanice, bosanske redovnice u očima suvremenika”. *Radovi*, knjiga XVII/3 (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija). Sarajevo: Filozofski fakultet, 23-45.
- Динић М. 1948. “Један прилог за историју патарена у Босни”. *Зборник ФФ*, I. Београд: Филозофски факултет, 33-44.
- Dizdar G. 2014. “Debosnizacija stećaka”. *Godišnjak*. Sarajevo: Preporod, 265-269.
- Džaja S. – Lovrenović D. 2007. “Srednjovjekovna Crkva bosanska”. Sarajevo: Posebni prilog *Svjetla riječi*: Bosanski krstjani ni dualisti ni bogumili, 1-17.
- Hamilton B. 2006. “Bogomil influences on Western Heresy”. *Heresy and the Persecuting Society in the Middle Ages*, (ed.) Michael Frassetto, Leiden-Boston: Brill Publishing, 93-114.
- Hašimbegović E. 2005. “Prvi pomen krstjana u srednjovjekovnoj Bosni (Analiza izvora s kraja XII i početka XIII stoljeća)”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 413-424.
- Jalimam S. 2000. “Marginalia o gostu Radinu i njegovom testamentu”. *Hercegovina*, 11-12. Mostar: Arhiv Hercegovine – Muzej Hercegovine, 15-28.
- Jalimam S. 2005. “Bosanski ‘krstjani’ u društvenom i političkom životu srednjovjekovne Bosne i Huma”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 179-192.
- Jalimam S. 2005. “Filozofsko-teološki dijalog u srednjovjekovnoj Bosni XV vijeka”. *Društvena istraživanja*, 3. Zenica: Pravni fakultet, 59-67.
- Josipović M. 2005. “Literarna ostavština krstjana bosanske crkve i dualistički svjetonazor”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 563-586.
- Korać D. 2011. “Religijske prilike u humskoj zemlji od XIII stoljeća do pada pod osmansku vlast”. *Hum i Hercegovina kroz povijest*, knj. 1. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 473-493.
- Lorenz M. 2011. “Bogomilen, Katharer und bosnische ‘Christen’. Der Transfer dualistischer Häresien zwischen Orient und Okzident (11.-13. Jh.)”. *Vermitteln-*

- Übersetzen-Begegnen. Transferphänomene im europäischen Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. Interdisziplinäre Annäherungen*, Balász J. Nemes/Achim Rabus (Hg.). Göttingen: V&R unipress, 136-87.
- Lovrenović D. 1999. “Proglasenje Bosne kraljevinom 1377. (Pokušaj revalorizacije)”. *Forum Bosnae*, 3-4. Sarajevo: Međunarodni forum Bosna, 227-287.
 - Lovrenović D. 2005. “Krist i donator: Kotromanići između vjere rimske i vjere bosanske – I. (Konfesionalne posljedice jednog lokalnog crkvenog raskola)”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski institut za povijest, 193-237.
 - Lovrenović D. 2008.c. “Od bogumilskog mita do hegemonističkih pretenzija”. *Zbornik o Pavlu Anđeliću*. Sarajevo: Franjevačka teologija, 169-303.
 - Lovrenović D. 2009. “Profani teror – sveta retorika. Kako je bosanski vojvoda Radosav Pavlović postao opaki pataren, *bič katoličke vjere*”. *Bosna fanciscana*, 31. Sarajevo: Franjevačka teologija, 129-187.
 - Lovrenović D. 2010. “‘Slavni dvor kraljevstva u Trstivnici’ (Ponovno o proglašenju Bosne kraljevstvom 1377.)”. *Stoljeća Kraljeve Sutjeske*. Kraljeva Sutjeska – Sarajevo: Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska – Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, 51-89.
 - Matijević Z. 2005. “Nekoliko primjera nacionalnog i političkoga posvajanja Crkve bosanske u srpsko/srbijanskoj i muslimansko/bošnjačkoj historiografiji (i publicistici) XIX. i XX. stoljeća (od Petranovića do interneta)”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 335-350.
 - Moaćanin N. 2005. “Bosansko-humski krstjani u turskim vrelima (napomene)”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 407-412.
 - Nakaš L. 2008. “Zapadnoštokavski pisani idiom u srednjem vijeku”. *Bosanski jezik*, 5. Tuzla: Prava riječ, 199-212.
 - Nakaš L. 2012.a. “Jezik i grafija revidiranih natpisa”. *Bosanskohercegovački slavistički kongres. Zbornik radova (knjiga 1)*. Sarajevo: Slavistički komitet, 119-127.
 - Nakaš L. 2012.b. “Pluralitet bosanske pismenosti”. *Forum Bosnae*, 57. Sarajevo: Međunarodni Forum Bosna, 86-99.
 - Nakaš L. 2012.c. “Dvadeset glosa bosanskog Vrutočkog evanđelja”. *Forum Bosnae*, 57. Sarajevo: Međunarodni forum Bosna, 153-187.
 - Nakaš L. 2013. “Nova saznanja o Vrutočkom evanđelju”. *Ricerche slavistiche*, 11. Roma: “Sapienza”. Università di Roma, 5-20.

- Nazor A. 2005. “Rukopisi Crkve bosanske”. *Fenomen ‘krtstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 539-562.
- Pegg M. 2006. “Heresy, Good Men, and Nomenclature”. *Heresy and the Persecuting Society in the Middle Ages*, (ed.) Michael Frassetto, Leiden – Boston: Brill Publishing, 227-239.
- Пекић Р. – Самарџић Г. 2014. “Хришћански-православни споменици Травуније у истриографији и савременом друштву”. *Истриографија и савремено друштво*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 147-161.
- Puljić I. 2005. “Crkvene prilike u zemljama hercega Stjepana Vukčića Kosače”. *Fenomen ‘krtstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 239-267.
- Rakova S. 1992. “Le bogomilisme et l’Eglise bosniaque”. *Heresis*, 19. Carcassone: Centre d’études cathares, 19-29.
- Rakova S. 1993. “The Historiography of Medieval Bosnia”. *Etudes Balkaniques*, 2. Sofia: Academie Bulgare des Sciences, 98-106.
- Rubić N. 2003. “Patareni, manihejci, bogumili ili krtstjani? Bosansko-humski srednjovjekovni rašomon”. *Bosna franciscana*, 18. Sarajevo: Franjevačka teologija, 186-192.
- Slišković S. 2005. “Dominikanci i bosansko-humski krtstjani”. *Fenomen ‘krtstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 479-498.
- Sopta J. 2000-2001. “Gost Radin (Radivoj) Butković i njegov grob”. *Hercegovina*, 6-7 (14-15). Mostar, 49-60.
- Solovjev A. 1947. “Gost Radin i njegov testamenat”. *Pregled*, I-II. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 311-318.
- Stoyanov Y. 2000. “Nastanak srednjovjekovne paradigme heretičke Bosne i njeni moderni odjeci”. *Forum Bosnae*, 7-8. Sarajevo: Međunarodni forum Bosna, 295-308.
- Stoyanov Y. 2005. “Between Heresiology and Political Theology. The Rise of the Paradigm of the Medieval Heretical ‘Bosnian Church’”. *Teologie politiche: modelli a confronto*, Giovanni Filoramo (ed.). Brescia: Atti del Centro di Alti Studi in Scienze Religiose, 163-180.
- Šanjek F. 1976-77. “Katarsko-dualistička inicijacija u srednjem vijeku”. *Historijski zbornik*, XXIX-XXX. Zagreb: Savez povijesnih društava Hrvatske, 101-111.

- Šanjek F. 2005. “Papa Inocent III. (1198.-1216.) i bosansko-humski krstjani”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 425-440.
- Šanjek F. 2010. “Katarska inicijacija i pristup crkvi bosansko-humskih krstjana (13./15. st.)”. *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998)*. Sarajevo: Filozofski fakultet, 69-81.
- Šanjek F. 2012. “Jaroslav Šidak i heterodoksna Crkva bosansko-humskih krstjana”. *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena*. Zagreb: FF press, 91-96.
- Šanjek F. 2013. “Crkva bosanska u vrijeme Hrvoja Vukčića Hrvatinića (1350.-1416.)”. *Bertošin zbornik, knj. 2*. Pula – Pazin: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Državni arhiv u Pazinu, 111-122.
- Šidak J. 1937. “Problem ‘bosanske crkve’ u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca (Prilog rješenu t. zv. Bogumilskog pitanja)”. *Rad JAZU*, knjiga 259, razreda historičko-filologičkoga i filozofičko-juridičkoga 116. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 37-182.
- Šidak J. 1953. “Pitanje ‘Crkve bosanske’ u novijoj literaturi”. *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, V*. Sarajevo: Istorisko društvo BiH, 139-160.
- Šidak J. 1954. “Današnje stanje pitanja ‘Crkve bosanske’ u historijskoj nauci”. *Historijski Zbornik, VII*. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske, 129-142.
- Šidak J. 1974-75. “Problem heretičke ‘Crkve bosanske’ u najnovijoj historiografiji (1962-75)”. *Historijski Zbornik, XXVII-XXVIII*. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske, 139-182.
- Šidak J. 1977. “Heretička ‘Crkva bosanska.” *Slovo, 27*. Zagreb: Staroslavenski institut, 149-184.
- Šuljak A. 2005. “Bosansko-humski krstjani i prijenos rezidencije bosanskih biskupa u Đakovo”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 441-454.
- Tenšek T. 2005. “Krstjani i trgovina robljem na Sredozemlju između 13. i 15. stoljeća”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 309-334.
- Vrandečić J. 2006. “Crkva bosanska i Crkva dalmatinska: srednjovjekovna hereza u Dalmaciji”. *Forum Bosnae, 35*. Sarajevo: Međunarodni Forum Bosna, 5-20.
- Vukšić T. 2005. “Papa Pio II. i kralj Stjepan Tomaš”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 269-308.

- Zadro D. 2005. “Katarsko-dualistički pokret’ na istočnoj obali Jadrana i heretička Bosna”. *Pro tempore*, 2. Zagreb: Časopis studenata povijesti, 23-33.
- Zirdum A. 2005. “Franjevci i bosansko-humski krstjani”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 499-538.
- Zovkić M. 2005. “Uporaba svetoga pisma među bosanskim krstjanima”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 587-610.

c. Stručni prikazi knjiga:

- Филиповић Е. 2007. “Pejo Ćošković: *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2005, 560”. *Историјску Часопис, LVI*, Београд: Историјски институт, 258-261.
- Džaja S. 1978. “Noch eine fragliche Interpretation der bosnischen mittelalterlichen Konfessionsgeschichte. Recenzija John V. A. Fine, *The Bosnian Church: A New Interpretation*, New York/London 1975”. *Münchener Zeitschrift für Balkan-kunde*, 1. München: Slavica Verl. Kovac, 247-254.
- Džaja S. 1979. “Fineova interpretacija bosanske srednjovjekovne konfesionalne povijesti”. *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*. Sarajevo: Analecta croatica christiana, 52-59.
- Džaja S. 2006. “Srednjovjekovna Crkva bosanska u procijepu suprotstavljenih kontekstualizacija”. *Status*, 10. Mostar: Udruga građana “Dijalog”, 250-255.
- Džaja S. 2008. “John Fine, *The Bosnian Church. Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century. A New Interpretation*. London: SAQI in Association with The Bosnian Institute 2007. 426. ISBN 978-0-86356-503-8, 30”. *Südost-Forschungen*, 67, Oldenbourg: Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, 431-434.
- Krekić B. 1977. “The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Centuries by John V. A. Fine, Jr.” *Slavic Review*, 36. Illinois: University of Illinois, 147-148.
- Majeska G. 1977. “The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries by John V. A. Fine, Jr.”. *American Historical Review*, 82. Oxford: Oxford University Press, 346-347.
- Markotić V. 1978. “The Bosnian Church: A New Interpretation by John V. A. Fine”. *Canadian Slavonic Papers*, 20. Alberta: University of Alberta Press, 125-126.

- Mojzes P. 1976. “The Bosnian Church: A New Interpretation by John V. A. Fine, Jr”. *Church History*, 45. Cambridge: Cambridge University Press, 251-252.
- Schmitt O. J. 2013. “Balkanmediävistik als Forschungskonzept”. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 42. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 131-134.
- Wieczynski J. 1978. “The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries by John V. A. Fine, Jr”. *The Catholic Historical View*, 64. Washington DC: Catholic University of America Press, 306-307.
- Zadro D. 2005. “Franjo Rački, *Bogomili i Patareni*, priredio Franjo Šanjek (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga 2003), 253.” *Scrinia slavonica*, 5. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 527-532.

BOSNIAN CHURCH: MODERN HISTORIOGRAPHIC COURSES, DISCUSSIONS AND CON- TROVERSIES (2005-2015)

Summary

From the beginning of scientific research in historical studies, religious relations in medieval Bosnia, especially the question of the Bosnian Church, caused a lot of interest among researchers, from which a great number of scientific articles of various quality derived. Unlike other themes, the approaches to the research of the Bosnian Church, from its origins, are marked with irreconcilable differences in initial standpoints and quite hostile attitudes towards the arguments of the other side. There are three main goals of this paper: to analyse the domestic historiographic production about the Bosnian Church of the last decade, in order to understand the latest achievements in this area; to offer a review of the most important modern research of foreign historiography about the Bosnian Church in order to obtain a degree of knowledge about medieval Bosnian religious and political circumstances in general medieval studies; and finally on the examples of essentially different interpretations of two identical sources to show the process of emergence of historiographic controversies.

Key words: Bosnian Church, gost Radin, review of historiography, historiographic controversies

(Translated by the author)

UDK: 811.163.4(497.6)'373.21 "04/14"
Pregledni rad

TOPONOMASTIČKA GRAĐA SREDNJOVJEKOVNE BOSNE

Enes Dedić

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

“Šta god se događa na svetu sve biva na jednom mestu i u neko vreme, drukčije se ni pomisliti ne može. Niti bi to bila istorija, kad bi se pričalo nešto, ne kazujući gde i kad je bilo.”

Бошковић С. 1866. 5.

Na osnovu sačuvane toponomastičke građe i historiografskih ostvarenja autor nastoji dijagnosticirati metodološke uzuse i utabane kolosijeke kojih su se pridržavala ranija naučna dostignuća. U radu je prezentiran kritički osvrt i revalorizacija značaja proučavanja toponomastike srednjovjekovne Bosne za historijsku nauku te predstavljeni putokazi za daljnji angažman naučne misli o ovom pitanju. Kako su toponimi kao snažni identifikacioni objekti do današnjeg vremena došli u dosta izmijenjenom obliku, autor je svoja nastojanja usmjerio ka determinaciji životnih segmenata srednjovjekovnog čovjeka u kojima je uklesan najveći broj toponima, s naglaskom na pozornost pri uvrštavanju takve građe kao historijskog izvora. Kao posebni dijelovi u radu izdvajaju se metodologija ubikacije naselja srednjovjekovne Bosne na osnovu toponomastike te etimologija i stvaranje različitih percepcija srednjovjekovnih bosanskih toponima.

Ključne riječi: srednjovjekovna Bosna, toponomastika, metodologija, identifikacija, ubikacija, etimologija

Značaj proučavanja toponomastike za historijsku nauku na primjeru srednjovjekovne Bosne (prednosti i nedostaci)

Neraskidiva veza između prostora i vremena, prostora i događaja, odnosno procesa, imala je za posljedicu da je čovjek živeći na jednom teritoriju u određenoj epohi, neminovno klesao gravure svog kulturnog i društvenog postojanja, odnosno svih vidova svoje životne djelatnosti, na imenima naselja koji su nekonzervirani i podložni promjenama servirani na radni stol modernog istraživača. U tako obimnom materijalu prostor za istraživanje pronaći će istraživači raznih nauka, međutim sva ta građa potpada pod šešir historije kao zbiru prošlosti cjelokupne ljudske djelatnosti. Primjera radi, toponimi kao zdenac zaboravljenih riječi svakako trebaju lingvističku analizu, međutim upravo je zadatak historičara da na najbolji mogući način prihvati i iskoristi zaključke te druge struke, te posredstvom tih saznanja odredi toponimu historijsko-geografski identitet. Uistinu je potrebno istaći činjenicu koja je poznata, ali nedovoljno prakticirana: interdisciplinarnost koja nije samo poželjna nego je nužno potrebna, kao i kretanje različitih disciplina po čvrsto usidrenim naučnim parametrima, te njegovanje njihovih dostignuća.

Jezički filter je uvjetovao da toponomastička građa do nas dođe u izmijenjenom ili potpuno deformisanom obliku te je tim procesom toponim poprimio ulogu nijemog akceptora historijskih procesa koji su zadesili taj prostor. Tu nastupa i glavni zadatak historičara po ovom pitanju, a on glasi koliko je uopšte moguće odmotavanjem slojeva vremena i uticaja ogoliti toponim, pronaći njegov korijen, napraviti paralelu između modernog i srednjovjekovnog doba, te iz njegova omota prepoznati historijske procese i uticaje? Kada bi se određenim metodom mogla izvesti prethodna zamisao, toponomastika bi dobila status izvora prvog reda. Svakako da gotovo i nema slučajeva u kojima bi ovaj proces mogao biti sproveden, međutim ono što je bitno jeste da nauka mora ići u smjeru postizanja takvog rezultata. Preskočit ćemo maksimalno onoliko na koliku visinu postavimo letvicu.

Cilj ovog rada se ne ogleda u historiografskom pregledu tumačenja toponima, nego u prikazivanju korištenih metodoloških postupaka, te iznošenje okvira koji bi naredna istraživanja usmjerio u pravu stranu. U našem slučaju koncentracija je zadržana na imenima naseljenih mjesta, dok su mikrotoponimi samo iznimno spomenuti. Međutim, nisu rijetki slučajevi kada je upravo kroz mikrotoponime preživio supstrat imena srednjovjekovnog naseljenog

mjesta. Analiza te vrste koja bi obuhvatala sve srednjovjekovne toponime predstavljala bi višegodišnji istraživački postupak, a njen elaborat zasigurno obuhvatio višetomnu publikaciju.

Dva su posebna aspekta proučavanja toponomastike: etimologija i ubikacija. Jedna je u službi druge. Dok etimologija predstavlja konkretno posao lingvističara, njena tumačenja od strane kvazinaučnika dovela su i do terora nad toponomastikom, te su u takvim slučajevima toponimi u službi potvrđivanja unaprijed konstruisane teze. Porazno je što su ovakvi slučajevi učestali, u njima istraživački postupak predstavlja vijugavu liniju potrebnu da se spoji izvorni toponim i autorov već unaprijed doneseni zaključak. Ovakvi metodi predstavljaju opasnost po nauku pogotovo u slučajevima kada o pojedinim periodima znamo malo, te se u takvim situacijama ponajviše povlači asocijacija kao etimološki identitet. Veliki problem je i u činjenici kako se čitalačke mase kao po nekom sindromu lijepe na ovakva “senzacionalna otkrića nakon kojih će se historije ponovno pisati”. Međutim, postoji i druga strana proučavanja toponomastike. Brojni stručnjaci uložili su vrijeme i trud kako bi zdenac naših starih izraza ovjekovječenih u imenima naselja što profesionalnije obradili i definisali. Letimičan pogled na istraživanja ove vrste pale lampicu nužnog mobiliziranja većeg broja historičara i lingvista u rješavanje preostalih problema metodom interdisciplinarnog pristupa.

Svi istraživački postupci u segmentu toponomastike trebaju imati za krajnji cilj ubikaciju toponima. Na problematici ubikacija izražen je posebna raskoš metodoloških pristupa. Iako po prizvuku možda i nepotrebno, sasvim je opravdano postaviti pitanje da li je potrebno ubicirati toponim po svaku cijenu? Postavljeni znak pitanja iznad glava mnogih istraživača nije se spuštao dok za određeni toponim nije ponuđen njegov mogući geografski okvir. U punom smislu značaj toponomastike za srednjovjekovnu prošlost demonstriran je kroz ubikacije naseljenih mjesta tog perioda, pogotovo onih koji su sačuvani u izvorima stranih provenijencija, te koji podrazumijevaju i latinsku nomenklaturu.

Jedan od kvalitetnih doprinosa izučavanja toponomastike ogleda se i u posmatranju toponima koji svjedoče o srednjovjekovnim privrednim i religijskim prilikama. Tek u ovim slučajevima na svjetlost dana u punom kapacitetu izlazi činjenica koliko je ljudska djelatnost uticala na formiranje toponima. Kroz ovu građu očuvani su i podaci o starim zanatima, izražen je značaj srednjovjekovnog bosanskog rudarstva, poljoprivrednih aktivnosti, religijskih

ustrojstava i svetkovina. Posebna dimenzija bila bi konstruisana kada bi se toponimi ovih živopisnih vrsta iskoristili u studijama koje tretiraju tu problematiku, te kada bi bili predmetom analize stručnjaka iz uže oblasti.

Transformacija naselja kroz objektiv toponomastičke građe

U našoj nauci do danas nije razjašnjeno pitanje šta se u urbanom smislu podrazumijevalo pod srednjovjekovnim bosanskim gradom, te nije definisano njegovo mjesto u tipologiji i klasifikaciji srednjovjekovnih evropskih gradova. Stoga je i termin grad prihvaćen kao sinonim za srednjovjekovno uvtrđenje, a gradsko naselje za urbanu sredinu u srednjovjekovnoj Bosni.¹ Kompletan zbir naseljenih mjesta u našem srednjovjekovlju se po jednoj od podjela sastoji od sela, katuna, zanatlijskog naselja, trgovišta, varoši, grada-varoši, te grada.²

Polazeći od navedene podjele i naša će se analiza bosanske srednjovjekovne toponomastičke zaostavštine bazirati na imenima spomenutih vrsta naselja. Selo kao najučestaliji i najosnovniji oblik naselja s potpuno agrarnim karakterom iznimno je označavano toponimom “vas”.³ Autori koji se bave pitanjima nastanka i razvoja naših srednjovjekovnih gradova ustanovili su da razvojni luk nastanka gradskih sredina svoj početak temelji u potrebi za razmjenom dobara, odnosno iz potrebe da se prvenstveno trguje, a zatim i skladišti roba koja je predmet trgovanja. Međutim, upravo ova potreba za skladištenjem robe uslovljavala je i da se trgovci sve više zadržavaju na mjestima gdje je u jednom danu u sedmici održavan pazar, stvarajući na taj način trgove. Ovaj proces ostao je zabilježen i kroz toponime, jer su ovakvi trgovi ili trgovišta (u latinskoj terminologiji nazivani *mercato*, *mercatum*, *mercado*) imena dobijali po danima kojima je održavan pazar.⁴

¹ Mušeta-Aščerić V. 1996. 56.

² Anđelić P. 1963. 179. Opširnije o podjeli naseljenih mjesta srednjovjekovne Bosne, terminološkoj diferencijaciji i komparaciji razvoja naselja s ostalim zemljama istočno-centralne Evrope vidi u: Dedić E. 2014. 173-181.

³ Toponim “Vas” potiče od praslavenske riječi koja stoji u srodstvu s latinskom riječi “vicus” u značenju skup kuća, ulica, četvrt, selo (manji) grad. Vidi: Skok P. 1971-1974. sv. 3. 567; Andrić S. 2013. 74. Interesantan je primjer sela Velja Vas koji je identifikovan kao selo Veličani. Vidi: Vidović D. 2010. 299.

⁴ Eklatantni primjeri naziva trgovišta prema danu u kojem se održavao pazar zabilježeni su kroz slučajeve Nautornika u Vrhbosni, naselja Sride, te Četvrtkovišta. Vidi: Динић М. 1978.а. 314; Ковачевић-Кojiћ Д. 1978. 131. 78.

U daljnjoj fazi potreba očuvanja robe i učestalijeg trgovanja uslovljavala je i boravak sve većeg broja ljudi u trgovima, što je za posljedicu imalo razvoj tog naselja na jedan viši stupanj, pri čemu bi se onaj dio u kojem se obavljala stalna trgovina i zanatstvo nazivao *varoš*, termin koje će kasnije poprimiti cijelo naselje. Ovaj stupanj razvoja naselja je ostao zasvjedočen kroz toponime. Danas su jako učestali i rasprostranjeni toponimi s ovom osnovom.⁵

Kao produkt trgovačko-zanatske djelatnosti razvijaju se gradska naselja u podnožju uzvišenja na kojim su se nalazile srednjovjekovne utvrde. Zadatak utvrđenja je postao zaštita takvih naselja u kojima se u suštini i odvijao mnogo aktivniji tempo života. Takva naselja su u nomenklaturi nazivana po imenu utvrđenja na način da su ispred imena dobili prefiks “pod”, odnosno u italijanskoj terminologiji *sub* ili *sotto*.⁶ Napose, interesantna je i pojava imenovanja gradova koji su podignuti u razvijenom srednjem vijeku i nisu bili produkt uobičajenog i sporog historijskog procesa nastanka grada, nego su osnivani sa strateškim ciljevima od strane vladara i feudalaca, te su često nazivani imenom Novi.⁷

Toponimi kao identifikacioni objekti jake porodične tradicije

Dugotrajna povezanost jednog roda, kroz prizmu bosanskog feudalnog sistema, za jedan definisan geografski region neminovno je dovodila i do ustaljenja ličnih ili porodičnih imena, te rijetko nadimaka kao toponimskih oznaka za jednu užu ili širu zemljišnu oblast, odnosno za ime naseljenog mjesta. Kako je ustaljenom feudalnom praksom srednjovjekovlje epoha koja je u svoju zaostavštinu narednim periodima ostavila podatke samo o najvišim vlastelinskim, odnosno vladajućim slojevima, marginalizirajući pri tom mnogobrojne sudionike s nižih stepenika društvene ljestvice, s time je i zadatak toponomastike u ovom segmentu znatno osiromašen. Svakako je na mjestu

⁵ Naziv Varoš nosi današnje selo u Donjoj Borovici. Vidi: Anđelić P. 1973. 26. Varošite je i selo blizu Blažuja, Varošluk selo kod Toričana, Varošite kod Mesića, Varošite kod Rogatice, u: Ковачевић-Кojiћ Д. 1978. 138. 94. Zabilježeno je i ime Varošita pod Kozogradom, u: Palavestra V. 1978. 122.

⁶ Ovakvih je primjera na našem prostoru mnogo. Izdvajamo domaći način imenovanja kroz primjere Podključ, Podbiograd, Podvisoki, dok su u stranim izvorima njihovi nazivi bili Sotto Zemerno, Sub Suonich, Sotto Vranduch, Sotto Vinacac, Suchuzlat.

⁷ Zabilježen je grad Novi, odnosno današnji Herceg Novi, zatim Novi kod Goražda, Novi u luci kraj Neretve, Novi u Prači. Vidi: Ковачевић-Кojiћ Д. 1978. 50, 103, 115. i 23.

tvrdnja da je najsnažniji uticaj na formiranje imena naseljenih mjesta imala jaka porodična tradicija upravo onih najistaknutijih rodova, ali nikako ne smijemo gubiti iz vida činjenicu kako je lična i porodična tradicija pripadnika nižih slojeva također dala svoj otisak na toponomastičkim elementima srednjovjekovne Bosne.⁸ U ovom slučaju problem je jednostavno postaviti, izvorna podloga ne dozvoljava analizu toponima izvedenih od pripadnika marginalnih skupina. *Anonymus* ostaje anoniman.

Bosanskohercegovačka historiografija nije u zadovoljavajućoj mjeri apostrofirala ovaj problem, međutim i parcijalni pristupi u ovom slučaju mogu poslužiti kao poligon za kraću analizu.⁹ Oskudnost se u još većoj mjeri uočava na izvođenju zakonitosti i pravila manjeg ili većeg obima. Da bi mogli napraviti osnovnu konstrukciju pripadnosti imena jednog naseljenog mjesta određenoj velikaškoj porodici nužno je raspolagati s pisanim izvorima o rasprostranjenosti te porodice tokom srednjeg vijeka u oblasti u kojoj je toponim smješten. Svaki pokušaj ovakve analize koji nije zasnovan na izvorima druge vrste spada u red proizvoljnih zaključivanja i za našu struku ne može se uzeti kao relevantan. Najveći broj pokušaja utvrđivanja imena naselja po imenu neke historijske osobe svodio se na etimološki princip koji je lingvističkog karaktera, pa samim tim nije ni mogao polučiti našoj struci ozbiljnijih rezultata. Međutim, takvi pristupi se po istraživačkoj metodi dijele na dvije vrste. Prvi način podrazumijeva etimološku obradu toponima i "izvlačenje" imena što dovodi do redovnog "otkrivanja" osnivača grada, varoši ili sela kroz prizmu imena osobe čije ime nije učestao gost srednjovjekovnih pisanih izvora.¹⁰

⁸ U ovakvim slučajevima, kada raspoložemo sa srednjovjekovnim toponimima koji očigledno nose elemente rodovskog imena, stojimo pred jednačinom s jednom nepoznatom, porodicom koja je nastanjivala taj teritorij. Mnoštvo je toponima tipa Bjelavića, Haljinića, Miljačića, Slagošića, u: Anđelić P. 1973. 151; Kozići, Prošići, Slavogostići, u: Kurtović E. 2012. 39, 50. i 17; Kuhačići, Prijakovići, u: Palavestra V. 1978.a. 66.

⁹ Ova problematika zastupljena je u nekoliko naučnih rasprava u kojima su dijagnosticirani oprečni stavovi: Skarić V. 1922; Palavestra V. 1978.a; Dumbović V. 1975.

¹⁰ Fond prikupljene toponomastičke građe sadrži mnoštvo ovakvih primjera. Na ovome mjestu istaći ćemo najreprezentativnije primjere: ime sela Vranjeva autor izvodi od mogućeg imena vlastelina Vran-Bran-Branivoj-Hran smatrajući kako je moguće da se radi i o ličnosti Branivoj osnivača porodičnog imena vlastele Branivojevića. Sličan je slučaj i sa Hutovom čije ime je izvedeno od imena nepoznatog vlastelina Hota, Huta ili Hotjena, odnosno slučaj Ljubinja koji asocira na nekog vlastelina imena Ljubin, Ljuben ili Ljuban. Postavlja se pitanje zašto bi dvije potencijalne ličnosti morale biti pripadnici vlastelinskog sloja. Svakako je već izne-

Drugi oblik se pak više svodi na topografiju, pri čemu se na osnovu ličnog ili porodičnog imena “traga” za toponimom koji bi geografski odgovarao saznanjima o rasprostranjenosti te feudalne porodice.

Pristupivši analizi toponima kao identifikacionih objekata jake porodične tradicije Vladislav Skarić iznosi zaključak po kojem su stara naselja mogla sačuvati svoja imena izvedena iz ličnog ili porodičnog imena samo u slučajevima ako unutar tog naselja nije dolazilo do velikih i naglih seoba stanovništva, identificirajući kao takve oblasti istočni i jugoistočni dio naše zemlje u kojem živi pretežno muslimansko stanovništvo.¹¹ Sasvim je sigurno da je ime

sena teza po kojoj je uticajnija osoba lakše ostavljala svoje ime u amanet mjestu prihvatljiva, međutim ne i nužna. Totalna je nepoznanica na koji način toponim Veličani “upućuje na više feudalne slojeve”, vidi: Anđelić P. 1981. 47, 67, 145. i 73. Ime sela Butmir u prvotnoj formi je glasilo Budmir i očito čuva uspomenu na neku ličnost iz ranije faze feudalizma. Sličan princip je i s imenima sela Reljevo, Nahorevo i Rajlovac, u: Anđelić P. 1973. 241-242. Perkinovo selo u Konavlima nosi ime po liku Perke, ali takvo ime ne možemo dovesti u izvorni sklad, u: Kurtović E. 2009.a. 40. Romatičarski je i pokušaj sravnivanja toponima Zelenci s imaginarnim kraljem po imenu Zelenka, u: Иванчевић П. 1892. 95. Skarićev etimološki postanak imena kreševskog naselja Vrancani dovođen je u vezu s njemačkim imenom Frank, ali su takvi navodi kategorično odbačeni, u: Dumbović V. 1975. 85. Poznati toponim Gorazde bi mogao vući svoje ime iz slavenskog ličnog imena Gorazd, te konkretno po Gorazdu, Metodijevu nasljedniku, u: Грковић М. 1998. 63. Toponim Trebinja odnosno Trebinja podsjeća na muško lično ime Trebin ili Trebin, dok se ime sela Turkovići izvodi od ličnog imena Turko, u: Vidović D. 2010. 297. i 298., a kako se ime ovog naselja sreće na širem južnoslavenskom prostoru, kod Ohridskog jezera, zatim kod Debra, a lično ime Trebin nije tako rasprostranjeno, rekli bismo da je ovo tumačenje krajnje nepouzdanost. Zanimljiva je i teorija kako bi ovaj toponim mogao označavati i žrtvenik, u: Јанковић-Ђорђевић М. 2009. 35. Interesantan je slučaj toponima Počitelj koji je dovođen u vezu s ličnim imenom nepoznatog kastelana Počitelja, u: Vego M. 1976. 6. Ime sela Straševina prema nekim promišljanjima potiče od ličnog imena Strašen ili Strašimir, u: Новаковић Б. 2009. 134. Iako se radi o mikrotoponimu zbog rijetkosti tog srednjovjekovnog imena zanimljiv je i naziv “Sandalj kosa” u selu Bijelo Brdo, u: Bejtović A. 1971. 186. Ovakvi slučajevi standardna su pojava i na susjednim hrvatskim teritorijama. Uspomenu na nekog Radoša, odnosno njegovu porodicu sačuvao je toponim Radošić, u: Kužić K. 2000. 80.

¹¹ Po Skarićevoj teoriji suprotno navedenome, sjeverozapadni dio Bosne u kojem je pretežno pravoslavno stanovništvo nije sačuvalo stare nazive, te su stoga imena naselja u tom dijelu skorašnija, u: Скарић В. 1922. 125. Ovako grub zaključak zahtijevao bi i nešto detaljniju analizu, ali i širu elaboraciju od one koju autor iznosi. Posebno su diskutabilne autorove konstatacije kako se kod velike vlastele prezime češće mijenjalo, te kako je velika vlastela imala prostrane baštine, pa se njihovo porodično ime nije ni moglo vezati samo za jedno selo. Problem ove konstatacije ne leži u tome kako se prezime nije vezalo za jedno mjesto, ono je svoje gravure ostavilo na više naselja iz baštinskog posjeda jednog roda. Iako je ovaj Skarićev članak ostao u najvećoj mjeri usamljen u ovoj oblasti, njegove proizvoljne ubikacije i zaključci podvrgnuti su kritici, u: Palavestra V. 1978.a. 86-96.

naselja lakše odolijevalo promjenama ukoliko je u njemu u svakom momentu egzistirao sloj stanovništva koji je smatran starosjediocima, te je na taj način generacijski čuvana tradicija imena.

Međutim i dalje ostaje enigma ko je bio prvobitni nosilac imena, da li je srednjovjekovna praksa nadijevanja imena uslovljavala da se vremenskom i prostornom stiješnjenosti iz imena ličnosti ili porodice kali ime naseljenog mjesta ili je naselje kao identifikacioni objekat češće nadijevalo prezime rodu. Skarić, koji se bavio ovom problematikom priznao je “kako je u mnogim slučajevima ostao u sumnji ko je kome dao ime”. U ovom slučaju se izdvajaju oni primjeri u srednjovjekovnoj Bosni na kojima možemo bazirati naše pretpostavke kako se radi o uticaju porodice na ime naselja,¹² ali i obratnom procesu.¹³ Najreprezentativniji doprinos u rješavanju zamršene ubikacije srednjovjekovnih baštinskih posjeda ovaj sistem ponudio je kroz prizmu pripadnika rodova zasvjedočenih u arhivskoj građi, za koje je moguće u širem geografskom okviru odrediti mjesto boravka.¹⁴ Slučajevi u kojima nije detaljnije potvrđena

¹² O ovoj vrsti nastanka imena naselja svjedoče sljedeći primjeri: selo Šantići u okolini Travnika nosi ime Ratka Šante iz čijeg su prezimena njegovi nasljednici prozvani Šantići, a u skladu s tim i ovo selo je poprimilo taj oblik imena; selo Brankovići bilo je baština knezova Branivoja i Vuka Brankovića vlastele nasljednika Radoslava Pavlovića; selo Drače u drinskom kraju nosi ime vlastele Dračića; selo Banovići u tuzlanskom kotaru nosi prezime Božička Banovića koji je sahranjen u tom selu. Isti je slučaj i sa selom Oprašići koji nosi ime porodice vojvode Radivoja Oprašića koji je, kako piše na grobnom natpisu u istom selu i ukopan, u: Скарић В. 1922. 127, 129, 132, 133. i 135.

¹³ Prema Skarićevoj teoriji ime porodice izvedeno iz imena naselja u kojem obitavaju je efikasno uočljivo na primjerima kada se nekada šira porodica razgranala na više dijelova, te su u tim slučajevima identifikacioni elementi za tu granu pronađeni u imenu naselja, u: Скарић В. 1922. 136. Zanimljiv je i slučaj naveden u povelji bana Stjepana II Kotromanića (oko 1325. godine) u kojoj je Hrvatini, otac Vukoslava, nazvan kao Hrvatini Ključki, pri čemu je evidentno da je tu titulu dobio po imenu grada, međutim ta se titula ne prenosi na njegove nasljednike koji u baštinu naslijeđuju između ostalog i grad Ključ, u: Thallóczy L. 1914. 8. Naziv današnjeg sela Klisura dao je i rodovsko ime tamošnjim stanovnicima, u: Palavestra V. 1978.b. 130. Interesantna je i identifikacija hercega Stjepana Vukčića po njegovom gradu Sokolu. U povelji iz 1448. godine kralj Fridrich ga je nazvao “magnifici Stephani de Zokol”, u: Thallóczy L. 1914. 378.

¹⁴ Sela Purtići, Krnići i Parabuče sačuvali su uspomenu na tamošnji istoimeni rod čiji se neslavni predstavnici, Vladislauum i Radossauum Purti, Braichum Chernich, te Braichum Parabutich, spominju kao sudionici jedne pljačke u okolini Ljubskova, u: Динић М. 1978.d. 296. Naziv sela Jablanovo u Vrhbosni se dovodi u vezu s Jablanom rodonačelnikom kasnijih Pavlovića, u: Мазалић Ђ. 1950.b. 222. Selo Hrvaćani u blizini Kotor Varoša nosi uspomenu

vezanost jednog roda za određeni prostor predstavljaju materijal za buduća istraživanja.¹⁵ Međutim, u samom procesu analiziranja i ubikacije istovijetnosti toponima i rodovskog imena mnogi istraživači dopuštaju luksuz zanemarivanja već spomenutih važnih zakonitosti, te na taj način slijepo slijede osjećaj koji često može dovesti do grešaka.¹⁶

Toponimi kao pokazatelji zanimanja stanovnika srednjovjekovne Bosne

Srednjovjekovni uslovi koji ne poznaju moderne privredne djelatnosti, uslovljavali su nastanak naselja u onim oblastima koji su svojim prirodnim resursima mogli stanovništvu obezbjediti egzistenciju. Tako su osnivana veća ili manja naselja na plodnim predjelima u dolinama rijeka, zatim oko rudom bogatih nalazišta, te u planinskim predjelima zbog pogodnih pašnjaka. Svi su ovi elementi uslovljavali da se i ime naselja u nekim slučajevima izvodi od tih zanimanja kojima se stanovništvo bavilo. U nekim slučajevima naselja su

na plemićki rod Hrvatinića. Slično tome i selo Vlatkovići u Vrbanji sačuvalo je uspomenu na Vlatkoviće, dok je Dragiševac kod Vrbanje sačuvalo uspomenu na Dragišu, brata vojvode Hrvoja Vukčića, u: Мазалић Ђ. 1950.a. 229. Potvrđen je i kontinuitet između ličnosti kneza Radivoja Širinića i sela Širinići, u: Palavestra V. 1978. 88. Slijepo slijediti navode Mavra Orbinija, koji govore kako je Stjepan Vukčić zamijenio ime Hranić i uzeo ime Kosača po mjestu Kosač u kojem je rođen, predstavljalo bi korak ka neispravnom zaključku. Međutim, Dinić ne isključuje mogućnost da uspomenu na porijeklo Kosača čuva selo Kosače u okolini Foče, u: Динић М. 1978.b. 182.

¹⁵ Ovakvih je slučajeva ponajviše. Oni se referiraju na primjerima toponima Falovići koji je doveden u istu ravan s vlastelinskim rodом Hvalovića, zatim toponima Toholji u okolini Foče koji je povezan s ličnošću Radelje Toholja iz Foče zasvjedočenog u arhivskim spisima, toponima Kumjenovići kod Ustikoline čije se ime izvodi od prezimena Raška Kumienovića iz Drine, u: Palavestra V. 1978.a. 89. i 91.

¹⁶ Razmišljanja V. Skarića, pionira u proučavanju baštinskih posjeda i vlastelinskih rodova kroz prizmu toponomastičke građe su naišla na oštru kritiku kasnijih istraživača. Na primjeru Stanihne Slađenića, zasvjedočenog u dubrovačkim izvorima, Skarić je konstruisao sliku kako selo Slađenići nad okolinom Kolune izvodi ime upravo od njegova roda. Međutim, Skarić nije predvidio da je Stanihna dubrovački trgovac, te stoga ne bi bila moguća varijanta koju on zastupa. Slična situacija je i s dovođenjem u vezu zaeoka Grupci s vlastelinom Radićem Grupkovićem koji je u samo jednom navratu zasvjedočen u izvorima, te nema osnova da se veže za ovu oblast. Vidi: Palavestra V. 1978.a. 87. i 88. Na pojedinim primjerima Skarić je bez čvrste izvorne podloge nastupio odlučno, u vezi s tim je i toponim Dujmovići, za koji kaže kako "bez i najmanje sumnje" predstavlja baštinu Tvrtka Dujmovića zbog činjenice što se taj naziv ne nalazi na drugom mjestu u Bosni i Hercegovini, u: Скарић В. 1922. 130.

nazivana i po određenoj užoj djelatnosti koja je u sklopu šire aktivnosti toga zanimanja. Ovaj princip se ponajviše odnosi na naselja koja su bila u susjedstvu s rudarskim središtima. Utemeljenje naselja nije nužno iziskivalo da se u početnoj fazi njegovo ime izvodi od djelatnosti odnosno zanimanja, do toga je često dolazilo i vremenom kada je masovna djelatnost postajala toliko jaka da je preuzela ulogu identifikacije naselja.

Naša historiografija ovoj problematici nije posvetila dovoljnu pažnju ni kada su u pitanju uže geografske oblasti, niti po pitanju sistematizacije toponima ove vrste na nivou srednjovjekovne Bosne, te njihove metodološke analize. Međutim, toponomastički fond ove skupine vjerno svjedoči o djelatnostima stanovništva određenog kraja, te nam pruža dragocjene podatke o zanatima koji vremenskim oscilacijama nisu preživjeli do našeg doba. Gledano s metodološkog aspekta najizrazitiji doprinos proučavanju ovog segmenta toponomastičkih izvora referira se u činjenici kako su mnogi zanati preživjeli do danas samo kroz ovaj vid zaostavštine, te se stoga nužno nameće potreba ponovne revalorizacije građe ove vrste na višem nivou. Ukupni dojam nakon nesistematskog istraživanja nalaže nam da izrazimo žaljenje za činjenicom što je broj ovih toponima relativno mali.

Fond prikupljene građe omogućava nam da se unutar ovog segmenta zasebno osvrnemo na nekoliko odjeljaka. Najveći broj toponima ove vrste odnosi se na rudarska naselja koja se u srednjovjekovnoj Bosni intenzivno razvijaju u XIV stoljeću, te bi na taj način i postanak imena naselja ove vrste na hronološkoj ljestvici mogli smjestiti najranije u taj period.¹⁷ Od posebnog su značaja toponimi koji su u korijenu svoga imena sačuvali i uspomenu na

¹⁷ Ime grada Olova prvi put u izvorima spomenutog 1382. godine jedan je od najmarkantnijih slučajeva u kojima je rudarska djelatnost nadjenula ime naselju. Identičan slučaj je i s još poznatijim rudarskim središtem Srebrenicom. Ime sela Ratanj po narodnoj predaji nekad je glasilo Zlatan po tome što se u njemu vadila zlatna ruda, u: Anđelić P. 1973. 154. Po jednom tumačenju ime sela Pločari potiče od riječi "pločari" odnosno "plavčari" u smislu oznake za radnike koji su ispirali rudu, u: Скарић В. 1939. 101. Toponim Deževica se dovodi u vezu s imenicom "drozga", odnosno troska u srednjem vijeku korištena za opisivanje željeza koje je loše ili nedovoljno istaljeno, u: Jukić M. 2007. 173. Toponim Plavi Do se dovodi u vezu s glagolom "plaviti" koja se u rudarstvu koristi za označavanje topljenja rude, u srednjovjekovnoj Bosni prema nekim saznanjima je tako nazivana prerada sirovog gvožđa u kovno, pa je rudnik u Varešu nazivan još i Plavaš, u: Томовић Г. 1992. 94. Na nekadašnju rudarsku djelatnost asociraju i mikrotoponimi: Gvožđak, Jame, Kalila, Rovine, Vignjevište, Šljaka, Jazine, Gromljak, u: Palavestra V. 1978.b. 143.

poznate rudare Sase.¹⁸ Određen broj manjih naselja, najčešće sela, koji su u izvjesnom smislu predstavljali satelite rudarske varoši i u privređivanju su u njegovoj službi, njihovi su stanovnici često obavljali radnje potrebne za neometanu eksploataciju i finalizaciju rude.¹⁹

Od ostalih aktivnosti stanovništva srednjovjekovne Bosne zasvjedočenih u toponomastici sreću se i oni koji reflektiraju poljoprivrednu, a unutar nje učestalo stočarsku djelatnost,²⁰ prijevoz roba, odnosno karavansku

¹⁸ Uspomenu na germanske rudare sačuvao je toponim Sasi, danas selo Sase nadomak Gradi-
ne, u: Динић М. 1978.d. 295. Sela s imenom Sasi zabilježena su i kod Srebrenice i Višegrada,
u: Ковачевић-Којић Д. 1978. 148. Mikrotoponimi koji su sačuvali uspomenu na Sase su:
Saška rupa, Saška ravan, u: Palavestra V. 1978.b. 149. Zaselak Vrtle podsjeća na riječ “vrtati”
(bušiti) koji označava aktivnost kopanja zemljišta u procesu pronalaženja ruda, u: Dumbović
V. 1975. 97. Ime sela Gvozd je prema nekim tumačenjima dovođeno u vezu s iskopavanjem
gvozdene rude, u: Томовић Г. 1992. 96. Selo Sasina kod Sanskog Mosta prema obliku imena
bi također mogli svrstati u skupinu saskog naslijeđa. S druge strane promatrajući susjedne
zemlje sasko naslijeđe posmatramo u imenu sela Sasi u kopaoničkoj oblasti, u: Цвијић Ј.
1902. 54.

¹⁹ Toponim Pegisctha (danas naselje Pećište u blizini Srebrenice) označava rudarsku djelat-
nost. Takav je slučaj i s imenom naselja Zagal (pravi naziv je Čagalj), također u blizini Srebre-
nice. Ovaj je toponim sačuvao uspomenu na sitne komade rude koje pri prvom pranju voda
splavi u jarak, a ti su se komadi nazivali “čaglina” po njemačkoj riječi Zagal, odnosno Lägel, u:
Динић М. 1978.d. 296. Spomenuti toponim Čagalj nije usamljen, zasvjedočeni su i na drugim
mjestima toponimi s imenom Čagalj i Podčagalj, u: Ковачевић-Којић Д. 1978. 57. Toponimi
Moline i Samokovi u olovskom kraju su do današnjih dana sačuvali uspomenu na djelatnost
ispiranja rude, u: Hörmann K. 1893. 3. Selo Paljike po narodnoj predaji duguje ime po tome
što se u tom mjestu odvijalo paljenje drvenog uglja potrebnog za preradu željezne rude, u:
Palavestra V. 1978.b. 136. Interesantan je i naziv sela Utmani čije porijeklo Cvijić posmatra u
njemačkoj riječi Huttemann, u: Цвијић Ј. 1902. 54

²⁰ Tradicija svjedoči kako je u toponimu Svinjarija sačuvana uspomena na selo u kojem su
se uzgajale svinje za hercega Stjepana Vukčića, u: Anđelić P. 1981. 43. Ime naselja Varda
upućuje na kretanja stočarskog stanovništva, Toponimi Vaganj i Težine predstavljaju tragove
nekadašnje zemljoradničke toponomastike, u: Palavestra V. 1978.b. 141. Ime sela Bobovišta
upućuje na poljoprivrednu aktivnost uzgoja žitarice bob, u: Тошић Ђ. 1990. Zaselak Ribari u
blizini Cvilina dovođen je u vezu s feudalnim ustrojstvom, po kojem su se bavili ribarenjem za
potrebe gospodareva dvora, u: Palavestra V. 1978.a. 92. Gotovo identični slučajevi pronalazeni
su u dolini Neretve, selo Ribići kod Ostrošca i Ribari kod Glavatičeva, u: Anđelić P. 1975.b.
275. Feudalnim obavezama obrade zemlje vjerovatno su imali stanovnici sela Rataji u dolini Bis-
trice kod Miljevine, u: Palavestra V. 1978.a. 92. Ime zaseoka Bršćenovača potječe od riječi
“brstiti”, a prvobitno značenje ove riječi bilo je “pupljenje drveća”, mladica, pupoljak, odnosno
hrana za sitnu stoku što se u Drežnici može povezati s uzgojem koza, u: Palavestra V. 1982.
92. Promatrajući širi južnoslavenski prostor širi se i fond geografskih imena nastalih od za-
nimanja poput naselja Sedlari, Ugljari, Kovači, Kolari, Grobari, Kožuhari, Vratari, Vinarci,

trgovinu,²¹ rukotvorine,²² te druga zanimanja koja su o ovom okviru zastupljena sporadično.²³ Nešto detaljnije i sistematičnije istraživanje bi svakako unijelo više svjetlosti u izložene uzorke, pogotovo kada bi se iznesena građa postavila u istu ravan s arhivskim podacima o tim područjima.

Toponimi nastali od pojmova s religijskim predznakom

Duboka ukorijenjenost religijskih oznaka svoje obrise ostavila je na gotovo svim vidovima srednjovjekovne zaostavštine. Svaki kutak života tadašnjeg čovjek prožet je bogobojaznošću i potrebom da se zaštititi od zlih demona. Takva shvatanja su sasvim jasna ako se uzme u obzir kako su svi vidovi srednjovjekovne umjetnosti, diplomatije, te vladavine u suštini, kršćanski. Potreba čovjeka da svoju dušu spasi od stradanja nakon smrti motivisala je podizanje crkava i poštovanje svetaca-zaštitnika. Ovakva praksa nije zaobišla ni srednjovjekovnu Bosnu.

Arheološka iskopavanja i arhivski dokumenti svjedoče o brojnim crkvenim građevinama na našem prostoru, iako se u najvećem broju slučajeva radi o malim i skromnim crkvicama, i svako naseljeno mjesto nastojalo je imati jednu ovakvu građevinu.²⁴ Međutim, kako je najveći broj takvih objekata

Drvodelja, Grnčari i slicno, u: Цвијић J. 1902. 144. U svojim matičnim oblicima ovi primjeri zastupljeni su i na slavenskom prostoru poput Svinary, Svinare, Swiniary, Swiniarzew, Swiniarzewo, Stitary, Szczytnik, u: Miklosich F. 1865. 8.

²¹ Interesantan je toponim Bastašica, naziv sela koji je u svojoj osnovi sačuvalao riječ "bastah" koji je u srednjem vijeku označavao profesionalnog prevoznika, u: Anđelić P. 1973. 151. i ovaj se toponim odnosi na nosače, ponosnike i kiridžije. Značenje ovog toponima je sasvim izvjesno ako se uzme u obzir njegov položaj blizu Drine gdje je po srednjovjekovnoj praksi dubrovačke karavanske trgovine i bio pretovar roba i angažiranje novih prenosnika i kramara. I na prostoru Srbije zasvjedočen je toponim bastaje u značenju prevoza robe, u: Новаковић Б. 2009. 142.

²² Selo Grnčarevo kod Trebinja sačuvalo je uspomenu na stari grnčarski zanat, u: Anđelić P. 1973. 7. Slijedeći narodnu predaju saznajemo kako ime sela Pločari potiče po "pločarima", odnosno kovačima koji su izrađivali konjske "ploče" - potkovice, u: Palavestra V. 1978.b. 142. Ime zaseoka Košare kod sela Koj sine asocira kako su se njegovi stanovnici u davna vremena bavili pletenjem košara (sepeta). O kovačkom zanatu svjedoči i ime naselja Kovači kod Kreševa. U vezi s istim zanatom su po jednom tumačenju i imena naselja Vranc i Kreševo, u: Dumbović V. 1975. 97.

²³ Proizvodnja oružja je zasigurno bila mnogo razvijenija nego što o tome svjedoče toponimi. U vezi s tim je i naziv sela Kopljari, u: Anđelić P. 1973. 26.

²⁴ Zirdum A. 2001. 161-219.

građen od materijala koji nije odolio zubu vremena, toponomastička građa nam je u takvim slučajevima od iznimne važnost, jer je uobičajeno bilo takva mjesta nazivati “crkvinama” ili “crkvištima”.²⁵ Evidentirani su i slučajevi kada je ime crkve i naselja istovjetno, međutim opet se javlja nemogućnost konkretnog definisanja ko je kome nadjenao ime.²⁶

Dosadašnja istraživanja toponima ove vrste išla su u smjeru ka prikazivanju kako su u toponomastičkoj građi zastupljeni elementi svih triju crkava, bosanske,²⁷ katoličke i pravoslavne,²⁸ te oni elementi koji s izvjesnim modifikacijama predstavljaju predkršćansku slavensku zaostavštinu upakovano u kršćansku zbilju.²⁹ Potreba da se određen toponim barem parcijalno obradi,

²⁵ Spomenute “crkvine” i “crkvišta” spadaju u red mikrotoponima i u ovom radu nisu detaljno razmatrani. Pored toga, potrebno je imati na umu i činjenicu kako je i po pitanju ovih toponima nužan oprez, jer ako je nešto vremenom nazvano crkvištem ne mora nužno lansirati ideju kako se tu zasigurno nalazila crkva. Primjera radi taj mikrotoponim je mogao označavati dio zemljišta koji je pripadao crkvenom imanju. Broj mikrotoponima s religijskim predznakom je ogroman i sasvim opravdano bi mogao biti naslov jedne zasebne studije. Dosadašnja istraživanja po ovom pitanju elaborirana su u publikaciji: Vego M. 1980. 422-426.

²⁶ Jedno naselje kod Drijeva nazivano je Sveti Vid, a tamo je zasvjedočena i crkva s istim imenom. Autor je sklon mišljenju kako je naselje dobilo ime po crkvi. Vidi: Ковачевић-Кojiћ Д. 1976. 36.

²⁷ Anđelić je smatrao kako imena naselja s korijenom “gost” imaju veze s hijerarhijom Crkve bosanske. To je demonstrirao na primjerima Gostovići, Dobrigošće, Ugošće, u: Anđelić P. 1975.a. 195. Problem je što riječ gost u našem jeziku ima još jedno šire i češće značenje. Slično tumačenje je isti autor zastupao po pitanju imena sela Gostičaj u području rijeke Jošanice. Međutim, na ovom mjestu je uočio kako to ne mora biti jedino tumačenje, u: Anđelić P. 1975.b. 268. Dva sela kod Kreševa naziva Djedov Dol i Otigošće prema nekim tezama upućuju na Crkvu bosansku, prvi na sjedište djeda Crkve bosanske, a drugi bi predstavljao gosta iz iste hijerarhije, u: Dumbović V. 1975. 107.

²⁸ Ovoj vrsti pripadaju imena sljedećih naselja: selo Biskup kod Konjica, u: Ковачевић-Кojiћ Д. 1978. 114; toponim Biskup zasvjedočen je i na širem slavenskom prostoru u oblicima Biskupy, Biskoupky, u: Miklosich F. 1865. 6. Naselje kod Drijeva naziva Svetije bi moglo asociirati na pripadnost ove vrste; mnoštvo je imena naselja koji asociiraju na krst, međutim prisutna su različita tumačenja jer jedni autori izvode ovaj naziv i od ličnog imena s tom osnovom. Krstac je ime sela kod današnje Jablanice, u: Vego M. 1980. 418, a sličan je slučaj i s imenom sela Krstac iz okoline Štrbac, u: Bejtović A. 1971. 188. Za oba navedena se smatra da u osnovi imaju krst, međutim ime naselja Krstovače se izvodi od ličnog imena Krst, u: Новаковић Б. 2009. 142.

²⁹ Najoriginalniji primjer ove vrste utvrđuje Vego s tezom kako Vidovski grad svoje ime vodi od Svetovida, staroslavenskog božanstva, kada su Slaveni pokršteni umjesto njega štovan je Sveti Vid, u: Vego M. 1978. 96. Proizvoljno je tumačenje prema kojem bi naziv naselja Bjeljave

odnosno da se ponudi rješenje njegova značenja uslovljavala je da su na pojedinim mjestima određeni elementi bez jačeg konteksta dovođeni u vezi s određenim religijskim pojmovima. Za takve slučajeve, pogotovo kada se radi o toponimima čiji korijen predstavlja pojam koji je u svakodnevnoj upotrebi, teško je ustanoviti u kolikoj je mjeri njegovo dovođenje u vezu s religijskim motivima realno.³⁰

U skladu s već spomenutom potrebom da se jedno naselje ili grad zaštiti od negativnih nadnaravnih uticaja, te da u dotičnom mjestu cvjetaju mir i blagostanje, uslovljavalo je da se duž kršćanske Evrope prostru gradovi koji svoje ime izvode od imena sveca. Srednjovjekovna Bosna, kao integralni dio evropskog kulturnog kruga baštinila je ovu praksu. Tako se na ovom prostoru imena svetaca pojavljuju u imenima naseljenih mjesta svih vrsta.³¹ Od značaja u ovim slučajevima je i dubrovačka interpretacija naziva bosanskih naselja, neke od primjera ne bismo mogli evidentirati da u njihovim službenim spisima njihovo ime nije prilagođeno latinskoj nomenklaturi.³² Mnogi stari topo-

čuvalo uspomenu na slavensko mitološko božanstvo Bjeliboga, u: Jukić M. 2007. 534. Od svetog Vita, u kojeg su po pojedinim mišljenjima Slaveni transferirali Svetovida, izvodi se ime sela Vid kod Metkovića, zaselak Vituša u Drinovcima. Također su od praslavenskih vjerovanja i imena naselja Bovani koje asocira na Bovan ili Balvan kako je označavan drvo odnosno neki balvan koji je simbolizirao božanstvo, zatim ime sela Mukoš kod Mostara asocira na slavensku boginju Mukoš, dok Trebesin kod Stoca možda potječe od riječi “trebja” kako su Slaveni nazivali žrtvišta, u: Vego M. 1980. 416-418.

³⁰ Takav je slučaj s imenom Prača koji je po autoru izveden od značenja “biskup” ili “biskupsko imanje”. U sastavu Prače i danas nalazimo toponim Biskup, u: Vego M. 1980. 23. Skarić je potpisivao tezu po kojoj se Sokolovo u srednjem vijeku nazivalo Sveta Gora, potkrepljujući tezu kako se u Sokolovu nalaze dva lokaliteta s imenom Sveta Gora, u: Skarić V. 1937. 43. Ime sela Sveća je prema autoru derivat od riječi “svet”, “svetinja”. Ovu konstataciju potvrđuje s činjenicom da je po predaji tu nekad bila smještena crkva, te je po njegovu mišljenju to ta svetinja, u: Palavestra V. 1982. 92.

³¹ Današnji Herceg Novi je nazivan još i Sveti Stefan; poznat je i trg Sveti Srđ u dolini Neretve. U Sutorini je egzistiralo naselje Sveti Stefan, u: Ковачевић-Кojiћ Д. 1978. 46. Ime sela Aranđelova kod Trebinja je izvedeno od imena svetitelja sv. Mihajla Aranđela; ime sela Kozman kod Tjentišta asocira na svetitelja Kozmu zaštitnika ljekara; Đurđevac od svetog Đurđa; Mistihalj u Paniku kod Bileće od sv. Nikle, odnosno oblika sv. Mikula; Mratinje u Pivi po imenu sv. Martina; Arilje kod Nevesinja po sv. Arhilju; selo Sv. Nikola kod Herceg Novog duguje ime svetitelju Nikoli; Sutorina imenu sv. Irene; naselje Žuljane po imenu sv. Julijana, u: Vego M. 1980. 423, 427. i 429.

³² Takav je slučaj sa Vidovskim u Vidovom polju. U stranim dokumentima ono je nazivano Vidosich, Widosky, ali i Planum Sancti; i samo Vidovo polje je nazivano *de plano Sancti*

nimi sa svetiteljskim imenima ustupili su mjesto novim, te su pojedini novi toponimi zadržali prefiks “su” ili “sut”.³³ Ovom pitanju u našoj historiografiji pažnja je posvećena djelimično, problem je uočen, ali sustavno istraživanje nije provedeno. Ova građa bi u punom kapacitetu bila iskorištena u slučaju nastanka studije koja bi za cilj imala postavljanje u istu ravan imena naselja i njihovu geografsku rasprostranjenost, te bi s tim na svjetlost dana izišli obrisi koji je svetac štovan u određenim oblastima, čime bi se iskazala određena distinkcija između katoličkih i pravoslavnih elemenata.

Pitanje koliko je ovaj segment izvorne građe ponudio širem kontekstu istraživanja srednjovjekovnih bosanskih prilika najjasnije se referira u samom kvantitetu sprovedenih istraživanja, ekvivalentni su, odnosno parcijalni i bez definisanog cilja. Rješenje enigme se nazire u interdisciplinarnom pristupu, odnosno sistematsko istraživanje u interpretaciji iskusnih lingvista, historičara, etimologa i teologa, koje bi zasigurno unijelo jasnoću u pitanje koliko su ovi elementi uopšte pouzdan svjedok i koliko historijska nauka može prihvatiti njihova dostignuća kao relevantna.

Toponomastika i narodna predaja

Epska usmena naracija prenošena s koljena na koljeno, najčešće obavijena velom misterije, jer u sebi sadrži barem jedan nama nepoznat segment, uvijek je interesantan materijal kako za istraživače, tako i za amatere. Međutim, iako pojedini autori smatraju da svaka predaja ima u sebi zrnice historijske istine, ova građa se mora uzeti u obzir s najvećom kritičnošću, te se iz nje mogu crpiti samo oni elementi koji su potkrijepljivi i drugim izvorima. Istraživanjem kompletne narodne predaje, Vlajko Palavestra je bosanskohercegovačku historiografiju obogatio i saznanjima iz ovog segmenta kroz već spomenute publikacije. Međutim, metodološka obrada prikupljenje građe, odnosno stručno određivanje njenog mjesta, uloge i iskoristivosti za proučavanje srednjovjekovne Bosne nije egzaktno definisana.

Viti, u: Kurtović E. 2008. 92. Naselje Đurđevac može asociirati na bilo koje lično ime i tek je u latinskom obliku zasvjedočeno kao *civitate Sancti Georgi*, u: Динић М. 1978.б. 205. i 243-4.

³³ Primjeri ovog procesa su zasvjedočeni na imenima sela Sustipan, naselja Sutorina, Supetar, te na užim lokalitetima Sutvid, Suđurađ, Sustjepan, Sušćepan, Sutmiholj i mnogim drugim, u: Vego M. 1980. 428. i 430.

Prema pitanju toponomastike, narodna predaja koja nastaje upravo na teritoriju o kojem se i priča često nastoji o imenu svoga naselja iskonstruisati sliku kako je to ime proisteklo iz usta poznate ličnosti, ili je u vezi s poznatim vladarem, pogotovo u sudbonosnim vremenima za taj kraj.³⁴ Zatim u narodnim predajama su često sadržani i elementi prema kojima se pojedinom naselju pridaje značaj kroz njegovo ime koje se dovodi u vezu s nadnaravnim pojavama. Kao što se da uočiti iz navedenih primjera, očuvanosti narodnih priča nije smetala činjenica kako su one u mnogim slučajevima potpuno oprečne historijskoj zbilji.³⁵ Interesantni su, istina i rijetki, slučajevi kada je narodna predaja bez veće logičke osnove smještala pripadnike jednog vlašskog katuna na područje jednog naselja, a ispravnost te predaje je potvrđena u kasnijim istraživanjima.³⁶

Migracije kao prenosioci toponima

Kod navedenih skupina toponima, primjera radi, kao što su oni koji su iznikli iz religijskih pojmova, moguće je odrediti fond onih koji zasigurno

³⁴ Ime sela Vitina prema narodnoj predaji potiče iz vremena hercega Stjepana, te kako se u ovom mjestu raspravljalo i vijećalo tu su i stanovali njegovi vijećnici koji su tada nazivani arhaičnim oblikom "vitnici", u: Zovko I. 1889. 91. Prema predaji je i ime sela Dusine izvedeno po crkvi sv. Duha koja je prenesena tu iz mjesta Bakrene jame. Ime rudarskog i kovačkog naselja Tješilo kod Fojnice objašnjavala je predaja kako su tu rudari ostali zatrpani, te su ih njihove udovice žalile i jedne druge tješile. Prema predaji je ime sela Klisure izvedeno po tome što su tu živjeli crkveni poklisari tj. Klisare. Narodna predaja vezuje i naziv sela Pločari sa "pločarima", odnosno kovačima. Mnogo je proizvoljnije predaja konstruisala kako je ime sela Botun izvedeno iz činjenice kako je neko nekog ubo nožem na tom mjestu (ubo-tun), u: Palavestra V. 1978.b. 109, 117, 130, 142. i 136. Krajnje interesantno tumačenje je preneseno po pitanju nastanka imena Samobora: na klisurama gdje je smješten grad nalazio se samo jedan bor, te je po tome grad dobio ime, u: Palavestra V. 1981. 132. Ime naselja Crkvenjak u kreševskom polju prema legendi postojalo je i u srednjem vijeku kada se tu nalazi katolička crkva koju su u XIII-XIV stoljeću porušili bogumili, u: Dumbović V. 1975. 107.

³⁵ Po jednoj priči Ustikolina je dobila ime tokom osmanske vladavine po riječi "kol" koja označava vojnu stražu pa je i straža u Ustikolini zvana Usta-kol, odnosno "stari kol". I za Foču postoji predaja po kojoj je ime dobila u osmanskom periodu. Predaja govori kako je sultan Mehmed II Fatih poslao na taj prostor vojsku, a oni kada su se vratili rekli su mu kako tamo ima mnogo kaca (bureta) što se na turski kaže "hepsi fuči", pa je od riječi fuča koja označava bure nastalo ime grada Foče, u: Zarzycki Z. 1891. 210. Ovakve varijante nisu ogledalo historijske stvarnosti jer se navedena naselja s istim imenima javljaju i u srednjem vijeku.

³⁶ Takav je slučaj s povezivanjem Vlaha Nenkovca sa selom Ivicom u Ljubinskom kraju. Ovu predaju potvrdili su arhivski spisi koji su zabilježili braću iz sela Ivica kao ljude Nenkovića, u: Kurtović E. 2009.b. 159.

pripadaju toj skupini i one koje samo tumačenje pojedinih istraživača smješta u tu skupinu. Kod toponima koji su plod migracionih kretanja stanovništva nema fonda koji bi sadržavao makar i jedan slučaj za koji bismo mogli sigurno tvrditi kako je nastao migracijom. Iz toga slijedi kako svi toponimi za koje se drži da su nastali migracijom stanovništva su plod istraživačkih zaključaka. Na takvu situaciju po pitanju srednjovjekovne Bosne ponajviše utiče činjenica kako za taj period nemamo dovoljno izvora o kretanjima stanovništva.

Tako su istraživači nastojali povezati nastanak imena nekog naselja s imenom neke ličnosti ili porodice koja je iz nekih drugih predjela doselila na to područje. Pri ovakvoj postavci zaključci, odnosno pretpostavke se kreću duž linije imena, pa se stoga smatra kako su doseljenici u novu sredinu prenijeli ime starog naselja po kojima su i oni kao porodica ili ličnost dobili ime.³⁷ Da bi se ovakvom metodom odredio nastanak imena nekog naselja potrebno je imati izvorne podatke o tim ličnostima, kao i njihovoj migraciji. Bez ove građe svaki ostali vid tumačenja, pa čak i realni, ostaje na nivou pretpostavke.

Jedan drugi aspekt, suprotnog smjera, prikazan je kroz neke druge primjere. Naime, ti se primjeri odnose na sistem nadijevanja imena osobi po naselju iz kojeg potiče. Jednostavnije rečeno, kada bi neka nova ličnost ili kompletan rod migrirali u novo područje, starosjedioci bi ih nazivali po nazivu naselja iz kojeg potiču.³⁸ Ovaj sistem u kojem je ime naselja očuvano kroz prezime

³⁷ Selo Toholji u okolini Foče po jednoj teoriji bi moglo svoje ime povlačiti od Radelje Toholja zasvjedočenog u dubrovačkim arhivskim knjigama, čiji su preci doselili na to područje. Ime naselja Gabelića moglo je proizići iz imena roda Gabelića koji je doselio iz Gabela s ušća Neretve. Prema ovom tumačenju prezime koje su dobili po mjestu iz kojeg potiču je nadjenulo ime naselju u koje su doselili, u: Palavestra V. 1978.a. 91. i 92. Tumačenje po kojem je ime sela Deževice proisteklo migracijom stanovništva iz pravca današnjeg Novog Pazara jer je i tamo zasvjedočen isti toponim, opovrgnuto je činjenicom kako i kod Požege ima naselje s istim imenom. Ime naselja Kreševa je po sačuvanoj legendi nastalo iz imena doseljenika iz Mostara zvanog Kreho, te se naselje najprije nazivalo Krehovo naselje, zatim Krehovo, te je palatalizacijom stvoren današnji oblik Kreševo. Međutim, zabilježena dva naselja s istim imenom kod Sarajeva i Cazina obeshrabuju ovu predaju, u: Dumbović V. 1975. 85, 86-87. Ime naselja Gožak izvedeno je po nekim teorijama od imena rodnog naselja (Govze) nekog doseljenika, u: Бешлагин III. 1976. 221-222. Prema mišljenju autora postoji mogućnost kako se dio žitelja iz naselja Lupnica iz župe Lašve preselio u okolinu Jajca gdje je naselje imenovano po imenu njihova mjesta odakle potiču, u: Михаљчић P. 2002. 128.

³⁸ Ovakav slučaj je s Radonjom Ljubinovićem, domaćim trgovcem iz Foče koji je nazivan Stabna. Autor smatra kako je moguće da njegov nadimak potiče po selu Stabna u Gornjem Podrinju, u: Palavestra V. 1978.a. 91.

ili nadimak nekog roda ili ličnosti bi za proučavanje migracija u srednjovjekovnoj Bosni bio od velike koristi, ali samo u onim slučajevima u kojima je ta tvrdnja potkrijepljena.

Imena vlaških skupina kao identifikacioni elementi njihovih naselja

Obitavajući duži vremenski period na jednom prostoru te formirajući naselja unutar svojih katuna, vlaške skupine su uticale i na oblikovanje imena tih naselja. U našoj historiografiji nije pridavana pažnja detaljnijem proučavanju problematike vlaških naselja. Istraživanja su se u najvećoj mjeri bazirala na tretiranju katuna kao sveukupne osnove historije Vlaha. Parcijalni pristupi jesu zastupljeni, ali u njima nije defnisanano ni pitanje nomenklature naselja vlaških skupina. Do danas poznati fond toponima ove vrste demonstrira kako u njemu ima dovoljno materijala za jednu maglovitu sliku.

Kao što je opći diskurs i kod ostalih vrsta toponima i kod Vlaha je zasvjedočeno kako se njihov uticaj mogao vršiti na ime već formiranog naselja u kojima bi jedna njihova skupina preuzela uticaj, ali i na novonastala naselja formirana upravo njihovim razgranavanjem. Slijedeći ustaljeni obrazac ta su naselja imena dobivala po imenu vlaške skupine, imenu osnivača katuna ili nekog istaknutog katunara.³⁹ Na našem području fomirao se i veći broj naselja čiji toponimski korijen počiva na “vlah”, međutim naselja takve vrste samo iznimno možemo vezati za određenu vlašku skupinu.⁴⁰ Napose, izdvajaju se arhivski spomeni imena katuna određene vlaške skupine kroz prizmu njihova

³⁹ Ime naselja Gleđevci kod Ljubinja pripada tradiciji ukupnosti prisustva Vlaha Gleđevića na tom prostoru, u: Kurtović E. 2007. 16. Naselje Burzike svoje ime izvodi po obitavanju Vlaha Burmaza. Isti slučaj je i s naseljem Burmazi u kojem je zasvjedočen Burmaz Vladisalić. Selo Pocrnje u Ljubinju je nadjenulo ime vlaškoj skupini Pocrnjama. Selo Vlahovići u Hercegovini ime izvodi po Vučihni Vlahoviću iz istoimene vlaške skupine. Selo Bančići između Popova i Ljubinskog polja po narodnoj predaji je dobilo ime po Banu koji je tu živio. Kako su u ovom mjestu obitavali i vlasli Bančići teško je dijagnosticirati ko je kome nadjenulo ime. Sličan je slučaj s vlasima Boljunima i naseljem Boljuni. Prema autorovom mišljenju selo vlaha Mirilovića je po njima nazivano Mirilovići. Po Vlahu Premilu i selo u kojem je živio sa svojim Vlasima nazvano je Premilovići, u: Тошић Ђ. 2004. 83, 84, 85, 87, 94, 104. i 108.

⁴⁰ Današnje selo kod Kalinovika sačuvalo je svoje ime Vlaholje, u: Kurtović E. 2009.a. 30. Sela s ovakvom imenskom osnovom locirana su kod Kreševa i Lepenice u obliku Vlahovići, u: Dumbović V. 197. 102.

shvatanja kao naselja ili oblasti.⁴¹ Najvažniji momenat bi uslijedio kada određeni pojam postane sinonim za naselje, odnosno kada neki pojam preuzme funkciju identifikacione odrednice nekog mjesta. Ovaj princip se također u identičnom obliku odnosi i na imenovanje skupine naselja, odnosno šire oblasti.⁴²

Za očuvanost ove vrste izvorne građe zasluga pripada arhivskim spisima očuvanim u Državnom arhivu u Dubrovniku. Kako topografska rasprostranjenost srednjovjekovnih vlaških skupina nije jasno omeđena, istraživanje toponomastičke građe se nameće kao jedan od važnih izvora u izučavanju ove problematike. Navedeni primjeri, potkrijepljeni izvorima druge vrste, svakako pokazuju kako će u sklapanju te slike ova vrsta izvora biti u dobroj mjeri pouzdan oslonac, međutim kao i kod ostalih slučajeva nameće se potreba sravnavanja, odnosno upoređivanja toponima i konteksta historijske istine.

Metodologija ubikacije naselja srednjovjekovne Bosne na osnovu toponomastike

Proučavanje svih elemenata srednjovjekovne toponomastike za krajnji i najznačajniji cilj ima ubikaciju određenog naselja. Ubikacija naseljenih mjesta jedan je od ključnih faktora proučavanja kompletne prošlosti nekog kraja ili zemlje. Teza o nerazdvojivosti prostora i vremena dobija na snazi ako se uzme u obzir kako bi značaj saznanja o bilo kojem događaju bio uveliko umanjen ukoliko ne bismo imali predodžbu o teritoriju na kojem su se desila. Isti događaji na dva različita teritorija mogu stvoriti sasvim drukčiju klimu, te je stoga jasna ubikacija noseći stup historijske geografije. Različiti su metodološki pristupi primjenjivani za ubikaciju srednjovjekovnih bosanskih naselja. Naš cilj u ovom segmentu ogleđa se upravo u prikazu načina ubiciranja na osnovu toponomastike kroz nekoliko ključnih uzoraka, dok bi cjelokupna historiografija dosadašnjih ubikacija mogla biti predmet mnogo veće studije. Najeklatantniji obrasci ubikacije na osnovu toponima zasvjedočeni su na pokušajima ubikacije gradova navedenih u spisu Konstantina Porfirogeneta, te gradova

⁴¹ Ime vlaške skupine Vlahovića spomenuto je u takvom svojstvu kroz primjer “de Vlacouich”, u: Kurtović E. 2005. 50.

⁴² Takav je slučaj sa popovskom Površu, oblasti koja je kasnije prozvana Bobani po vlasima Bobanima koji su nastanjivali tu oblast, u: Anđelić P. 1983. 62. i Kurtović E. 2012. 19. Međutim, Površu se u jednom dubrovačkom dokumentu naziva i *villa*, odnosno okarakterisano je i kao naselje, u: Kurtović E. 2012. 14.

zabilježenih u tri povelje upućene hercegu Hrvoju Vukčiću, dok nam i pojedini sporadični primjeri mogu u toj analizi biti od koristi.

Jedan od osnovnih metoda ubikacije toponima srednjovjekovne Bosne svodio se na posmatranje u kojoj bi se oblasti naseljeno mjesto moglo nalaziti na osnovu konteksta izvora u kojem se javlja, zatim bi se šira oblast sužavala koliko bi to historijski kontekst dozvoljavao, te bi uslijedilo sistematsko traganje za tim toponimom na tom užem području ili barem za toponimom koji u korijenu ima sličan sadržaj.⁴³ Izvjesne probleme predstavljaju i slučajevi kada je istoimeni toponim zastupljen na više mjesta, te se javlja nemogućnost odabira onog pravog.⁴⁴ Najveću zamršenost u ubikaciji naših naselja

⁴³ Ovakav metod demonstrira Dinićeva ubikacija gradova hercega Stjepana. Kada je u poveljama pronašao “Ravanska Vbrisinio” Dinić je znao da se taj grad u obliku Ravansko, Ravanski ili Ravno nalazi u Breznici za koji se zna kako je obuhvatala pljevaljski kraj. Zatim je pogledom na naseljena mjesta tog kraja ustanovio kako se tamo i danas nalazi selo Ravno, te je na taj način Ravanska konačno dobila svoje geografske dimenzije. Ovaj slučaj Dinić je potkrijepio i s mikrotoponimima u okolini Ravnog koji oblicima Kula i Gradina neodoljivo podsjećaju na srednjovjekovne pojmove. Uočava se kako je ubikacija najjednostavnija i najpouzdanija upravo u slučajevima kada je naselje u dokumentu vezano s oblašću u kojoj se nalazi. Takav je slučaj još i s Kuknjem na Čehotini (“Cochangu in Brisiniza”), pogotovo ako se uzme u obzir saradnja sa mikrotoponimima koju u ovom slučaju predstavlja lokalitet Podkukanj; sličan slučaj je i sa Mičevcem u Trebinju (“Mischewetz Vtribigno”); Novi u župi Dračevici (“Novy Vdrazanich”), u: Динић М. 1978.б. 241, 200, 203. i 204. Istim metodom je i Vego smjestio “Poglich et ipsa Poglia” iz povelje upućene kralju Ostoji na mjesto današnjeg sela Polog u župi Polja, u: Vego V. 1957. 270.

⁴⁴ Konstantinovo naselje po imenu Galumainik pojedini historičari poistovjećuju sa selom Glumine, dok drugi smatraju da se radi o selu Glumine kod Ošlja ili selo Komanje kod Stoca, u: Anđelić P. 1983. 46-47. Ubikacija Mila je vršena na nekoliko mjesta: kod Jajca, kod Kaknja, kod Kiseljaka kao toponim Milodraž, kao selo Miloševac kod Modriče, da bi konačno ovaj toponim ubiciran u Arnautovićima kod Visokog, u: Anđelić P. 1973. 224. Isti je slučaj s Kruševcem koji je smještan u Žitomisliće kod Mostara, te u svojstvu sela Kruševa kod Mostarskog blata, u: Anđelić, T. 1978. 23. Jireček je smatrao da se Borač nalazi kod Vlasenice čija se okolina i danas zove Birač, a Skarić da se nalazio kod današnjeg sela istog imena u okolini Rogatice, u: Динић М. 1978.а. 313. Korištenje samo toponomastike za ubikacije izraženo je na primjeru naselja Žlijebi (Slebi) koji se poistovjećuju s toponimom Žlijebi u okolini Rogatice ili Žlijeb kod Višegada, u: Isto. 315. Thallóczy je napravio nekoliko grešaka zbog istoimenih toponima. Tako je Mičevac kod Trebinja zamijenio s Mrčevcem kod Kotora, Koznik u pljevaljskom kraju s Kozao kod Fojnice, Ljubuški s Ljubljanom kod Nina, Bijelu kod Konjica s Bijelom Stijenom. Prema etimologiji “civitate Lublano” mogao bi biti jedan od tri hercegova grada Ljubomir, Ljubinje i Ljubuški. Međutim historijsko-geografske odlike izdvajaju Ljubuški kao adekvatan odgovor, u: Динић М. 1978.б. 180. i 248. Takav je slučaj i Karanovićevih i Skarićevih tvrdnji. Naime, Karanović je mislio kako je pravilno ubicirao naselje “Corbauzka” s današnjim

predstavlja činjenica kako su njihova imena sačuvana kroz dokumenta pisana na latinskom jeziku od strane pisara koji u suštini i ne znaju gdje se nalaze ta mjesta, te ne znaju ni kako ih pisati, pa su se snalazili na način da su imena koja su čuli prilagođavali svome jeziku. Na taj način sačuvan je veliki fond naziva koji autori čitaju kao različite oblike, te na taj način dolazi do netačne ubikacije jer nije u potpunosti jasno određen korijen toponima.⁴⁵ Napose, te-
žnje da se toponim po svaku cijenu ubicira, odnosno da svaki autor ponudi svoje mišljenje o njegovom geografskom položaju uslovljavale su da se u mnogim slučajevima srednjovjekovni toponimi povezuju s današnjim bez ikakvog jačeg oslonca.⁴⁶ Mnogi autori odstupali su od osnovnih načela metodologije ubikacije, zanemarivajući princip, te upražnjavajući metod prema kojem su ime srednjovjekovnog toponima, odnosno njegovo čitanje, prilagođavali

toponomom Krbavska u Sokolovu, međutim Skarić je našao istoimeni toponim i u susjednom selu Kozici, te stvorio dilemu, u: Skarić V. 1937. 43.

⁴⁵ Ovo je učestao slučaj kod Thallóczya. On je “Soko cum domino Strynon” tumačio kao Soko u Konavlima, a Strynon kao Sutorina, ne uzevši u obzir geografsku udaljenost između ova dva mjesta. Iako se radi o povelji pisanoj polovinom XV stoljeća u kojoj su navedeni posjedi hercega Kosače, Thallóczy je grad “Stary” protumačio kao Cavtat koji je još nazivan i Stari-grad. Problem je što je ovaj dio još u trećoj deceniji XV stoljeća prodan Dubrovčanima. Grad “Odetzky” je Thallóczy proglasio Odžakom, iako je Odžak osmanskog porijekla, u: Динић М. 1978.б. 179. Vego je demantirao Dinićevo čitanje grada “Choni”, odnosno “Chaw” kao Hum, iznoseći svoje čitanje koje bi glasilo Kom, te ga smješta u selo Raziće u Glavatičevu gdje se nalazi jedno brdo sa zidinama starog grada kojeg stanovništvo naziva Kom, u: Vego M. 1957. 272. Kvalitetna saradnja domaćih i stranih izvora uočena je na primjeru grada Sepyna kojeg Dinić nije mogao dešifrirati. Uspoređujući taj naziv s nazivom Žepini iz ćirilskih povelja uočena je veza, te je na taj način ubicirao Sepynu na područje današnjeg mjesta Krupa, u: Карановић М. 1936. 31.

⁴⁶ Jireček je tako Borač poistovijetio s toponimom Borač na gornjoj Neretvi i napravio grešku, u: Ковачевић-Кojiћ Д. 1978. 94. Nakon što je slobodnim tumačenjem odredio da se grad Glaž nalazio pored vode, Mazalić je na sastavcima rijeka Ukrina pronašao toponim Gradinu te ga poistovijetio s Glažom. Sličan metod je autor koristio i kod ubikacije srednjovjekovne varoši Sride koju je smjestio malo dalje uz Ukrinu na mjestu današnjeg sela Osredka, u: Мазалић Б. 1950.а. 226. i 228-229. I Spasićevo povezivanje grada Žira i zaseoka Žirča u selu Kasidolu je u najmanju ruku labilno, u: Спасић Д. 1996. 63. Vego je grad Medvjed ubicirao na mjesto sela Izgori kod Čemerna gdje postoji toponim Međeđi dol, u: Vego M. 1980. 460. Teorija po kojoj bi naziv srednjovjekovnog naselja Klenica mogli dovesti u vezi s nazivom potoka Klen, koji ujedno asocira na vrstu ribe je svakako teško održiva, u: Мргић. Ј. 2000. 40. Thallóczy je toponim Črmilino poistovijetio s današnjim naseljem po imenu Crljeni kod Ključa, međutim Crljeni asociraju na crvenu, a ne crnu boju kao što je to slučaj kod toponima Črmilino, u: Мргић. Ј. 2002. 91.

današnjim toponimima u nekom kraju.⁴⁷ Ovaj sistem bi, kao i svaki drugi, mogao u pojedinim slučajevima zbog ipak određene sličnosti naziva prijašnjih i današnjih naselja dovesti do tačne ubikacije, međutim ovo nikako nije adekvatan princip i u najvećem broju slučajeva predstavlja svjesno čitanje izvora u iskrivljenom obliku.

Za slučajeve u kojima izvori dopuštaju definisanje šireg geografskog okvira u kojem se zasigurno nalazi toponim ubikacija je u izvjesnoj mjeri olakšana, međutim za slučajeve u kojima to nije moguće, te u kojima se srednjovjekovni toponim ne može dovesti u vezu s današnjim situacija je mnogo teža. U ovakvim slučajevima istraživači ponajviše pribjegavaju metodi ubikacije na osnovu reda navođenja u povelji, koji se u najvećem broju slučajeva odvijao geografski s lijeva na desno u smjeru kretanja kazaljki na satu. Ovaj sistem je opće prihvaćen za ubikaciju toponima ove vrste, međutim nije u svakom slučaju dosljedno sprovedena navedena metoda nabiranja naselja, a i kada jeste ona omogućuje samo definisanje šire geografske oblasti između druga dva navedena naselja.⁴⁸

Pored široke lepeze pristupa ubikaciji mnogo je srednjovjekovnih naselja ostalo neubicirano, te se kao zadatak mlađim naraštajima istraživača nameće pronalaženje njihovog geografskog konteksta.⁴⁹ Jako su rijetki slučajevi u koji-

⁴⁷ Dinić je “Castrum Odezky”, odnosno “civitate Odrzchi” nastojao čitati kao Odski, povezujući ga s rijekom Odskom, međutim u tom području nije našao mikrotoponime koji bi potkrijepili njegova nastojanja. Primjer ove problematike je i čitanje toponima “Clechnauchoy”, kojeg je Dinić pročitao kao Klek na Uvcu, u: Динић М. 1978.б. 246. i 149. Spasić misli da bi se trebalo čitati “nauchoy” kao u Maoči, odnosno da bi se Klek trebao nalaziti u Maoči. U Maoči je Spasić pronašao i tvrđavu koju nazivaju Gradina, a pored nje jedno naselje koje se naziva Klekov Brijeg i Kleke, u: Спасић Д. 1996. 48-49. Mišljenja smo kako je na autorov način čitanja ovog toponima uticala činjenica da je ove toponime već ranije pronašao, odnosno izvorna građa je prilagođena toponimu na terenu.

⁴⁸ Na osnovu “društva u kojem se nalazi”, Dinić je ubicirao grad Koznik u pljevajski kraj. Isti je slučaj i s gradom “Pontis Terre” za čiju konkretnu lokaciju Dinić nije siguran, ali prema rasporedu nabiranja uspješno ga je smjestio u Podrinje, u: Динић М. 1978.б. 244. i 246-247. Mihajčić je ubicirao Lupnicu između Trbouše i Bijeje sistemom navođenja u povelji, u: Михаљчић Р. 2002. 128.

⁴⁹ Najkarakterističniji primjeri nemogućnosti ubikacija odnose se na najstarije spomenute bosanske gradove Katera i Desnik. Pokušaj njihove identifikacije kao Kotora i Tešnja nisu bili uspješni, u: Ђирковић С. 1998. 28. Ostroviza i Prilip Vbistrizi su ostali neubicirani. Zbog nedostatka takvih toponima na prostoru na kojem bi se ovi gradovi trebali nalaziti iz hercegovih povelja ostali su neubicirani: Cosisti, Creseuaz Opolino, Novi Vpimi, Ossonitzk, Saslon

ma se možemo nadati kako će otkrivanje novih izvora riješiti enigmu ubikacije pojedinih naselja, te se stoga nužno skoncentrisati na postavljanje u istu ravan naselja i događaja, odnosno vremena i prostora, iznova postaviti pitanja već prerađenim izvorima, te sistematskom prikupljanju današnje toponomastičke građe. U radu je već naglašeno kako su srednjovjekovna naselja nastajala uz određene geografsku uslove, te se za ubiciranje preostalih toponima nameće potreba izlaska na teren i promatranja potencijalnih lokaliteta.

Etimologija i toponomastika na primjeru naselja srednjovjekovne Bosne

Kroz svaku od obrađenih cjelina u dosadašnjem dijelu rada koristili smo se dostignućima etimologije na polju toponomastike u onoj mjeri koliko je to bilo potrebno za obradu tog okvira, te stoga izneseni slučajevi neće biti ponovno analizirani na ovom mjestu. Nameće se potreba na konkretnim primjerima pokazati koliko je etimologija opasno sredstvo u proučavanju toponima. Na našim jezičkim prostorima ukorijenilo se nekoliko izdanja etimoloških rječnika koji mogu biti od koristi istraživačima ove problematike, međutim niti ove publikacije ne mogu riješiti sve nedaće struke.⁵⁰ Negativne posljedice na naučnu istinu ostavio je i sistem slobodnog tumačenja etimologije toponima, koje je u lingvistici dobilo i stručni naziv pučka etimologija.

Mitar Pešikan, koji se bavio problemom toponomastičke etimologije, zaključio je kako uprkos činjenici što se toponimi rode u krilu nekog jezika i nastanu od njegovog tkiva, oni postanu i u njemu samom strano tijelo, koje ostaje iznad ili izvan jezičke izdijeljenosti, oni ne pripadaju datom jeziku, nego su se samo zatekli u njemu. Formalno posmatrano, oni ostaju prikovani za mjesto, ali lingvistički gledano oni šetaju: iz jezika u jezik, iz dijalekta u dijalekat, iz sistema u sistem, jer se etničko-jezičke prilike u svakom mjestu smjenjuju, a na toponimima znaju ostajati tragovi.⁵¹ Jezički filter kroz koji je toponim vremenom prolazio, te njegova prilagodba određenom jezičkom prostoru, uticali

Petyschytynskoy, Mediued, u: Динић М. 1978.б. 247-248. i 250-251. Karakteristična situacija se stvorila i oko ubikacije grada Glaža. Autori su ga pronalazili u brdu Glasincu kod Vrbasa gdje i danas postoji lokalitet Klasnica, u dolini Ukrine, te na granici Ukrine. Međutim njegova ubikacija je i dalje otvoreno pitanje, u: Ружичић Г. 1972. 103.

⁵⁰ Trotomno izdanje etimologijskog rječnika na kojeg se ponajviše referiraju historičari objavio je Petar Skok, 1971-1973. godine.

⁵¹ Pešikan M. 1971. 439-440.

su da se izvorni oblik promijeni, te se tako stvori određena derivacija koja pravi izvjesne probleme ubikaciji.⁵² Historičar koji se barem površno uputi u historiografiju ove problematike neće imati previše dvojbi da konstatuje kako je na našim prostorima upravo ovaj proces šetanja i transformacije toponima poslužio pojedinim istraživačima da svoje zaključke temelje principom pučke etimologije. U takvim se slučajevima za pojedince toponomastička etimologija ispostavila kao kišobran ispod kojeg su pronašli sigurno utočište svojih kvazinaučnih pretenzija. Za historijsku nauku, pogotovo za segment o kojem diskutujemo, pogubno su djelovale studije, odnosno istraživanja, koja su u samom začetku imala jasno zacrtane rezultate koji se nastoje postići.⁵³

Iako izneseni primjeri mogu uticati na formiranje negativnog mišljenja prema etimološkoj toponomastici treba istaći kako je bavljenje mlađih generacija istraživača ovom problematikom nužno za razotkrivanje takvih slučajeva i donošenje pravih smjernica. Ambicije da se objasni način na koji je pojedino naselje dobilo ime su, istina, primjetne na našim uzorcima, ali i taj segment je po mnogo čemu manjkav.⁵⁴ Treba imati u vidu i kako su naučnici tumačili

⁵² Na nazive strane provenijencije ovaj primjer je najmarkantnije izražen na imenu Venecije koji je jezičkim filterom od Venecija-Vneci-Bneci-Mneci postalo Mleci, u: Pešikan M. 1971. 439-440. Ovakav slučaj šetanja riječi iz jezika u jezik zabilježen je na slučaju ubikacije jednog toponima kod Čemerna. Naime, u dubrovačkom izvoru se kaže kako su neki Vlasi otišli u Boljkino svratište ispod Čemerna, što je autora ponukalo da ime jednog manjeg naselja kod Čemerna pod imenom Trtorija poveže s italijanskim nazivom za svratište koje glasi "trattoria". I naziv Tjentišta asocira na italijansku riječ "tenta" što bi značilo šator, u: Palavestra V. 1981. 130. Kroz jezički filter prošla su i imena naselja Dumno, u današnjem obliku Duvno, zatim ovu zakonitost posmatramo kroz tumačenje po kojem današnji toponim Vašarović predstavlja ime župe Večerić, u: Vego M. 1957. 274. Manje promjene su doživjeli nazivi Hraštani i Zahojani, koji se danas javljaju u oblicima Raščane i Zavojani, u: Смиљанић А. 2011. 131.

⁵³ Ovaj princip uočavamo kroz primjer etimologije naziva zidina u Milama nazivanim Gavranić, koje prema autorovom tumačenju vode porijeklo od gavrana štovanog u mitovima o Mitri, što je prema automatizmu navelo autora na zaključak kako se radi o nazivu za nekad postojeće mitraističko svetište. Treći mitraistički stepen uvođenja u misterije bio je vojnik (Miles). To je bilo dovoljna podloga za autora da utvrdi kako se radi o kulturnim misterijama koje su se dešavale na kulturnom mjestu i to kulturno mjesto zvalo se Miles što je visočko Mile, u: Pašić I. 2009. 106-107. Mora se istaći kako se u ovakvim slučajevima radi o maštovitim kreacijama koje ne sadrže naučnu podlogu.

⁵⁴ Nastanak imena grada Blagaja, Orbini je dovodio u vezu s blagom, odnosno ime je povezano s činjenicom kako je na tom mjestu skriveno neko blago, pa otud i ime, u: Anđelić P. 1981. 43. Goražde je prema nekim asocijacijama dobilo ime od riječi "gorenje" ili od slaven-skog "gorazd", u: Ковачевић-Кojiћ Д. 1978. 44. Prema slobodnoj asocijaciji i ime Samobora

pojedine toponime iz izvorne građe na pogrešan način iz nastojanja da se taj toponim ubicira, međutim ti se primjeri potpuno izdvajaju od kvazinaučnih pristupa, jer se u takvim slučajevima radi o greškama koje nisu plod svjesnih poteza.⁵⁵ Ti uzorci pokazuju kako korištenje asocijacije kao etimološkog identiteta olako može da navede na krivi put. Poseban i raširen aspekt predstavljaju pojave u kojima je historija utvrdila etimologiju, a ne lingvistika.⁵⁶ Tu se radi o slučajevima u kojima su predlošci pronađeni na terenu odgovarali

je izvedeno od činjenice kako se tu nalazio samo jedan bor, u: Palavestra V. 1981. 12. Ime grada Glaža je po sličnoj osnovi tumačeno u značenju slavenske riječi za oko, u: Мазалић Ђ. 1950.a. 226. Ime naselja Stoca je dovođeno u vezu s mogućim porijeklom imena od sudačkih stolica koje se na tom prostoru nalaze, što je protumačeno kao mjesto u kojem su stolovali srednjovjekovni bosanski vladari, u: Kurtović E. 2008. 94-95. Razdvajanjem slogova je lansirana teza po kojoj ime Ustikoline nastaje od ušća Kolune, u: Zarzycki M. 1891. 209. Toponim Pridvorci je istom asocijacijom dovođen u vezu s dvorom Pavlovića u Trebinju. Kako se ovaj toponim sreće u blizini Trebinja, to je poslužilo za pojašnjavanje dijela "pri", u: Тошић Ђ. 1990. 44. Interesantno je i tumačenje etimologije naziva Drijeva, njegovi korijen "drvo" označavao je drvo, pa je ime dovođeno u vezu s lađom ili skelom, u: Sivrić M. 1996. 177-178. Naziv sela Striževo izvedeno je po njegovoj osnovi od staroslavenske riječi streža ili strog. Toponim Grubilaz, po autoru, svoje ime duguje osnovi "grub", a u ovom bi slučaju označavao grub, odnosno neravan teren. Asocijacijom i rašireni toponim Vrhpolje ime izvodi od geografskog položaja na vrhu nekog polja, u: Palavestra V. 1982. 92. Karakteristična je situacija s toponimom Počitelj koji je između ostalog izvođen i iz glagola "počiti" koji bi označavao počivalište za ljude, stoku ili lađe, u: Alerić D. 1986. 12. Toponim Deževica je smatran derivatom imena ptice drozd ili drozg, međutim ovakvi slučajevi se ne mogu utemeljiti niti asocijacijom, u: Jukić M. 2007. 173. Nastanak imena hercegovom gradu Zaslou tumačeno je slobodnom asocijacijom na njegov geografski položaj iz činjenice kako se nalazio daleko od putnih komunikacija, odnosno sklonjen od glavnog drumu, u: Vego M. 1980. 460. Arhaični oblici naziva naselja Čvaljina i Dvrsnica, nastali su od riječi "čvalje" koji označava dolinu, te "zvrst" u značenju kamena od kojeg se pravi crijep. Selo Zavala duguje ime istoimenoj riječi koja označava udolinu, omeđenu visokim uzvisinama, u: Vidović D. 2010. 293-294. i 301. Naziv sela Mirilovića izvodio je ime po nekom Mirilu, međutim Mirilovo ime izvedeno je iz činjenice kako je on dobro mirio zavađene strane, u: Тошић Ђ. 2004. 104.

⁵⁵ Iako se radi o imenu župe, primjer je interesantan za naše navode. Naime, Dukljanin je zabilježio Yabsco ili YambSCO, a Novaković slijedio osjećaj pa ga je identificirao kao Gacko, u: Anđelić P. 1983. 36. Ovu zakonitost posmatramo i kroz tumačenje po kojem današnji toponim Vašarović predstavlja ime župe Večerić, u: Vego M. 1957. 274. Već spomenuto tumačenje grada Glaža u daljoj razradi autor je asocijacom taj naziv poistovijetio s odrazom (primjer odraz u vodi), te je po toj logici i nastojao ubicirati ovaj grad pored rijeke, u: Мазалић Ђ. 1950.a. 226.

⁵⁶ Ovakvi su slučajevi u dosadašnjem dijelu rada već navođeni, a oni se ponajviše odnose na rješavanje toponima koji su prošli kroz spomenuti jezički filter, te onih koji se javljaju u izvorima strane provenijencije u sasvim izmijenjenom obliku o kojem će biti riječi kasnije.

srednjovjekovnim toponimima, iako jezički gledano nisu bili u potpuno istom obliku. Takvi su slučajevi učestali iz razloga što nad našom toponomastičkom građom nije sprovedena sistematska analiza od strane lingvиста, nego su historičari prepušteni da svojim umijećem popune te pukotine.

Različita percepcija srednjovjekovnih bosanskih toponima

U ukupnom sistemu nomenklature bosanskih i humskih toponima u sadašnjem dijelu rada ustanovljeno je kako su se oni odvijali kroz nekoliko izloženih vidova. Međutim, ono što je srednjovjekovna praksa podrazumijevala pod sistemom identifikacije toponima zastupljeno je i danas, ali u različitim svojstvima. U srednjovjekovnoj bosanskoj državi egzistiralo je nekoliko tačaka, nekoliko naseljenih mjesta, koja su poprimila identifikaciona svojstva te oblasti, dok je još zapaženiji vid identifikacija naselja po župi u kojoj se nalazi.⁵⁷ Osim u arhivskoj građi, uzajamna veza između ovih aktera dijagnostici-rana je i na primjerima njihova imenovanja, kada je naziv naselja nastajao po imenu šireg geografskog okvira, te obratno.⁵⁸ Srednjovjekovna mobilnost koja nije podrazumijevala učestalo kretanje ljudi kako je to danas izraženo, uslovi-la je da mnoga mjesta ljudima koji nisu iz tog kraja ostaju potpuno anonimna.

Najeklatantniji primjeri već spomenutog jezičkog filtera kroz koji je toponim prolazio uočavaju se u dubrovačkim dokumentima. U te su spise kancelari i notari upisivali imena susjednih bosanskih naselja na latinskom jeziku, a da situacija bude još gora za kasnije istraživače pisari za izvjestan broj naselja

⁵⁷ Primjer “Toplich in Bosna” predstavlja oblik šire identifikacije, dok primjera radi “prope Borace” označava užu identifikaciju, u: Динић М. 1978.а. 313. “In villa Boratove districti Srebrenize”, “de Sileno de Nevesigne in Postolach”, “de Vrangodol in Nevesigne”, u: Ковачевић-Кojiћ Д. 1978. 25, 117. Castrum Konowaltsky je primjer u kojem je grad nazvan po imenu župe, Cochanga in Brisinizza, Posichelln Vdobranah, Nebozye Vnitericah, Cimiachio Vbrechinich, Castrum Odezky, u: Динић М. 1978.б. 181, 200, 207, 212. i 246. Gradovi Borač i Brodar su također imali istovijetna imena kao i njihove župe, u: Поповић Р. 2011. 148-149.

⁵⁸ Teško je odrediti je li grad kao centralno naselje neke župe ili oblasti posudio ime župi ili je proces tekao u obratnom smjeru. Zaselak Bansko u blizini grada Bune je poprimilo elemente identifikacije većeg naselja, u: Anđelić P. 1981. 50. Grad Podrinac je upio ime šire oblasti, u: Ковачевић-Кojiћ Д. 1978. 105. I grad Vrbaš, odnosno nazivan još i Vrbaški grad, nosio je isto ime kao i šira oblast, istoimene župe, u: Карановић М. 1936. 28. Grad i župa Glaž također dijele isti naziv, u: Ружичић Г. 1972. 103. Sličan je slučaj i s naseljem i župom Ustikolinom, u: Zarzycki M. 1891. 209.

čija su imena trebali upisati nisu ni znali gdje se geografski nalaze.⁵⁹ S ovim su se problemom susretali svi istraživači koji su se bavili problematikom ubicacije gradova hercega Stjepana Kosače, koji iako zapisani još uvijek nisu do kraja ubicirani.⁶⁰ Problem je i u ovom slučaju kao i s dubrovačkim spisima, promjena jezika na kojem se pišu toponimi stvorili su opću konfuziju. Da bi se stekao utisak kolika je razlika između domaćih i stranih pisanja toponima navešćemo i neke koji se javljaju u poveljama bosanskih vladara i vlastelina.⁶¹ Sasvim je izvjesno i na primjerima zasvjedočeno kako Dubrovčani nešto bliže izvornom obliku zapisuju imena onih naselja s kojima se češće susreću.⁶² Posebno su interesantni, ali ne i tako učestali, slučajevi u kojima su pisari stranih država prevodili imena naših naselja na svoj jezik.⁶³

Zaključna razmatranja

Hronični nedostatak naše struke koji se ogleda u malom obimu izvorne građe dopunjuje se na različite načine. Jedan od tih načina, kao što i sama elaboracija signalizira, pronađen je u toponomastičkoj građi. Međutim, udoban ambijent koji ovaj segment pruža pokazao se nebrojano puta kao klizav teren. Sami zaključci pojedinih istraživanja ove problematike koji su u konstrukciji

⁵⁹ Kruševac je zabilježen u komplikovanim oblicima Crezcuacts, Kratscerwetz, u: Anđelić T. 1978. 23. Kakjun je pisan kao Chaghion, Poljica kao Poglice, Žabica kao Xabiza, Žakovo kao Xacouo, u: Kurtović E. 2012. 17, 16, 14. i 9.

⁶⁰ Neki primjeri nomenklature hercegovih naselja su već navedeni. Ovdje ćemo nabrojati samo neke: Soko cum domino Strynon, Codidich, Chechnauchoy, Iblagayscusem, Popohosti, Vnizats uniuesegno, u: Динић М. 1978.б. 180, 198, 210, 206. i 205.

⁶¹ Кладъ, Липовица, Рѣдинице, Рибѣи, Рѣдине, Света Гора, Липница, u: Мргић-Радојчић Ј. 2005. 103; Дрива, Острѣжница, Градець, Дворице, u: Ђирковић С. 2008. 22; Кѣрило, Осельникъ, Главо, Трънова, Подъгора, u: Михаљчић Р. 2008. 125.

⁶² Zvornik u kojem su obitavali brojni dubrovački trgovci je zapisivan više u obliku njegova prvenstvenog imena Zvonika kao Suonich in Ussora, u: Динић М. 1978.д. 295. Isti su slučajevi i s Dubrovčanima dobro poznatom Srebrenicom i Srebrenikom, odnosno Strebernica i Strebenich ili Visokim kojeg pišu Visochi, u: Динић М. 1978.с. 358-359. Gorasde također nije udaljeno od izvornog oblika Goražde, u: Динић М. 1978.а. 312.

⁶³ Dubrovčani u rijetkim slučajevima prevode imena bosanskih naselja. Takvi su slučajevi sa Zvornikom koji je u prevodu nosio ime civitas Campanae; Soko u Konavlima je nazivan Falcone ili Falchonum; Vidovo Polje je prevedeno u Planum Sancti Viti; Starigrad je preveden u Castrum Antiqua; Civitas Pontis je upravo zbog prevođenja u pojedinim varijantama smatran Mostarom; Olovo se ponekad javlja u talijanskom obliku *citta de Piombo* i Drijeva iz domaćih povelja u dubrovačkim spisima su Narente.

rečenica često sadržavali nesigurnosti u oblicima riječi “možda, vjerovatno, moguće, asocira, podsjeća”, jasno svjedoče o mogućnosti i dometima toponima kao izvora. Zaploviti u toponomastička istraživanja često za naučnika može značiti gubitak vremena bez kvalitetnih rezultata, što može dovesti i do smanjenja samopouzdanja kod samog istraživača. Međutim, toponomastička građa je uistinu takva, labilna, podložna promjenama koje se ne daju uvijek identificirati.

Opravdano je na koncu kratkog presjeka postaviti i pitanje koliko mi uopće znamo o srednjovjekovnom imenovanju naselja, koliko smo prodrli u srž problema, koliko smo već otkrili određene zakonitosti, a koliko će ih struka uspjeti otkriti u budućnosti? Sasvim je tačno stanovište da niti u jednoj oblasti ne možemo otkriti sve pojedinosti, međutim naš pregled polučuje kako se u spomenutim skupinama toponima kristaliziraju određene zakonitosti koje je struka usvojila, te kako je zadatak budućih istraživanja da dosadašnja saznanja adekvatnije ukomponuju u historijski kontekst.

Kao temelj metodološkog pristupa budućih istraživanja nameće se i potreba intenzivnije saradnje arheologije i toponomastike. Ova konstatacija dobija na snazi ukoliko uzmemo u obzir kako se u gotovo posljednjih stoljeće i pol istražuje toponomastička zaostavština, te kako je najveći dio građe te vrste odavno pređeno gradivo. Arheologija u segmentu ubikacije može ponuditi jasne odgovore na mnoga pitanja, međutim za naše uslove takva istraživanja su zbog ekonomske situacije uveliko prorijeđena. Naredni period bi svakako moglo biti i vrijeme kada će lingvisti više pažnje posvetiti srednjovjekovnim toponimima. Aktiviranje interdisciplinarnog pristupa ogleda se u činjenici kako je pisati historijske događaje i procese o nekom mjestu ili oblasti odmah u startu oštećeno ukoliko nije uspostavljen njegov jasan i zaokružen historijsko-geografski okvir.

LITERATURA

- Alerić D. 1986. “Pogled na toponim Počitelj”. *Filologija*, 16. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti. 9-18.
- Anđelić P. 1963. “Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni”. *Glasnik Zemaljskog muzeja NS (A) XVIII*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. 179-194.
- Anđelić P. 1973. *Bobovac i kraljeva Sutjeska – Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Anđelić P. 1975.a. “Srednjovjekovna kulturna mjesta u okolini Konjica”. *Glasnik Zemaljskog muzeja NS (A) XII*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. 185-199.
- Anđelić P. 1975.b. *Historijski spomenici Konjica i okoline*. Konjic: Općina Konjic.
- Anđelić P. 1983. “Srednjovjekovna humska župa Žaba”. *Hercegovina*, 2. Mostar: Muzej Hercegovine Mostar. 35-55.
- Anđelić T. 1978. “Srednjovjekovni grad kod vrela Lištice u Hercegovini”. *Tribuna*, 4. Trebinje: Muzej Hercegovine Trebinje. 11-24.
- Anđelić P. 1981. “Bišće i Blagaj, politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku”. *Hercegovina*, 1. Mostar: Muzej Hercegovine Mostar. 41-72.
- Bejtović A. 1971. “Rudo i rudski kraj kroz vijekove”. *Rudo – Spomenica povodom 30-te godišnjice Prve proleterske brigade*. Sarajevo: Međurepublička zajednica za kulturno-prosvjetnu djelatnost. 179-194.
- Бешлагич Ш. 1976. “Стари град Јелеч у Подрињу”. *Прилози XI-XII/11-12*. Сарајево: Институт за историју. 221-235.
- Бошковић С. 1866. *Историја света*. Београд: Главна српска књижара.
- Цвијић Ј. 1902. “Антропогеографски проблеми Балканског полуострва”. *Српски етнографски зборник*, IV. Београд: Српска Краљевска Академија.
- Ђирковић С. 1998. “Насељени градови Константина Порфиријенија и најстарија територијална организација”. *Зборник радова Византолошког института САНУ XXXVII*. Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности. 9-32.
- Ђирковић С. 2008. “Писмо бана Стјепана I Котроманића кнезу и општини дубровачкој о дугу дубровачких трговаца”. *Грађа о прошлости Босне, 1*. Бања Лука: Академија наука и уметности Републике Српске. 23-37.

- Dedić E. 2014. “*Privjesak evropskog urbaniteta: Gradovi srednjovjekovne Bosne kao integralni dio urbaniteta istočno-centralne Evrope*”. *Bosna Franciscana*, 41. Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo. 167-196.
- Динић М. 1978. а. “Дубровачка средњовековна караванска трговина”. *Српске земље у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга. 305-330.
- Динић М. 1978.б. “Земље херцега светог саве”. *Српске земље у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга. 178-270.
- Динић М. 1978.с. “Сребрник крај Сребренице”. *Српске земље у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга. 357-367.
- Динић М. 1978.д. “Средње Подриње”. *Српске земље у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга. 294-305.
- Domagoj Vidović D. 2010. “Pregled toponima jugozapadnog dijela Popova”. *Folia Onomastica Croatica*, 19. Zagreb: Zavod za lingvistička istraživanja – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. 283-340.
- Dumbović V. 1975. “Toponomastika Kreševa”. *Dobri Pastir*, XXV. Sarajevo: Franjevačka provincija Bosna Srebrena. 81-119.
- Грковић М. 1998. “О топониму Горажде”. *Радови Филозофског факултета*, I. Пале: Филозофски факултет у Српском Сарајеву. 63-66.
- Hörmann K. 1889. “Olovo”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, I/1. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. 63-74.
- Иванчевић П. 1892 “Село Зеленци и његове старине”. *Гласник Земаљског музеја*, XLVIII. Сарајево: Земаљски музеј Босне и Херцеговине. 95-97.
- Јанковић-Ђорђић М. 2009. “Требиње од 7. до 12. стољећа”. *Трибуниа*, 12/2009. Требиње: Музеј Херцеговине Требиње. 35-50.
- Јukić М. 2007. “Rudarstvo i rudarski toponimi u Deževicama kod Kreševa”. *Bosna Franciscana*, 27. Sarajevo: Franjevačka teologija. 131-176.
- Карановић М. 1936. “Границе средњовековне босанске жупе Земљаник”. *Гласник Земаљског музеја*, XLVIII. Сарајево: Земаљски музеј Босне и Херцеговине. 27-36.
- Ковачевић-Којић Д. 1976. “О насељу Дријева и његовом положају”. *Годишњак Друштва историчара*, XXI-XXVII. Сарајево: Друштво историчара Босне и Херцеговине. 29-36.
- Ковачевић-Којић Д. 1978. *Градска насеља средњовјековне босанске државе*. Сарајево: Веселин Маслеша – Библиотека културно наслијеђе.
- Kurtović E. 2005. “Sitni prilog o vlasima Vlahovićima”. *Godišnjak*, V/2005. Sarajevo: BZK Preporod. 49-58.

- Kurtović E. 2008. “Vidovski, Vidovo polje i Stolac – Prvi pisani pokazatelji”. *Prilozi*, 37. Sarajevo: Institut za istoriju. 87-102.
- Kurtović E. 2009.a. *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Kurtović E. 2009.b. “Vlasi Nenkovići”. *Godišnjak XXXVIII*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. 153-164.
- Kurtović E. 2012. *Vlasi Bobani*. Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije.
- Krešimir Kužić K. 2000. “Promjena toponima sela Radošića iz 1389. godine”. *Radovi*, 42. Zadar: Zavod za povijesne znanosti HAZU. 79-104.
- Мазалић Ђ. 1950.a “Гдје је лежао град Глаж”. *Гласник Земаљског музеја НС, IV-V/1949-1950*. Сарајево: Земаљски музеј Босне и Херцеговине. 224-231.
- Мазалић Ђ. 1950.b. “Краћи чланци и расправе”. *Гласник Земаљског музеја НС, IV-V/1949-1950*. Сарајево: Земаљски музеј Босне и Херцеговине. 215-242.
- Михаљчић Р. 2008. “Повеља краља Стефана Остоје Дубровчанима”. *Грађа о прошлости Босне 1*. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске. 123-135.
- Михаљчић Р. 2002. “Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу”. *Стари Српски Архив, 1*. Београд – Бања Лука – Ваљево: Филозофски факултет Београд, Филозофски факултет Бања Лука, Филозофски факултет Источно Сарајево. 117-129.
- Miklosich F. 1865. *Die Bildung der Ortsnamen aus Personennamen im slavisch*. Wien: Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe XIV. 1-74.
- Мргић. Ј. 2000. “Жупе и насеља земље Усоре”. *Југословенски историјски часопис*, 33/1-2. Београд: Савез историчара Југославије. 29-41.
- Мргић. Ј. 2002. “Повеља бана Стјепана II Котроманића кнезу Вуку и Павлу Вукославићу”. *Стари српски архив, 1*. Београд – Бања Лука – Ваљево: Филозофски факултет Београд, Филозофски факултет Бања Лука, Филозофски факултет Источно Сарајево. 79-92.
- Мргић-Радојчић Ј. 2005. “Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукославићу”. *Стари српски архив, 4*. Београд – Бања Лука – Ваљево: Филозофски факултет Београд, Филозофски факултет Бања Лука, Филозофски факултет Источно Сарајево. 99-114.

- Mušeta-Aščerić V. 1996. “Utjecaj istoka i zapada na nastanak i razvoj urbanih naselja u Bosni u XV stoljeću”. *Bosna i Hercegovina i svijet*. Sarajevo: Institut za istoriju. 55-61.
- Новаковић Б. 2009. “Топономастички трагови феудалних односа на примјеру жупе Оногоште”. *Трибуниа*, 12/2009. Требиње: Музеј Херцеговине Требиње. 133-146.
- Palavestra V. 1978.a. “Prilozi za istorijsku topografiju gornjeg Podrinja”. *Glasnik Zemaljskog muzeja NS (E) XXXIII*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. 85-96.
- Palavestra V. 1978.b. “Historijska narodna predanja i toponomastika u trebinjskoj Površi”. *Glasnik Zemaljskog muzeja NS (E) XXXII*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. 101-153.
- Palavestra V. 1981. “Bilješke o historijskim predanjima i toponomastici u gornjem Podrinju”. *Naše starine*, XIV-XV. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika Bosne i Hercegovine. 127-138.
- Palavestra V. 1982. “Drežnica u Hercegovini”. *Hercegovina*, 2. Mostar: Muzej Hercegovine Mostar. 1982. 91-123.
- Pašić I. 2009. *Predslavenski korijeni Bošnjaka, Mili i Moštre Ilirsko-Gotski korijeni bosanske vladarske dinastije, stećaka i crkve bosanske*. Sarajevo.
- Pešikan M. 1971. “Toponomastička etimologija i historijska ubifikacija”. *III Program Radio Sarajeva*, 2/1971. Sarajevo: Radio Sarajevo. 180-203.
- Поповић Р. 2011. “Повеља војводе Иваниша Павловића Дубровчанима”. *Грађа о прошлости Босне*, 3. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске. 137-149.
- Ружичић Г. 1972. “Прилози историјској географији средњовековне Босне”. *Историјски Гласник*, 2. Београд: Одељење за историју – Филозофски факултет Београд. 101-107.
- Sivrić M. 1996. “Srednjovjekovna humska župa Luka”. *Povijest hrvatskog Počitelja*. Čapljina – Zagreb: Općina Čapljina. 168-223.
- Скарић В. 1922. “Стара босанска властела у данашњој топономастици”. *Гласник српског географског друштва*, 7-8. Београд: Српско географско друштво. 125-136.
- Skarić V. 1937. “Župa Zemljanik i stara nahija Zmijanje”. *Гласник Земаљског музеја*, XLIX. Сарајево: Земаљски музеј Босне и Херцеговине. 37-53.
- Скарић В. 1939. *Старо рударско право у Србији и Босни*. Београд: Српска Краљевска Академија.

- Skok P. 1971-1973. *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, I-III*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Смиљанић А. 2011. “Повеља војводе Ђурђа Војсалића којом потврђује баштинске посједe Ђурђевићима”. *Грађа о прошлости Босне*, 3. Бања Лука: Академија наука и уметности Републике Српске. 117-135.
- Спасојевић Д. 2006. “Средњовековни утврђени градови средњег Полимља”. *Милешевски записи*, 2. Пријепоље: Музеј у Пријепољу. 35-69.
- Thallóczy L. 1914. *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens in Mittelalter*. München und Leipzig:
- Томовић Г. 1992. “Средњовековна рударска топонимија у околини Пријепоља”. *Милешевски записи*, 2. Пријепоље: Музеј у Пријепољу. 91-99.
- Тошић Ђ. 1990. “Земљорадња у средњовјековној жупи Требиње”. *Годишњак Друштва историчара, XL-XLI/1989-1990*. Сарајево: Друштво историчара Босне и Херцеговине. 42-57.
- Тошић Ђ. 2004. “Прилог проучавању Доњих Влаха у источној Херцеговини”. *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, 4. Београд: Српска академија наука и уметности. 81-132.
- Vego M. 1957. “Prilog topografiji srednjovjekovne Hercegovine”. *Glasnik Zemaljskog muzeja NS (A) XII*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. 267-276.
- Vego M. 1976. “Starost naselja i grada Počitelja na Neretvi”. *Sloboda, god. XXXII, br. 32*. Mostar: 9. kolovoz 1976. 6.
- Vego M. 1978. “Kulna mjesta u topografiji stare Hercegovine u srednjem vijeku”. *Starine*, 57. Zagreb: Jugoslovenska akademija nauka i umjetnosti. 93-110.
- Vego M. 1980. *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Svjetlost.
- Zarzycki M. 1891. “Varošica Ustikolina”. *Glasnik Zemaljskog muzeja, III/2*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. 209-213.
- Zirdum A. 2001. “Karta srednjovjekovnih crkava na tlu Bosne i Hercegovine”. *Bosna Franciscana, IX*, Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo. 161-219.
- Zovko I. 1889. “Odakle je postalo ime Vitina”. *Glasnik Zemaljskog muzeja, IV/1*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. 90-91.

THE TOPONOMASTIC SOURCES OF MEDIEVAL BOSNIA

Summary

Despite the fact that study of toponomastic material on the territory covered by the medieval Bosnian state has continually been carried out for longer than a century, the research has not yet offered a detailed and serious description in the form of a special monograph. The conducted research whose results are presented on preceding pages indicates a complexity of this thematic frame. Medieval toponyms represent an important source for the research of past, however they do not represent a conserved type of information that has maintained its primary form until modern times. With the use of toponomastic material it is possible to view the various segments of medieval Bosnian history. The transformation of medieval settlement has left its traces on toponomastics, and therefore the village as the most frequent and basic form of settlement, with a completely agrarian character was marked with the toponym “*vas*”. The need for storage of goods was the reason why merchants spent more time on the places where a bazaar day was held once a week thus creating market places which were named after the days of the week when the sales were made. In the next phase, the need to preserve the goods and more frequent trading caused the stay of greater number of people on the squares which resulted with the development of the settlement of a higher level. The part of the settlement where permanent trading and crafting was performed was called *varoš* (town), a term which would later on be applied to the whole settlement and which has become a toponym.

The long connection of one kindred to a certain geographic region inevitably brought to the instituting of personal or family names and rarely nicknames as toponym tags for a narrow or wide land area i.e. for the name of the whole settled place. The names of medieval settlements in many cases derived from vocations or activities which the population of the area performed. In toponomastic material the elements of all three churches the Bosnian, Catholic and Orthodox are present, but also the elements which with certain modifications represent pre-Christian Slav heritage. The folk tales often attempt to construct an image about the name of the settlement as the name given by a famous person in fatal times and put the name of the settlement in the same plain with some supernatural phenomena.

The basic method of ubication of toponyms of medieval Bosnia was reduced to the observation in which area the settlement could be found on the basis of the context of the source in which it appeared, then the wide area was narrowed to the level which the historic context allowed and then systematic search for the toponym followed on that narrow area or at least for the toponym which had the similar content in the root. Along with this, historiography has also recorded the use of the method of adaptation of reading the medieval toponyms with present names, following the order of mentioning the settlements in charters.

Key words: medieval Bosnia, toponomastics, methodology, identification, ubication, ethimology

**Reagiranje •
Reader's reaction**

UDK: 94(497.6 Tuzla) “1990/1992”

323(497.6 Tuzla) “1990/1992”

Reagiranje

ZATOČENICI VREMENA – KOMENTAR UZ RAD EDINA OMERČIĆA “Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova (1992-1995)”

Adnan Jahić

Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet, Tuzla, Bosna i Hercegovina

U ovom komentaru autor donosi nekoliko napomena o atmosferi koja je vladala u Tuzli uoči i tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu i daje neka pojašnjenja koja bi mogla biti u funkciji boljeg razumijevanja konteksta i pozadine određenih zbivanja, izjava i stavova koji su obilježili društveno-politički život Tuzle u prvoj polovini devedesetih godina prošlog stoljeća.

Ključne riječi: Tuzla, Jugoslavija, JNA, reformisti, SDP, Udruženje bosanskomuslimanskih intelektualaca Tuzle (UBMIT), rat, društvo, politika.

U *Historijskim traganjima* br. 13/2014. objavljen je rad kolege Edina Omerčića pod nazivom “Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova (1992-1995)”. U radu je autor donio, pored ostalog, i osvrt na neka društvena i intelektualna kretanja u Tuzli 1992-1993. godine, a u kontekstu pogleda na ratna zbivanja i perspektivu Bosne i Hercegovine u dotičnom vremenu. Nemam običaj reagirati na tuđe navode i ocjene, uvažavajući prava svakog autora na vlastitu rekonstrukciju i gledišta o tretiranim historijskim

fenomenima. Međutim, s obzirom da je u posljednje vrijeme primjetno zimanje akademskih krugova i autora različitih profila za društveno-politička kretanja u vremenu agresije na Bosnu i Hercegovinu, smatrao sam važnim iznijeti nekoliko napomena o atmosferi koja je vladala u Tuzli uoči i tokom ratnih godina i dati neka pojašnjenja koja bi mogla biti u funkciji boljeg razumijevanja konteksta i pozadine određenih zbivanja, stavova i izjava, naročito ako se ima u vidu da u Omerčićevom radu nisu tretirani postupci i gledišta vladajućih tuzlanskih krugova i, općenito, društveno-političke prilike koje su prethodile pojavi Udruženja bosanskomuslimanskih intelektualaca Tuzle (UBMIT) potkraj 1992. godine.

Smatram važnim započeti sa vlastitim refleksijama o nekim aspektima historijskog naslijeđa i realnosti društvenog života. U novijoj historiji Bosne i Hercegovine Tuzla je, politički i psihosocijalno gledano, bila prilično specifična sredina. Kao središte regije koja graniči sa Srbijom i Hrvatskom, s baznom industrijom i snažnom radničkom tradicijom, Tuzla je od konca Drugog svjetskog rata imala još jedno obilježje – temeljito čišćenje od ostataka predratnog građanskog društva i nametanje obrasca mišljenja koji je, u novim naraštajima, zatirao sve elemente regeneracije nacionalne svijesti na tradicionalnim osnovama. U Tuzli je neposredno nakon 1945. godine, prema nekim savremeniciima, strah tako duboko prodirao u kosti običnih građana da je “i sam usputni pogled na crkvu i džamiju bio sumnjiv”, a ljudi su se “u krevetu propitivali nisu li, nesretnom nepažnjom, nešto rekli što bi ih moglo koštati slobode ili radnog statusa”. Individualna zapažanja, premda ograničena subjektivnošću ličnog iskustva, nisu zanemarljiva u rasvjetljavanju društvenih prilika minolog vremena. Velike većine mojih profesora svih nacionalnosti se sjećam po dobroti i znanju koje su prenosili na nas mlade. No, u tuzlanskoj gimnaziji, koju sam pohađao od 1982. do 1986. godine, svega dva do tri profesora koja su mi predavala su bili Muslimani. Istovremeno su najčešće upravo obrazovaniji Muslimani, na funkcijama u administraciji, zdravstvu, školstvu, pravosuđu, slično kao i u vremenu Kraljevine Jugoslavije, nerijetko iznosili poruge te otvoreno kudili i nipodaštavali bosanskomuslimansku tradiciju a pasionirano branili i hvalili naslijeđe, prošlost i simbole drugih jugoslavenskih naroda. Postojao je, nema sumnje, u generacijama urbanih Muslimana koje su se školovale i rasle u socijalizmu svojevrsni kompleks u doživljaju vlastitog porijekla i identiteta, dakako toga je bilo posvuda u Bosni i Hercegovini. No, ja sam tu činjenicu svojim očima i mladalačkim iskustvom, kao dijete koje

je učeno da svoje duhovne vrijednosti čuva u sebi – premda do punoljetstva nisam ni znao da sam unuk “narodnog neprijatelja” i sin mladomuslimana – najizravnije osjećao i posmatrao oko mene, tokom školovanja, među vršnjacima, u različitim prilikama. Stariji ljudi, koji su formirani u tradicionalnim izrazima bosanskomuslimanske kulture i duhovnosti, uglavnom su smatrali nespojivim odgajanje svog potomstva u vjerskim zasadama sa duhom i vrijednostima nove društvene zbilje, uključujući pripadnike predratne uleme i svršenike nekadašnjih medresa. U pozadini su često bili pretrpljeni strahovi i bojazan da bi im djeca mogla “zaostajati” te imati “problema” u odnosima sa “drugima”, u školama, fakultetima, na radnom mjestu i drugim vidovima društvene interakcije. Ove navedene refleksije, dakako, ne mogu relativizirati i zasjeniti ukorijenjene vrijednosti komšiluka, razumijevanja, tolerancije i otvorenosti svojstvene društvenom biću grada u kojem sam rastao.

Izbore za Skupštinu Općine Tuzla 1990. godine dobili su, očekivano, reformisti Ante Markovića i lijevi blok okupljen oko Socijalističke demokratske partije (SDP), bezmalo dvotrećinskom većinom u odnosu na slabašne nacionalne stranke. Ova činjenica, u kontrastu s većinskim trijumfom nacionalnih stranaka u Bosni i Hercegovini, koje su ubrzo po formiranju vlasti počele demonstrirati nepremostive razlike u pogledima na kapitalna pitanja političke stvarnosti Jugoslavije, u političko-ideološkom diskursu nove vladajuće tuzlanske političke elite i njoj naklonjene javnosti postala je polazna tačka frontalne kampanje protiv svega što je dolazilo iz vladajućeg tabora na republičkoj razini, neovisno o karakteru politika njegovih sastavnica, što je zamagljivalo poglede Tuzlaka na ono što se dešavalo u Bosni i Hercegovini, a u velikoj mjeri i na razini Jugoslavije. Ako se pogleda karakter komentara u napisima utjecajnog *Fronta slobode*, u mjesecima raspada SFRJ, jasno se može vidjeti u kojem pravcu je oblikovano tuzlansko javno mnijenje dok su se Slovenija i Hrvatska suprotstavljale Miloševićevom hegemonizmu, a bosanskohercegovačka republička vlast vodila borbu za ustavna prava i opstanak Bosne i Hercegovine kao države. Politički akteri jugoslavenske krize su sagledavani kao razbijači Jugoslavije, s manjom ili većom odgovornošću za njeno razbijanje, a Jugoslavenska narodna armija (JNA) kao jedini mogući zaštitnik i garant njenog opstanka i mirne transformacije u modernu državnu zajednicu. Ove činjenice ne navodim kao podlogu bile čije kompromitacije, respektirajući, dakako, društveno-političke specifičnosti Tuzle i legitimnost evolucije u stajalištima, ali su one važne kao ilustracija ukorijenjenog modela razmišljanja, naročito svojstvenog

tuzlanskom SDP-u, koji je odbijao mogućnost degeneracije jugoslavenskog državno-političkog sistema i njegovih institucija te njihove razgradnje u korist srpskih velikodržavnih stremljenja. Krivica za krizu je pripisivana uglavnom “nacionalistima” svih profila, što je diskvalificiralo i one među njima s kojim će tuzlanska politička elita, nakon 4. aprila 1992. godine, biti na istoj strani borbe za očuvanje bosanskohercegovačke državnosti i nezavisnosti.

U vremenu raspada Jugoslavije pozicija vladajuće tuzlanske političke koalicije je bila utoliko problematična i kontroverzna što je ona ostavljala dojam o skoro autonomnom subjektu državno-političkog života Bosne i Hercegovine, izjavama i stavovima koji nisu uvijek podrazumijevali безусловnu lojalnost i podložnost nadređenim legalnim republičkim tijelima na čelu sa Izetbegovićem i ostalim “nacionalistima”. Ova “autonomnost” se približila vaninstitucionalnom djelovanju kada je tuzlanski SDP sredinom februara 1992. inicirao da se građanima Tuzle pruži mogućnost izjašnjavanja jesu li za suverenu, samostalnu i nedjeljivu Bosnu i Hercegovinu “ravnopravnu s drugim republikama u budućem dogovoru o jugoslovenskoj zajednici u avnojevskim granicama”. Projugoslavenski elementi su podržali ovu inicijativu, ali su je većinski reformisti na čelu sa Zvonimirom Orošom definitivno odbili, čime je odbačen koncept kojeg je tuzlanska SDA nazvala pokušajem davanja legitimiteta pripajanju Tuzle “Srbslaviji” i data podrška legalnom republičkom vrhu Bosne i Hercegovine. Pozitivan ishod referenduma i prijeteća ratna oluja ujedinili su vlast i narod Tuzle u neupitnom bosanskom patriotskom konsenzusu, rezultirajući značajkim i, u datim okolnostima, jedinim svrsishodnim konceptom odbrane grada i općine, što je imalo dalekosežne pozitivne posljedice po odbranu tuzlanske regije i Bosne i Hercegovine u cjelini. Međutim, u vladajućim tuzlanskim krugovima i njima naklonjenim medijima je zadržana izražena odbojnost prema svemu što se i dalje supsumiralo pod inkriminirani pojam “nacionalne stranke”, nasuprot čega je glorificirana tuzlanska “građanska opcija”, koja najčešće nije poimana tek kao sinonim za izgradnju demokratskog sistema građanske i pravne jednakosti, već kao modus društvene svijesti i odnosa u kojim bi nastavili egzistirati obrasci mišljenja i djelovanja svojstveni bivšem poretku, transformirani sada u novu vrijednosnu paradigmu u funkciji legitimacije tuzlanskih vladajućih krugova i njihove društvene baze u novom državno-političkom kontekstu.

Ozbiljan izazov ovakvim trendovima u Tuzli došao je s kraja 1992. godine, kada, potaknuto okupljanjem muslimanske inteligencije u Sarajevu, biva or-

ganizirano Udruženje bosanskomuslimanskih intelektualaca Tuzle (UBMIT), oko kojeg se okuplja zamašan dio akademske inteligencije, privrednih krugova, vjerske elite i nešto mlađih intelektualnih snaga. Jezgro UBMIT-a činili su: dr. Izudin Kapetanović, dr. Sadik Latifagić, Ibrahim Morankić, Zehra Dropić, Mirza Jusufović, Hasan ef. Spahić, Vehbija Fazlić, dr. Enver Halilović, Nedim Nuhić, Adnan Jahić i drugi. Paralelno s ovim procesom događa se sve masovnije proširenje članstva Stranke demokratske akcije, u koju ulaze pripadnici tuzlanske akademske, privredne i poslovne elite, vrlo često ljudi čije je pristupanje SDA u ranijim mjesecima bilo potpuno nezamislivo, uključujući pojedine istaknute reformiste i esdepeovce čija je promjena stranačkog statusa šokirala vladajuću tuzlansku garnituru. Početkom septembra 1992. godine izašao je prvi broj lista *Zmaj od Bosne*, iza kojeg su stale “muslimanske institucije Tuzle”, pod uredništvom Rifeta Haskovića. To je činilo institucionalnu podlogu svojevrsne “muslimanske renesanse”, čija je intelektualno-društvena lozinka bila “jačanje muslimanske samosvijesti”, a čemu su UBMIT, *Zmaj od Bosne*, Islamska zajednica, Merhamet i druge ustanove trebale dati odgovorajući obol.

Zmaj od Bosne je, bez sumnje, bio desno krilo te šarolike i raznorodnim motivima potaknute koncentracije snaga koje su se okupile pod muslimanskim nacionalnim predznakom, ponajprije zbog činjenice da su ga svojim perom oblikovali uglavnom mlađi ljudi, bez osobitog sluha za taktiziranje i refleksiju o svojim napisima, a s jakim nagonom da budu u pročelju društvene bujice koja je trebala srušiti zidove muslimanskih kolektivnih samouvida – zidove za koje se isticalo da su podizani svojevrsnom samokontrolom generacija Muslimana odgajanih u duhu vladajuće ideologije bratstva i jedinstva, koja je sada, u interpretacijama i vrijednosnim sudovima novonastajuće elite, pojednostavljeno poimana kao odbacivanje i nipodaštavanje bitnih obilježja vlastitog identiteta. *Zmaj od Bosne* je bio informativno, ali i propagandno glasilo, i njegov glavni zadatak je bio poduprijeti nacionalnu homogenizaciju Muslimana (Bošnjaka), kojim se poručivalo da se ne stide svog imena i identiteta, svoje prošlosti i simbola. Otvoreni tekstovi, čiji redovi su izražavali plemenost i ambicije, ali i emocije i frustracije autora, u nenormalnom vremenu progona i zatiranja, kada se nije moglo ni naslutiti kako će se raspetljati bosanski čvor i šta će biti sa bošnjačkog naroda, nailazili su na prilično pozitivan prijem kod šire bošnjačke čitalačke publike tuzlanske regije, intelektualaca, vojske i dijela građanstva. Ta publika je uglavnom prelazila preko stranačko-političkih i

ideoloških zastranjivanja te komentara s ponekad nedvojbenom nacionalističkom i šovinističkom notom, a u prvi plan stavljala njihovu glavnu zadaću prodiranja do svijesti naroda koji se napadno pozivao na otrežnjenje i samouvid. List se rasturao bez poteškoća, svuda gdje je dopirao, izazivajući, istovremeno, očekivano nezadovoljstvo i osude od strane lokalne tuzlanske vlasti, kojoj je prijetilo rastakanje njene stranačko-kadrovske i ideološke osnove.

Teško je ostati distanciran i objektivan u sagledavanju vremena i zbivanja u kojim si i sam učestvovao. Ja sam bio član redakcije lista i stalni autor političkih tekstova, zajedno sa Vedadom Spahićem, sadašnjim vanrednim profesorom na Odsjeku za bosanski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Tuzli, rahmetli Nisvetom Džankom i manjim brojem drugih autora koji su se povremeno javljali. Smatrao sam da mi je dužnost pisati u korist muslimanskog (bošnjačkog) nacionalnog jedinstva, a protiv “ostajanja u prošlosti” odnosno utapanja u “anacionalnim koncepcijama”, kako je redakcija lista razumijevala intencije krugova čije su stavove izražavali *Tuzla list* i *Front slobode*. To nacionalno jedinstvo sam razumijevao kao aksiom opstanka Bošnjaka i Bosne i Hercegovine, a govor o muslimanskom odnosno bošnjačkom identitetu kao osnovnu polugu nacionalne motivacije i homogenizacije u neizvjesnim ratnim godinama. O tome su, na koncu, i pisali i govorili mnogi Bošnjaci tokom ratnog vremena, iskusniji i utjecajniji od nas.

Kada danas razmišljam o tim napisima, sjetim se poleta, entuzijazma, tjeskobe, strahova, nadanja i drugih emocija i stanja jednog vremena koje je zadesilo našu generaciju. Ja sam tada imao 25 godina. Dok sam studirao orijentalistiku, nisam ni pomišljao da bih se ubrzo mogao baviti političkim novinarstvom. Iz današnje perspektive posmatrano, makar sam se najčešće klonio teških riječi, nikad ne bih napisao neke tekstove, u nekima bih bio oprezniji u biranju formulacija, a neke bih ponovo, u cijelosti, napisao i potpisao. Neki su kasnije istrgnuti iz konteksta unutartuzlanske političko-ideološke antagonizacije i dovođeni u vezu, pogrešno, sa mojim kasnijim političkim angažmanom. Danas, svejedno, izražavam žaljenje ako sam, a vjerujem da jesam, nekim svojim člancima ili formulacijama u njima izazvao nelagodu ili negativne emocije kod ljudi koji se nisu slagali s tim pisanjem.

Kolega Omerčić je korektno prenio gledišta muslimanskih intelektualnih krugova Tuzle o perspektivi i položaju Bosne i Hercegovine, premda su upravo moja stajališta, smatram neopravdano, stavljena u fokus autorovog razmatranja i navođenja. Poslije prvih višestranačkih izbora 1990. godine nastupilo

je komešanje i previranje starog i novog, sudarali su se ideje i projekti, identiteti i razlike, znanje i ambicije, bez mogućnosti sagledavanja konačnog ishoda i posljedica po živote ljudi na ovim prostorima. Čovjek je zatočenik vremena, reagira na procese i zbivanja u njemu i ostavlja trag o sebi i svojoj okolini. Zadaća je dolazećih generacije da te tragove pokuša shvatiti i protumačiti u duhu vremena i prilika koje su ostavile svoj pečat na njima.

PRISONERS OF TIME
– A COMMENTARY TO THE WORK OF EDIN OMERČIĆ
“Bosnia and Herzegovina in the Political Projection of Intellectual
Circles (1992-1995)”

Summary

In this commentary the author brings a few notes about the atmosphere that existed in Tuzla, on the eve of and during the aggression on Bosnia and Herzegovina, and provides some explanation that could serve the better understanding of the context and background of certain events, opinions and statements which marked the social and political life of Tuzla in the first half of the nineties. After the first multiparty elections in Yugoslavia in 1990 one could witness the commotion and turmoil of old and new, the clashing of ideas and projects, identities and differences, skills and ambitions, without the possibility of consideration of the final outcome and consequences of these movements for the lives of the people in this region. The author also expresses his personal reflections on some aspects of historical heritage and the realities of social life in Tuzla, as well as notes on political and intellectual developments in the city in which he himself participated.

Key words: Tuzla, Yugoslavia, JNA, Reformists, SDP, the Association of Bosnian Muslim intellectuals of Tuzla (UBMIT), war, society, politics

(Translated by the author)

UPUTE AUTORIMA PRILOGA

Časopis *Historijska traganja* u izdanju Instituta za istoriju u Sarajevu objavljuje:

- izvorne naučne radove
- pregledne članke
- stručne priloge
- predavanja održana na Tribini Instituta za istoriju u Sarajevu.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

OPREMA RUKOPISA

Uz radove potrebno je poslati:

- naslov rada
- ime i prezime autora
- naziv institucije i adresu
- e-mail adresu
- apstrakt i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
- summary and key words
- bilješke u tekstu rukopisa
- popis izvora i literature.

Radovi moraju biti napisani na računaru u programu MS Word te snimljeni u formatu MS Word dokumenta (.doc ili .docx), koristeći font Times New Roman, veličinu slova 12 i prored 1,5. U bilješkama je potrebno koristiti veličinu slova 10 i prored jednostruk (single). Radove je potrebno dostaviti Redakciji časopisa na e-mail: katz.vera@gmail.com ili poštom na adresu Instituta za istoriju u Sarajevu na CD-u s jednim printanim ispisom.

UPUTE ZA CITIRANJE U TEKSTU RUKOPISA

I. Navođenje knjiga i članaka

Napisati prezime autora i inicijale za ime, godinu izdanja, broj stranice na kojoj je informacija. Ako se citiraju dva ili više djela istog autora za istu godinu, potrebno je jedno djelo obilježiti s "a", drugo s "b" itd.

Ako je citirano djelo rad dvojice autora potrebno ih je navesti, a u slučaju više autora navodi se prvi autor, a ostali se označe kao *drugi* ili *et al.*

Npr.: Brkić H. 1971. 55. // Brkić H. 1971. a. 55. Brkić H. 1971. b. 55. //
Brkić H. i Vilić M. 1971. 55. // Brkić H. et.al. 1971. 55.

Navođenje neobjavljenih rukopisa

Navesti prezime autora i inicijale imena. Godina i broj stranice.

Npr.: Omerčić E. 2013. 55.

II. Navođenje neobjavljenih izvora

1. Za antičku i srednjovjekovnu građu

Broj knjige. Broj poglavlja.

Npr.: CASS. Dio LV, 26.

2. Za epigrafsku građu

Naziv izdanja prema standardnoj formi u kratlici i naziv natpisa.

Npr.: *CIL* 8765.

3. Za srednjovjekovnu građu

Naziv arhiva, Serija ili Knjiga, Sveska, broj sveske, folija ili stranica, broj folije ili stranice.

Npr.: DAD, Diversa Cancellariae, XXXI, 62v.

4. Za osmansku građu

Naziv i mjesto arhiva, Naziv i broj dokumenta, broj stranice, datum i godina.

Npr.: Başbakanlık arşivi, İstanbul, Mühimme-defter, br. dok. 286, 2
konac rebiul – evvela 1112. (10-15. septembar 1700).

5. Za savremenu građu

Naziv arhiva (kratica), ime fonda, broj kutije (ako je bitan), signaturu dokumenta (ako je arhivski fond sređen), a naziv dokumenta, broj stranice i datum (ukoliko je građa nesređena).

Npr.: ABH, Fond: VLBH, kut. 15, sign. 123/1946.

Npr.: ABH, Fond: CKSKBH, kut. 66, Izvještaj o stanju u partijskim organizacijama, 16, 15. 5. 1955.

III. Navođenje objavljenih izvora

1. Za publiciranu arhivsku građu

Ako postoji ime priređivača, navesti prezime i inicijale imena, godinu izdanja, broj stranice, a ako ne postoji ime priređivača, tada navesti naziv knjige, godinu izdanja i broj stranice.

Npr.: Petranović B. 1980. 55.

Npr.: *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sjednice Izvršnog komiteta CKSKJ, održane 14-16. marta 1962.* 2008. 98.

2. Za internet

Naziv i adresa stranice.

Npr.: Grad Sarajevo. Jedinostveni informacijski sistem grada Sarajeva.
<http://www.sarajevo.ba/ba/index.php>

3. Za članke u štampi

Navesti prezime autora i inicijale za ime. "Naslov članka". *Naziv novina*. Mjesto izdanja: Datum. Broj stranice.

Npr.: Kolar R. "Brćkanje po košticama". *Oslobođenje*. Sarajevo: 23. 10. 2000. 6.

4. Za intervju

Navesti ime osobe, datum kada je obavljen razgovor i gdje se nalazi pisani ili audio zapis.

Npr.: Razgovor s Muhamedom Čengićem, 18. juli 2011. (u arhivi autora).

5. Za televizijske emisije, Video i DVD zapise

Naziv emisije. Naziv televizije. Tema emisije. Datum emitiranja.

Naziv Videa ili DVD zapisa, datum.

Npr.: Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). "Da li je moguće pomirenje među Krajišnicima?" 20. 11. 2008.

Npr.: Proglašenje Autonomne pokrajine Zapadna Bosna, 27.9.1993.

UPUTE ZA POPIS IZVORA I LITERATURE (na kraju rukopisa)

IZVORI

a. Neobjavljeni izvori

Naziv arhiva, sjedište arhiva (kraticu). Popis korištenih fondova (kratica).

Npr.: Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABH)

– Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)

b. Objavljeni izvori

Prezime i inicijali imena priređivača. Godina izdanja. *Naziv knjige*. Mjesto izdanja: Naziv izdavača.

Ukoliko nema priređivača građe, navesti: *Naziv knjige*. Godina izdanja. Mjesto izdanja: Naziv izdavača.

Npr.: Petranović B. i Zečević M. 1985. *Jugoslavija 1918/1984. Zbirka dokumenta*. Beograd: IRO "Rad".

Npr.: *Kazneni zakon o zločincima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu (iz 1879. godine)*. 1884. Sarajevo: Naklada Zemaljske vlade.

c. Štampa

Naziv novina. Mjesto izdanja.

Npr.:

– *Oslobođenje*, Sarajevo

d. Internet

Naziv i adresa korištene stranice. (datum pristupa).

Npr.: Grad Sarajevo. Jedinostveni informacijski sistem grada Sarajeva.
<http://www.sarajevo.ba/ba/index.php> (23. 5. 2008)

e. TV emisije, Video i DVD zapisi

Naziv TV emisije. Naziv televizijske kuće. "Tema emisije". Datum emitiranja.

Ako je u pitanju Video ili DVD: Naziv zapisa, mjesto pohranjenog zapisa, i datum.

Npr.: Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). "Da li je moguće pomirenje među Krajišnicima?" 20.11.2008.

Npr.: Proglašenje Autonomne pokrajine Zapadna Bosna, 27. 9. 1993. (u arhivi autora).

f. Intervjui

Ime intervjuirane osobe, datum obavljenog intervjua. (mjesto pohranjenog pisanog zapisa)

Npr.: Razgovor sa Muhamedom Čengićem, 18. 7. 2011. (u arhivi autora).

LITERATURA

a. Knjige

Prezime i inicijali imena autora. Godina izdanja. *Naslov knjige*. Mjesto izdanja: Naziv izdavača.

Npr.: Kemura I. 2003. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju.

b. Članci u časopisima i zbornicima radova

Prezime i inicijali imena autora. Godina izdanja. "Naslov članka". *Naziv časopisa, broj ili zbornika radova*. Mjesto izdanja: Naziv izdavača. Broj stranica.

Npr.: Karabegović I. 2000. "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju". *Prilozi* 29. Sarajevo: Institut za istoriju. 39-44.

Npr.: Kamberović H. 2006. "Najnoviji pogledi na Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini". *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine. – Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju. 25-35.

c. Radovi objavljeni u elektroničkom obliku i mrežno dostupni

Prezime i inicijali imena autora. Godina. "Naslov članka". Internetska adresa i datum pristupa.

Npr.: Dujmović S. 2005. "Srpsko građanstvo Bosne i Hercegovine prema Sporazumu Cvetković-Maček". Dostupno na: <http://www.scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-6497/2005/0354-64970502054D.pdf> (24. 7. 2013)

d. Neobjavljeni rukopisi

Prezime i inicijali imena autora. Godina. *Naslov*. (kategorija rukopisa). Sjedište: Naziv institucije gdje se rukopis nalazi.

Npr.: Omerčić E. 2013. *Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996.* (rukopis magistarskog rada). Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Historijska traganja

Br. 15., Sarajevo 2015.

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:

prof. dr. HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Prijevodni rezimee na engleski jezik:

NERMINA FILIPOVIĆ

Dizajn i DTP:

TARIK JESENKOVIĆ

Štampa:

ŠTAMPARIJA FOJNICA

Za štampariju:

ŠEHZIJA BULJINA

Sadržaj časopisa referiraju i prenose:

- *CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main*
- *EBSCO Publishing, USA*